

На правах рукопису

БЕРЕСТ РОМАН ЯРОСЛАВОВИЧ

УДК 27-523.4(477.83/.86)''04/14''

**СЕРЕДНЬОВІЧНІ
МОНАСТИРІ ГАЛИЧИННИ
(житло і побут)**

Спеціальність 07.00.05 – етнологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
Макарчук Степан Арсенович,
доктор історичних наук, професор

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА	18
1.1 Історіографія проблеми.....	18
1.2 Джерельна база.....	47
РОЗДІЛ 2	
МЕТОДИКА	
НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	73
2.1 Методика опрацювання писемних джерел.....	73
2.2 Методичні особливості виконання спелеологічних досліджень	89
2.3 Методика виконання пошукових етнологічних й археологічних науково-дослідних робіт.....	106
РОЗДІЛ 3	
ЗАРОДЖЕННЯ ЧЕРНЕЦТВА В ГАЛИЧИНІ.	
ТИПИ МОНАСТИРІВ І ПОБУТ ІНОКІВ	120
3.1 Давньоруські пам'ятки чернечого життя Галичини, їх класифікація.....	120
3.2 Житла анахоретів і побутові умови.....	132
3.3 Житло, побут мешканців протомонастирів.....	161
РОЗДІЛ 4	
ОСОБЛИВОСТІ ПОБУТУ ПЕЧЕРНИХ	
МОНАСТИРІВ	181
4.1 Житлові споруди і побутові умови келіотів.....	181
4.2 Житла та побут кіновітів.....	208
4.3 Соціально-побутові особливості існування	

печерних чернечих общин.....	232
РОЗДІЛ 5	
ЖИТЛО І ПОБУТ ЧЕНЦІВ	
МОНАСТИРСЬКИХ ОСЕЛЬ,	
ЗБУДОВАНИХ НА ВІДКРИТІЙ МІСЦЕВОСТІ.....	251
5.1 Заглиблені земляні житлові камери, побутові умови їх мешканців.....	251
5.2 Напівзаглиблені житла, еволюція побутових умов.....	285
5.3 Житло та побут мешканців наземних чернечих житлових споруд.....	300
ВИСНОВКИ.....	332
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	342

ДОДАТКИ (окрема переплетена частина роботи)	1
Додаток А (Короткий термінологічний словник).....	2
Додаток Б (Рисунки).....	6
Додаток В (Карта-схема знаходження найважливіших монастирів Галичини).....	120
Додаток Д (Реєстр пам'яток, включених у дисертаційне дослідження).....	122

ВСТУП

Важкою та тернистою для українського народу є доба Середньовіччя. Унаслідок багатьох об'єктивних та суб'єктивних чинників він був позбавлений змоги розвиватися у власній державі. Довготривалі міжусобиці, військові конфлікти, періодичний перерозподіл давньоруських земель між іноземними завойовниками ускладнювали розвиток політичних, економічних, культурних, освітніх, релігійних і інших інституцій. Особливе місце серед них займали давньоруські монастирі та діяльність чернецтва.

Актуальність теми. Давньоруське чернецтво є складним та багатограним соціальним феноменом. Найчастіше його суспільне значення окреслюють в духовному розвитку давньої Русі. Проте особливість монашої місії полягала не лише в поширенні та утвердженні в масах нового релігійного світогляду. Середньовічні ченці були носіями створеної ними писемності, першими літописцями, книжниками, перекладачами, дипломатами, народними вчителями, лікарями, стали відомими представниками різних галузей образотворчого мистецтва і навіть винахідниками та засновниками новітніх виробництв, чим зробили вагомий внесок у скарбницю національної культури. Багато давньоруських монастирських обителів стали народними святинями, посіли визначне місце в системі функціонування державних, релігійних й суспільних інституцій.

Незважаючи на великі заслуги чернецтва перед народом, низка важливих питань його історії, зокрема, житлово-побутові умови залишаються майже невідомими в етнологічній та історичній науці. В значній мірі цьому сприяла соціальна замкнутість, певна відмежованість іноків від суспільства, їхня фізична, моральна стійкість, а також багато інших сторін чернечого життя, що

актуалізують проблематику виконання досліджень і ставлять потребу її детального наукового дослідження у комплексному, різносторонньому та багатогранному історико-етнографічному вимірі.

Дуже часто умови існування багатьох давньоруських чорноризців були неймовірно складними, особливо з соціальної точки зору. Проте вони знаходили своєрідне “оправдання”, опираючись на встановлені норми, прийняті вимоги й принципи аскетизму, дисциплінарні правила типіконів, реальні умови перебування іноків, особливості статутного чернечого проживання, що у багатьох позиціях є новим та невідомим у історичній науці.

Особливо важким, разючим відзначається життя чорного духовенства після втрати державності (1349). Багато чернечих общин, представників аскетизму, монастирів опинилися ізольованими від керівних ієрархічних структур національної Церкви. Чимало середньовічних монастирських осель творилося стихійно, існувало без статутів, хоч їхні вимоги, норми та положення про основні принципи життя чернечих громад намагалися з покоління у покоління передавати в усній формі або у вигляді коротких записів.

Актуальність теми обумовлюється і тим, що внаслідок багатьох об’єктивних та суб’єктивних чинників давньоруське населення було позбавлене змоги вільно розвиватися на своїх землях й творити власну культуру. Часті військові конфлікти на теренах України, перерозподіл краю між чужоземними завойовниками, асиміляційні утиски місцевого етносу та багато іншого, гальмувало і значно ускладнювало економічний, політичний, соціальний, освітній, релігійний, культурний, етнічний розвиток суспільства, руйнували його духовні інституції, народні традиції, звичаї, обряди, сприяло поширенню процесів аберації, акультурації, викликали глибокі зміни в житті чернецтва, що вже само по собі обумовлює актуальність дослідження.

Особливості функціонування давньоруських монастирів Галичини знайшли вираз у підтримці релігійних традицій, які формувалися в межах Візантійської

імперії [350, с.48–61, 213–322], захисті національного архетипу на певному етнокультурному ареалі, протистоянні впливам католицизму, мусульманству і іншим релігіям, які несли з собою завойовники, доповненні змісту чернечого життя місцевими народними звичаями, традиціями, особливостями розвитку Галичини [544, с. 450–451].

Як свідчать вітчизняні писемні джерела, наукові праці дослідників окремі галицькі обителі у середні віки посідали визначне місце в системі функціонування державних та суспільних інституцій, були важливими науковими, виробничими, культурно-освітніми, торговельними, соціальними, паломницькими центрами. Часто вони виступали невід’ємною складовою частиною давньоруських городищ, доповнювали фортифікації їх захисної системи і у той же час намагалися зберігати відмежованість від навколишнього світу.

Серед давньоруських чернечих пам’яток Галичини особлива роль, на думку відомого дослідника історії України, а також чорного духовенства Ярослава Пастернака, належала монастирським оселям, котрі знаходилися поблизу княжого Галича [353].

Становище, місце, суспільна роль та принципи існування середньовічних чорноризців на землях Київської Русі регламентувалися положеннями правил чернечого життя, типіконів (статутів), вимог і інших нормативно-регулятивних документів, що вирізняло їх від життя мирських громад. Втрата національної державності була головною причиною того, що багато монастирів стали ізольованими від життя давньоруської церкви.

Унаслідок труднощів національного, політичного, економічного, культурного, соціального, релігійного розвитку склалося так, що більшість середньовічних галицьких монастирських обителей існувало без статутів, а статутні вимоги, норми, положення життя чорного духовенства з покоління у покоління передавали в усній формі. Такий стан сприяв появі та паралельному існуванню в монаших общинах келіотських, кіновіальних, ідіоритмічних і інших

організаційних форм, які часто виникали на традиційних особливостях анахоретства, нерідко перепліталися з місцевими народними звичаями, уявленнями, традиціями.

Середньовічні монастирі Галичини відзначалися певною строкатістю походження, адже їхніми творцями виступало не лише убоге чернецтво, а й представники вищого духовного кліру і різні верстви суспільства. Тому часто вони різнилися майновим статусом, принципами існування, приналежністю, а також іншими ознаками.

Чимало галицьких монаших осель опинилося в складному переплетенні боротьби княжої, боярської та клерикальної влади за право панування над ними [328, с. 28–29; 385, с. 95–153]. Внутрішні суперечності в духовному, світському середовищі значно доповнювали зовнішні чинники, які полягали у періодичних наїздах половецьких, угорських, польських, монгольських, татарських і інших завойовників на давньоруські землі, супроводжувалися трагічними подіями, грабежами, руйнуваннями, пожежами тощо.

З архівних джерел відомо, що грабіжницькі татарські наїзди на українські землі тривали кілька століть. Їх жертвами стало чимало мирських міських та сільських поселень, а також монастирські оселі. Зокрема, в 1587 р. татари спалили чоловічий монастир у Міжгір'ї [53, арк. 575], в 1594 р. – Галич та навколишні обителі і т. д. [53, арк. 529].

Приблизно тоді ж жертвами чужинців стали чернечі общини та їхнє майно в Дроговижі, Уневі, Городку, Львові, Белзі, Буську, Тереховлі, Рогатині, Снятині, Коломійі, Чернилівій, Лаврові, Лагодичах, Чесибісах, Спасі, Словіті, Якторові і ін. [49, арк. 14–29].

Незважаючи на надзвичайно складні умови існування, розвитку, багато середньовічних монастирів Галичини стали народними релігійними святинями й відомими центрами духовної культури, освіти, книгодрукування, технічних винаходів, виробництв, ремесел тощо.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Роботу виконано відповідно до тематики дослідницьких робіт Науково-дослідної лабораторії (НДЛ-81) історичного факультету, програми наукових досліджень кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка “Історія та культура населення басейну Верхнього Дністра, Західного Бугу та Стиру від найдавніших часів до епохи середньовіччя” (№ держ. реєстр. 0105U4004938), а також науково-дослідної теми Львівського інституту економіки і туризму “Дослідження історії, світової та вітчизняної культури і використання їх результатів у туризмі” (№ держ. реєстр. 0111U003513).

Метою і задачами дисертаційної роботи є об'єктивне та всебічне дослідження появи, еволюції, ролі, місця, значення чернечих жител давньоруського чернецтва Галичини, побутових умов його життя.

Досягненню мети сприяло комплексне використання писемних, археологічних, спелеологічних, етнологічних джерел, а також даних топоніміки, нумізматики, керамології, геоморфології і інших дисциплін.

Відповідно до мети роботи в дисертаційному дослідженні поставлено такі **завдання:**

- з'ясувати сучасний стан розробки проблематики наукового дослідження, проаналізувати основні концептуальні засади, базовий понятійно-категорійний інструментарій, систематизувати, класифікувати джерельну базу;

- проаналізувати методологію, основні методи, методологічні підходи виконання науково-дослідних робіт, апробувати, узагальнити та використати власні спеціальні методичні прийоми у визначенні і вивченні житлових споруд чернецтва і його побутових умов;

- розкрити особливості появи, становища і місця давньоруського чернецтва в системі суспільних стосунків;

- виділити основні принципи, критерії у виборі ченцями місць для заснування монастирських обителей;

- виконати та науково обґрунтувати класифікацію давньоруських монаших осель Галичини;
- встановити характерні особливості, риси й ознаки різнотипних чернечих житлових пам'яток;
- простежити процес розвитку чернечого житла впродовж досліджуваного періоду;
- описати найпоширеніші форми, типи, види житлових споруд середньовічного чорного духовенства;
- дослідити чернечий побут, вплив на його еволюцію різних чинників;
- з'ясувати спільні й відмінні риси, що існували в чернечому та мирському побуті і житловому будівництві;
- проаналізувати основні організаційні форми існування чернецтва на землях Галичини;
- здійснити спробу гіпотетичної реконструкції основних типів чернечих житлових будівель.

Об'єктом дисертаційного дослідження є давньоруські монастирі Галичини.

Предметом – процес розвитку житла й побуту чернечих общин у Галичині в XI–XVI ст.

Хронологічні рамки дисертаційного дослідження охоплюють період від появи перших середньовічних чернечих обителів на галицьких землях, що на підставі писемних відомостей, археологічних, етнографічних та інших джерел окреслюється від початку XI ст. і сягають часу кінця XVI ст., коли під впливом низки чинників (окремих положень Берестейської унії (1596), реформаторської діяльності митрополита Веляміна-Йосифа Рутського (1574–1637), національно-визвольних рухів та повстань і ін.) стали відбуватися перші якісні організаційні зміни в середовищі чернецтва, що знайшло відображення на створенні нових типологічних організаційних чернечих структур, у появі монастирів та скитів кіновіального типу тощо.

Територіальні межі дисертації з урахуванням визначення поняття “Галичина” для періоду середніх віків мають умовне значення. Адже відомо, що упродовж доби середньовіччя та наступних історичних епох галицька земля мала різні адміністративні назви (Галицьке князівство, Королівство Русі, Руське воєводство, Королівство Галіції і Лодомерії і т. п.) [354, с.43–130; 543, с.146–149; 544, с.450–451].

Враховуючи значну кількість і строкатість побутуючих в історичній науці адміністративних назв, у дисертаційній роботі ми висвітлюємо явище монастирів й життя чорного духовенства на території, яка з 1847 р. в межах володінь монархії Габсбургів виступала під назвою адміністративної одиниці “Східна Галичина”.

У сучасному розумінні територіальну межу “Галичини” дослідники окреслюють українськими етнічними землями, розташованими на північ від Карпатського хребта в басейнах річок Дністер (верхня та середня течії), Західний Буг, Сян (верхня течія). Адміністративно – це Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська області (крім північної частини, де зараз розміщені містечка Почаїв, Кременець, котрі відносяться до волинських земель), а також частина Перемиського, Замойського, Підкарпатського воєводств сучасної Польщі [544, с. 450–451].

Методи дослідження. В процесі виконання роботи фундаментальне значення отримали принципи історизму, об’єктивності, авторської позиції позаконфесійності, плюралізму ідей та світогляду. Важливою була методика діахронної компаривістики.

У роботі застосовано загальнонаукові (аналітичний, синтетичний, логічний, систематизаційний), спеціально-історичні (ретроспективний, порівняльно-історичний, порівняльно-типологічний, синхроністичний, проблем но-хронологічний, генетико-герменевтичний), допоміжні (індуктивні, дедуктивні) і інші методи. Зважаючи на те, що дисертація виконана на стику кількох наук, то важливим було застосування методів міждисциплінарних досліджень історичної

та історико-етнологічної науки з методами низки самостійних і спеціальних дисциплін.

Розроблено нову методику, яку успішно використано в процесі виконання пошукових робіт, визначення та дослідження різнотипних пам'яток середньовічного чернецтва.

Особливе значення в дисертаційному дослідженні надавалося порівняльному аналізу положень типікону, результатів етнографічних, спелеологічних, археологічних досліджень монастирських осель, відмежованих чернечих житлових споруд анахоретів.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань та засобами їх розв'язання. У роботі *вперше*:

- розроблено основні принципи, критерії, які можуть слугувати для пошуку і визначення чернечих пам'яток. Практично це дало змогу отримати унікальні наукові відомості про місце чорного духовенства в системі заселення, локалізацію монастирів, а також формувати значні перспективи для майбутніх наукових досліджень;

- запропоновано новий методичний спосіб оцінки виду, типу, форми житла, що сприяє введенню у науковий обіг нових типологічних видів одноосібних та общинних жител;

- застосовано і практично апробовано на пам'ятках метод визначення організаційних форм існування середньовічних монастирів на базі комплексного використання джерельних відомостей, матеріалів і їх порівняння з дисциплінарними положеннями типікону;

- встановлено спільні й відмінні риси, які були між мирськими і чернечими житлами. Це дало змогу розширити відомості про інші типи жител давньої Русі, окремо виділити їх особливості, побут тощо;

- виконано класифікацію осель давньоруського чернецтва, що дає підстави твердити про поширення різних типів монастирів і протомонастирів.

Удосконалено:

- способи пошуку давньоруських чернечих обителів за характерними ознаками, даними різних за походженням джерел;
- методик виконання пошуково-розвідкових робіт, стаціонарних наукових досліджень на різних пам'ятках чернецтва;
- можливості застосування комплексних міждисциплінарних науково-дослідних робіт.

Новий рівень розвитку отримало:

- вивчення процесу формування, еволюції середньовічного чернечого житла;
- дослідження особливостей, характерних ознак існування, побутових умов різних категорій чорноризців Русі;
- значення впливу політичних і соціальних чинників на рівень розвитку матеріальної, духовної культури давньоруського соціуму.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони будуть сприяти глибшому, різносторонньому, багатогранному вивченню різнотипних житлових споруд, побутових умов ченців і мирян в історичні часи. Отримані результати можуть мати застосування в сфері:

- *наукових досліджень* – для продовження вивчення пам'яток давньоруського чернецтва як складової частини суспільства;
- *навчально-методичної роботи* – для підготовки лекційних курсів з етнології, етнічної історії, археології середньовіччя, релігієзнавства і інших дисциплін;
- *пропагандистсько-виховної діяльності* – з метою висвітлення багатой національної етнокультурної спадщини та потреби її збереження.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійних пошукових досліджень здобувача. В роботі викладено власні концептуальні засади, запропоновано нові підходи, ідеї, версії, закладені у розробку основних положень.

Варто підкреслити, що за результатами комплексних робіт в лабораторіях Львівської академії мистецтв було виконано ґрунтовні фізичні, хімічні, мікроскопічні дослідження матеріалів, здобутих нами під час розкопок лісової гуті Унівського монастиря, які опубліковано в “Археологічних дослідженнях Львівського університету” [305, с. 362–378] . Матеріали з чернечих пам’яток в Мостищі та Підгородищі використано у спільній публікації з асистентом Львівського національного університету імені Івана Франка В. Касюхничем, результати спелеологічних досліджень Страдецького печерного монастиря було опубліковано у співавторстві з професором М. Пелещишином.

Результати етнографічних досліджень, археологічні знахідки, які були здобуті автором під час проведення багатолітніх науково-дослідних робіт, поповнили фондів збірки Львівського історичного музею, Музею археології та Інституту археології Львівського національного університету імені Івана Франка, відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України. Речові матеріали середньовічного чернецтва Галичини також склали основу для створення музею Унівської Святоуспенської Лаври (с. Унів Перемишлянський р-н Львівська обл.).

За результатами проведених археологічних досліджень окремі розкопані об’єкти монастирської обителі в Уневі музеєфіковано, зокрема, кам’яну в’їзду браму монастиря XVI – XVII ст. Зараз активно ведуться роботи над відновленням зруйнованих кам’яних фундаментів, виготовленню будівельної документації для відбудови храму Унівського монастиря на Чернечій горі, який був знищений татарськими наїзниками приблизно на початку XVII ст.

На даний час за матеріалами дисертаційного дослідження здобувача у співавторстві з іншими дослідниками опубліковано історичний путівник Унівської Святоуспенської лаври [175], ілюстрований нарис найдавнішої історії чоловічого та жіночого Унівських монастирів [160], ведеться підготовка піших історичних путівників зі Львова до інших чернечих святинь Галичини.

Упродовж двох останніх років (2010–2011) на замовлення районних адміністрацій Жовківського та Городоцького районів Львівської області Львівський інститут економіки і туризму під науковим керівництвом дисертанта проводить активну польову пошукову, а також архівну науково-дослідну роботу над вивченням чернечих і інших маловідомих історико-культурних пам'яток, що знаходяться в населених пунктах зазначених районів, створенням на їх основі піших і транспортних туристичних маршрутів, туристичних продуктів з метою пропаганди привабливості краю, покращення проблеми зайнятості місцевого населення, економічного зростання регіону.

Апробацію результатів дисертаційного дослідження виконано більше ніж на 30 Міжнародних, Всеукраїнських, регіональних, краєзнавчих, вузівських і інших конференціях. Зокрема:

- наукова конференція “Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України” (1995, Львів). Тема виступу: “З історії вивчення печери в с.Страдч на Львівщині”;

- Міжнародна ювілейна наукова конференція “Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України” (1998, Галич). Тема виступу: “Нові археологічні матеріали з околиць літописного Звенигорода”;

- XXII (XXIII, XXIV, XXV, XXVI, XXVII) Konferencja Sprawozdawcza “Badania archeologiczne prowadzone w 2006 (2007, 2008, 2009, 2010, 2011) roku na terenie południowo-wschodniej Polski, zachodniej Ukrainy i północnej Słowacji” (2006–2011, Rzeszów, Польща). Теми виступів: “Основні результати наукових досліджень Унівських монастирів у 2003–2005 рр.”, “Археологічні дослідження замку Потоцьких у Новосілках”, “Залізоробна справа унівських ченців; “Унівська лісова гута та її виробництво”, “Заглиблене чернече житло та його еволюція”, “Результати археологічних досліджень житлових споруд Унівських монастирів”, “Середньовічне чернече житло українського Прикарпаття та його еволюція”;

- II (III, IV, V, VI, VII, VIII) Міжнародна наукова конференція “Археологія Заходу України” 2005 (2006–2011, Львів). Теми виступів: “Розвідкові дослідження монастиря в снт Підкамінь на Бродівщині”, “Ранньохристиянська символіка з Унева”, “Земляні житла Унівських монастирів”, “Дослідження захисних укріплень Унівського монастиря”, “Печерні чернечі пам’ятки Розточчя”;
- науково-краєзнавчі конференції “Історичні пам’ятки Галичини” (2001, 2005, Львів). Теми виступів: “Пам’ятки чорного духовенства на Прикарпатті: проблеми виникнення і розвитку в добу середньовіччя”, “Краєзнавчі студії Богдана Януша”;
- Міжнародна наукова конференція “Король Данило Романович і його місце в українській історії” (Львів, 2003). Тема виступу: “Типологія давніх монастирів Прикарпаття”;
- Міжнародна археологічна конференція присвячена пам’яті Ігоря Герети (2008, Тернопіль). Тема виступу: “Гутництво середньовічного Унева”;
- Міжнародна науково-практична конференція на пошану Михайла Рожка (2009, Львів). Тема виступу: “Розвідкові археологічні дослідження в околицях монастиря снт Підкамінь на Бродівщині”;
- Konferencja naukowa “Transkarpackie kontakty kulturowe w okresie lateńskim, Rzymskim i wczesnym średniowieczu” (2009, Krosno). Тема виступу: “Використання природних мінералів у залізобудівній справі”;
- Міжнародна наукова конференція “Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І. С. Винокура (2010, Кам’янець-Подільський). Тема виступу: “Середньовічні печерні житла анахоретів Верхнього Подністер’я”;
- Konferencja naukowa “Zamki w Karpatach” (2011, Krosno). Тема виступу: “Захисні системи монастирів українського Прикарпаття”;

- Міжнародна наукова конференція “Пам’ятки Тустані в контексті освоєння українських Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі” (2011, Львів). Тема виступу: “Середньовічні монастирі українських Карпат”;

- Всеукраїнська науково-практична конференція “Розвиток етнотуризму: проблеми та перспективи” (2011, Львів). Тема виступу: “Етнокультурні особливості українського Прикарпаття: проблеми та перспективи розвитку етнотуризму”;

- Міжнародна наукова конференція “Скит Манявський у духовному та культурному житті України та зарубіжжя: до 400 річчя заснування” (2011, Івано-Франківськ). Тема виступу: “Житлові споруди середньовічних монастирів українського Розточчя”.

Публікації. Основні матеріали опубліковано у монографічній праці “Середньовічні монастирі Галичини” (Львів, 2011), історичному дослідженні “Давні Унівські монастирі” (Львів, 2009), 43 наукових публікаціях дисертанта, з яких 24 відносяться до спеціалізованих видань ВАК України, а 19 – інших наукових робіт.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АВУ** – Археологічні відкриття в Україні. Київ
АДЛУ – Археологічні дослідження Львівського університету. Львів
АДУ – Археологічні дослідження в Україні. Київ
АО – Археологические открытия. Москва
ВІУ – Вісник інституту “Укрзахідпроектреставрація”. Львів
ДАЛО – Державний архів Львівської області
ЗНТШ – Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Львів
ІА НАН України – Інститут археології Національної академії наук України
ІУ НАН України – Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича Національної академії наук України
КЕВ – Кишенёвские епархиальные ведомости
КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР. Киев
ЛІМ – Львівський історичний музей
ЛННБ НАН України (ЛННБ) – Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України
ЛНУ ім. І. Франка – Львівський національний університет імені Івана Франка
МДАПВ – Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів
НА ІУ НАН України – Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України
НТШ – Наукове товариство ім. Т. Шевченка
ПЕВ – Подольские епархиальные ведомости
ПСРЛ – Полное собрание русских летописей
УІЖ – Український історичний журнал. Київ
ЦДІАУ м. Львів – Центральний державний історичний архів України, м. Львів
ЧСВВ – Чин Святого Василя Великого
AGZ – Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowe
МААЕ – Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne. Kraków
MSROA – Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. Rzeszów
РАК – Państwowyj Archiwum w Krakowie
Prz. A – Przegląd Archeologiczny. Lwów, Poznań-Wrocław
Spr.A – Sprawozdania Archeologiczne. Kraków
WA – Wiadomości Archeologiczne. Warszawa
ZOW – Z Otchłani Wieków. Poznań-Warszawa
ZWAK – Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej. Kraków

Короткий термінологічний словник

Анахорет (від гр. αναχωρησις) – чернець, який живе у відлюдному місці – в пустелі, печері тощо.

Аскет – християнський подвижник, який виснажував себе постом; пустельник.

Аскетизм (від грец. άσκητής) – релігійно-етичне вчення, що полягає в проповіді зречення радощів та принад життя, відлюдництва, у крайньому обмеженні потреб людини, самозреченні, у відмові від життєвих благ з метою самовдосконалення, досягнення морального та релігійного ідеалу.

Відлюдник – людина (чернець), що відмежовується від суспільства (з релігійних причин).

Галерея (від фр. galerie) – підземний хід, що з'єднує окремі споруди; довге, вузьке крите приміщення та ін.

Грот (від фр. grotte; італ. grotta) – невелика печера, яка має широкий вхід та склепінчасту стелю.

Епіграфіка (від грец. έπιγράφο) – допоміжна історична і філологічна дисципліна, що вивчає стародавні написи, вирізьблені на твердих матеріалах.

Ідіоритми (від лат. idiorhythmoi) — особливий тип організаційного устрою середньовічних монастирів у яких була поширена приватна власність, особиста свобода дій.

Ісихазм (від гр. ήσυχία) – одна з форм анахоретства. В основі лежить пізнання Бога шляхом отримання божественної енергії.

Кіновія (від гр. κοινοβιος і βίος) – форма общинного організаційного устрою монастирів, у яких дотримувалися вимог Типікону. Їжу, одяг, виробничий інвентар ченці отримували від монастиря, за розпорядженням настоятеля, а зі свого боку, усю свою працю віддавали на загальну потребу чернечої общини.

Келія (від гр. χέλλιον) – житло ченця або черниці в монастирі.

Келіюство (від гр. χέλλιον) – форма общинного організаційного устрою середньовічних монастирів, у яких існувала приватна власність, спільне проживання кількох осіб в келії; братія самостійно здобувала їжу, одяг, кошти, мала власний виробничий інвентар тощо.

Лавра (від гр. λαύρα) – назва окремих великих чоловічих православних монастирів.

Монастир (від гр. μοναστήριον) – основна форма організації чернецтва; чернеча громада, яка володіє власністю (побутовими, культовими господарськими та іншими приміщеннями), керується єдиними правилами життя (статутом).

Петрогліф – наскельний малюнок, напис.

Скит (від грец. άσκητής) – келія відшельника; невеликий монастир з строгим дотриманням положень аскетизму та вимог Типікону.

Схизма (від гр. σχίσμα) – розкол в православній та католицькій церквах,

Схима (від гр. σχήμα) – чернеча обітниця на дотримання вимог монашого життя.

Схимник (від гр. σχήματος) – чернець, що прийняв схиму.

Типікόν (від гр. τυπικόν) – дисциплінарний документ (Статут, Устав), який містить порядок, норми, правила та вимоги до чернечого життя.

Трапезна – місце харчування ченців монастирів кіновіального типу.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА

1.1 Історіографія проблеми

На загальному тлі поступової еволюції історичної науки дослідження середньовічного давньоруського чернецтва охоплюють низку періодів (Просвітництво, Романтизм, Позитивізм, Неоромантизм, Неопозитивізм і т. д.), які, однак, не маючи чітко визначених територіальних меж, хронологічних рамок, нерідко переплітаються між собою та взаємно доповнюють один одного [485, с. 26–48; 302, с.17–34].

Комплексний аналіз вітчизняної, зарубіжної історіографії чорного духовенства України і особливо Галичини дає підстави виділити у довготривалому дослідницькому процесі чотири послідовні етапи.

Перший етап припадає на добу Просвітництва та Романтизму, яку хронологічно можна окреслити кінцем XVIII – сер. XIX ст. Приблизно наприкінці XVIII ст. у Галичині під впливом європейських просвітницьких ідей значно поширюється суспільний інтерес до колекціонерства, архаїчних речових знахідок, пам'яток минулого [147, с. 6–7]. У цей час історію, етнографію, археологію, спелеологію, що перебували в стані формування, вважали елітарним заняттям. Наука була предметом особливого зацікавлення інтелектуальної еліти суспільства (священиків, вчителів, юристів, лікарів, фармацевтів, письменників, поетів, художників, артистів, державних службовців і ін.) та багатьох багатих аристократів.

Особливе місце на цьому етапі історії, що відображає становлення процесу досліджень, вироблення методики виконання науково-дослідних робіт, нагромадження історичних знань про середньовічне чернецтво, посідає доба

Романтизму (поч. XIX ст.). Вона тісно пов'язана з якісно новим ставленням до стародавніх речових матеріалів, більш зваженими раціональними пошуковими роботами та першими кроками на шляху розвитку, акумуляції знань про минуле і, зокрема, минуле давньоруського чернецтва.

Як влучно зауважив сучасний польський дослідник Я. Лех, пошуково-описові роботи представників романтичної доби були пов'язані "...з розбудженою вражливістю епохи, зверненою на таємничість, незвичайність, готичність, захоплення рунічним письмом, похованнями та передхристиянськими віруваннями і традиціями, всім, що було пов'язано зі смертю і трансцидентністю. Звідти її зацікавлення розкопками поховань, курганів, місць давнього культу, городищ і печер" [302, с. 21].

На переломі XVIII–XIX ст. багато архаїчних знахідок опинилося у приватних колекціях, і, у такий спосіб, вони були вилучені з наукового обігу. Питання наукової інтерпретації речового матеріалу неодноразово намагався порушити один з перших відомих галицьких шукачів старожитностей – Вавринець Суroveцький. Переосмислюючи теоретичні і практичні результати досягнень багатьох європейських учених у галузі археології, шляхи та методи унікальних відкриттів, він намагався критично оцінити праці тих галицьких авторів, які надавали перевагу легендам, міфам, народним переказам. Дослідник наголошував, що основи історичного розвитку необхідно будувати на конкретних фактах, перевірених документах, оригінальних етнографічних, археологічних, спелеологічних матеріалах і джерелах.

Для раціонального та планомірного вивчення старожитностей Галичини багато зробило Королівське наукове товариство, яке виникло у Варшаві в 1800 р. У 1802 р. на його засіданні галицький дослідник Хуго Коллотай поставив питання про необхідність проведення систематичних, планових обстежень історичних пам'яток краю. При цьому він наголошував, як зазначає Богдан Януш, на

важливості та необхідності виконання фахових наукових досліджень в Галичині [505, s. 5].

Перші описові свідчення чернечих печерних пам'яток Верхнього Подністер'я з'явилися у публікації польського мандрівника кінця XVIII – початку XIX ст. Габріеля Жачикського (Rzeczycki X. Gabryel “Auctuarium Historiae naturalis curiosae Regni Poloniae etc.”), яку було видано латинською мовою. За свідченням окремих польських авторів, у праці згадано маловідомі середньовічні печерні монастирі Галичини, які були розташовані біля сіл Сарники Горішні (Рогатинського повіту), Олеїв та Буца (Бережанського пов.), а також в Залуччі, Черчі, Студениці, Словіті, Черлянах, Чернилевій і ін. Про переважну більшість з них подальші відомості в історіографії відсутні.

Серед галицьких шукачів старожитностей особливої уваги заслуговує пошукова діяльність Адама Чарноцького (1784–1825) [543, с.1038–1039]. Ще на початку XIX ст. він робив перші спроби деталізувати опис різноманітних історичних пам'яток Галичини. Часто свої дослідження зазначений пошукувач видавав під псевдонімом Зоріан Доленга-Ходаковський.

Поміж інших його публікацій привертає увагу невелика стаття під назвою “Про слов'янщину дохристиянську” (“O Słowiańszczyźnie przed chrześcijaństwem”), яку було поміщено в одному з варшавських видань. У роботі зроблено загальний огляд відомої на той час незначної археологічної джерельної бази, що здебільшого репрезентували випадкові знахідки, а також подано побіжний огляд окремих печерних порожнин, які автор помилково зачисляв до дохристиянського періоду [499, s.17–48].

Згадага праця З. Доленги-Ходаковського має багато недоліків, особливо щодо раціонального застосування методики, методології виконання наукових досліджень, способу датування об'єктів, територіальної локалізації пам'яток, визначення специфіки, особливостей її функціонування в історичній дійсності, опису виявлених артефактів, фіксації знахідок тощо. Проте, незважаючи на

допущені помилки, її загальне історичне значення залишається доволі помітним [194, с. 375].

Високу оцінку плідній багатолітній пошуковій, аматорській діяльності З. Доленги-Ходаковського наприкінці XIX ст. дав відомий польський дослідник Станіслав Кунасевич. Він підкреслив, що З. Доленга-Ходаковський є першим, найяскравішим галицьким шукачем старожитностей, котрий “з кийком в руці і з торбиною на плечах почав обходити села і містечка, ведучи розмови з старцями й, розкопуючи старожитні могили, відшифровуючи запліснявілі документи і рукописи, словом користався зі всіляких можливих способів, аби тільки відкрити загублені часом сліди давньої минувшини” [514, s. 6–7].

Пізніше інформативні відомості, почерпнуті із публікацій А. Чарноцького, Г. Жакчикського та інших галицьких авторів про життя і побут ченців значно доповнив новими матеріалами В. Марчинський, які він здобув під час мандрівок землями Галичини. Серед його публікацій на особливу увагу заслуговує опис середньовічного монастирського чернечого комплексу у Лядаві. Як зауважив пошуковець, Лядавський печерний монастир має низку будівельних особливостей, а саме те, що є в ньому церква і три невеликі келії, які були викуті у помітно виділеному скельному виступі. На думку В. Марчинського, в давнину у печерних келіях, котрі знаходяться аж під вершиною гори, що над самим Дністром, проживали монахи.

Польський дослідник А. Пшездзіцький, на початку XIX ст. впровадив у науковий обіг низку нових пам'яток чорного давньоруського духовенства, які були розміщені поблизу придністерських сіл та містечок – Маліївців, Залуччя, Мукші, Бакоти, Сатанова. Він зазначав, що за переказами печерні монастирі в Маліївцях і Залуччі колись належали ченцям-василіанам, а щодо кількох невеликих печерних порожнин, які було виявлено поблизу містечка Сатанів, то дослідник у загальних рисах відмітив: “У навколишніх лісах печери видовбані у скалі ...” [524, s. 42, 69, 70, 77, 80, 86, 128–129].

Помітною віхою на шляху формування й розвитку історичних знань про галицьке чернецтво стало виникнення регіональних наукових осередків з питань фахового дослідження історії. Одним з перших на галицьких землях утворилося Краківське Наукове товариство, що було засноване у 1817 р. [194, с. 375]. Його започаткували державні службовці, вчителі, представники передової галицької інтелігенції, різних громадських, культурно-освітніх, виробничих структур краю. І хоча метою Наукового товариства, як це засвідчено у положеннях статуту, був пошук та вивчення стародавніх документів, дуже скоро в його рамках окремо виділилося кілька Комісій, які стали спеціалізуватися на виконанні різних пошуково-дослідницьких робіт.

Одна з них отримала завдання, котре знайшло конкретне вираження у практичному розшукуванні і дослідженні різнотипних та різночасових викопних пам'яток. На початках існування новоутворена наукова інституція рішуче взяла курс на виявлення старожитностей краю, планомірне та зважене археологічне дослідження решток городищ, опрацювання писемних джерел, розкопки стародавніх відкритих поселень, давніх стоянок, румовищ, оборонних укріплень, середньовічних монастирів, сторожових веж, печерних порожнин, земляних житлових споруд, курганних поховань, звичайних ґрунтових захоронень, архітектурних будівель, епіграфічних написів, малюнків, знаків і інших історичних джерел Галичини [194, с. 375].

Варто, однак, наголосити на негативних явищах, які паралельно поширювалися зі зростанням наукового інтересу до історичного минулого. Передусім, це розорення пам'яток скарбощукачами та аматорами історії, що в окремі періоди набувало значного поширення, розмаху на галицьких землях. З цього приводу один з перших дослідників – Ян Ліппоман риторично просить людей задуматися над тим, чи варто обкрадати могили, гробниці, нищити стародавні культурні цінності, адже у такий спосіб “ми обкрадаємо себе і назавжди знищуємо свою історію” [515, s. 8–12].

У руслі поступової еволюції романтичної археології закономірним видається те, що печери, які в народній традиції були овіяні духом таємничості та сакральності, описані в легендарно-художній інтерпретації викликали велике зацікавлення у місцевого населення, краєзнавців, любителів і пошукувачів старовини.

Особливе місце в Галичині посідала печерна порожнина, яка розташована поблизу села Страдч на Яворівщині, у якій в середні віки існував монастир. Пам'ятка здавна викликала неабиякий інтерес. Одним з перших Страдецьку печеру описав Богуш-Жигмонт Стенчинський. Зібрані відомості він опублікував на сторінках польськомовного періодичного видання “Приятель народу” у 1841 р. під псевдо-літерою “К”. Дослідник зазначив, що вхідна частина обителі – природного походження, а далі її поступово розширювали люди в південно-східному напрямку, поділяючи на кілька лабіринтів. Обстеживши печерну порожнину, пошуковець навіть зробив спробу порівнювати її з архітектурно-конструктивними особливостями Києво-Печерської лаври, зазначаючи, що “людина тут більше, аніж природа зробила” [508, s. 235–238]. Як стверджував зазначений автор, у кам'яних стінах печерних галерей, що постали завдяки людській праці, розміщені невеликі округлі ніші, які, ймовірно, колись слугували житловими камерами (келіями) – місцями для проживання ченців Страдецької обителі.

Згодом монаша оселя у Страдчі ще неодноразово привертала до себе увагу галицьких дослідників, краєзнавців, аматорів історії. Невеликі за обсягом відомості, прикрашені художніми імпрровізаціями про нього залишили К. Фалькевич, І. Гавришкевич, В. Площанський, Ю. Крашевський, В. Огоновський, С. Шнур-Пепловський тощо [507, s.112; 297, с. 3]. Варто наголосити, що у багатьох письмових розповідях вище зазначених і інших авторів першої половини та середини ХІХ ст. про Страдецький монастир за основу продовжує слугувати нарис Богуша Стенчинського [508, s. 235–238].

Вагомим у вивченні історії давньоруського чернецтва є внесок одного із засновників “Руської Трійці” Івана Вагилевича. У його творчій спадщині чернечій проблематиці присвячено низку цікавих науково-популярних праць [532, s.151–168]. Особливе наукове значення мають археологічно-етнографічні роботи зазначеного дослідника [133, с.137–140]. Під час подорожей Галичиною він неодноразово з метою пошуку та збору етнографічних матеріалів, артефактів, старовинних епіграфічних джерел, символізованих знаків відвідував наскельну фортецю Тустань та печеру Берда в Уричі [532, s.151–168], величні скельні печерні комплекси у Страдчі, Бубнищі, Розгірчі, які, на думку публіциста, посідали провідне місце в ранній історії чорного духовенства на галицьких землях [221, с. 31–32].

Проте твердження І. Вагилевича стосовно часу заснування окремих чернечих пам’яток Галичини викликають певні сумніви та непорозуміння. Зокрема, дискусійним ще й досі залишається питання про утворення Манявського монастиря. Він вважав, що виникнення чернечої оселі відбулося ще в XIII ст. [204, с. 41].

Висловлену думку, однак, не підтвердив жодними документами чи речовими матеріалами, тому гіпотеза викликала критику в багатьох авторів. Адже перші писемні згадки про обитель в Маняві зачисляють до порівняно пізнього часу (кінець XVI ст.) [54, арк. 146].

Згодом львівський історик XIX ст. Юліан Целевич навіть називав її надуманою та неправдоподібною, аргументуючи свої твердження про історію монастиря в Маняві грамотами, листами і іншими важливими архівними документами. Саме писемні джерела зачисляють історію виникнення пам’ятки до кінця XVI ст. [469].

Посуті, ще досі не вдалося підтвердити чи спростувати наведену гіпотезу автора. На нашу думку, вирішальним буде твердження, побудоване на підставі науково-обґрунтованих аргументів. Упродовж тривалого часу багато істориків

намагалися оцінити наукову діяльність І. Вагилевича. Проте в більшості досліджень простежується певний схематизм у підході до його спадщини. Новизною висловлених думок відзначається стаття львівського історика Л. Зашкільняка [257, с.146–153].

Приблизно наприкінці 30-х – початку 40-х рр. ХІХ ст. помітно активізується наукова діяльність громадських, культурно-освітніх організацій, товариств Галичини, спрямована на пошуки історичного коріння населення краю. Одним з них став таємний гурток “Товариство прихильників слов’янщини”, яке було засноване студентами Львівського університету (А. Бельовський, Л. Набеляк, Л. Семенський та ін.).

За пізнішим кримінальним свідченням Л. Набеляка, поштовхом створення “Товариства” стали результати історичних дослідів Адама Чарноцького [194, с. 375; 543, с. 867]. Метою діяльності студентського гуртка був не тільки пошук власного історичного коріння, а й широка пропаганда історичного минулого галицьких земель.

Як наголошують сучасні українські і зарубіжні історики, на сторінках періодики ХІХ – початку ХХ ст. появляються перші відомості про місце та умови знахідок унікальних речових матеріалів, подаються характерні для того часу відображення результатів багатьох досліджень, і в тім числі, чернечих пам’яток [533, с. 63], що підтверджувало великий інтерес суспільної думки до історичної спадщини.

У 1848 р. у Львові засновано першу українську газету “Зоря Галицька”, яка не тільки згуртувала навколо себе широке коло любителів, аматорів давньої історії. На шпальтах газети періодично містилися коротенькі повідомлення про етнографічні мандрівки, зустрічі з цікавими людьми та наводились їхні інформативні відомості, випадкові археологічні знахідки, сенсаційні відкриття, результати спелеологічних досліджень, що також засвідчувало значний суспільний інтерес населення до історичних пам’яток.

На сторінках “Зорі Галицької” багато дослідників другої половини ХІХ ст. періодично публікувало чимало звернень, закликів, застережень, рекомендацій для місцевих мешканців щодо уважного ставлення до давніх об’єктів, споруд, архаїчних речових знахідок [493, с.146 – 152].

На нашу думку, хоча такі прокламації мали загальний характер, проте у справі збереження національної культурної спадщини, бережного ставлення населення до матеріальних залишків історії і знахідок отримали дуже важливе значення.

З числа наукових праць 1840-х років, які завершують перший етап – складний період наукових пошуків та досліджень, помітно виділяється невелика за обсягом праця Ж. Паулі “Старожитності галицькі”, яку видано польською мовою [521]. Роботу виконано у вигляді невеликого описового каталогу відомих на той час історичних пам’яток. Важливо, що серед них помітне місце посідають різнотипні давньоруські печерні монастирі, скити, гроти, скельні навіси Галичини, окремі з яких тоді ще були заселені монахами.

Особливий інтерес у дослідників викликали печерні порожнини, які були окутані таємничістю походження, існування тощо. Недостатній рівень розвитку наукових знань і, зокрема, етнографії, археології, спелеології, геоморфології та інших дисциплін, які на першому етапі ще важко назвати науками, відсутність елементарної методики, методології виконання етнографічних, археологічних, спелеологічних та інших робіт [258, с.110–136], а також різні об’єктивні і суб’єктивні чинники часто призводили до втрати надзвичайно цінних історико-культурних матеріалів і відомостей.

Така ситуація була властивою не тільки для Галичини, а й для інших територій України та за її межами. Недоліки, як зазначають науковці, допускали під час обстеження середньовічних чернечих комплексів Києва і його околиць [191], печерних обителів Криму [332], Каппадокії [525], Болгарії [129], Білорусі [254, с. 36–37], Молдови [255, с. 11–20].

Другий етап на шляху вивчення історичного минулого чорноризців Галичини є тісно пов'язаний із застосуванням детального опису, практичним використанням якісніших і більш досконалих наукових методів, котрі стали формуватися й отримали помітний розвиток у другій половині XIX ст. На загальному тлі еволюції історичної науки це відповідає періоду Позитивізму [302, с. 23].

В основу виконання наукових робіт було покладено цілеспрямоване вивчення історико-культурних об'єктів, писемних документів тощо. В Галичині розпочалися активні пошукові роботи з метою виявлення нових пам'яток історії. Слід підкреслити, що сенсаційним науковим відкриттям багатьох нових історичних відомостей й матеріалів значно сприяло будівництво автомобільних доріг, залізниць, мостів і т. п.

Низку печерних порожнин Подністров'я наприкінці 50-х – початку 60-х років XIX ст. відвідав та описав відомий український мандрівник Олександр Афанасьєв-Чужбинський. Результати його наукових робіт вийшли у світ у петербурзькому виданні в двох книгах (“Поездка в Южную Россию” і “Очерки Днестра”) [131]. Проте чи не найбільшу увагу у підсумку своїх пошукових експедицій зазначений автор приділив великій печері, розміщеній біля с. Студениця (гора Біла). У порожнині, на його думку, могло поміститися близько 15 000 осіб. Як далі підкреслював дослідник, “із західного боку від гори Білої в ур. “Монастир” зафіксовано сліди стародавнього, давно не існуючого печерного монастиря”. На стінах чернечої пам'ятки на початку другої половини XIX ст. продовжували зберігатися дерев'яні хрести, старовинні ікони, прикрашені вишитими рушниками та інша релігійна символіка [131, с.154–155].

Першу спробу створити загальний каталог давньоруських монастирів Галичини було зроблено ще на початку 60-х років XIX ст. У статті “О числѣ монастырей въ Галичинѣ”, яка була розміщена в календарі “Львовянинѣ” за 1862 рік, подано перелік і коротку побіжну характеристику кількох десятків чернечих

осель. Проте зазначений реєстр є далеко неповний стосовно кількості монастирських поселень. Сумнівним залишається віднесення належності окремих печерних об'єктів до числа монаших обителей, окреслення хронологічних рамок їх існування тощо.

Організацію широкомасштабних обстежень на землях Галичини проводило Крайове археологічне товариство [196, с. 210]. Зазначена наукова установа виникла на громадських засадах у Львові в 1875 році. Її творцями стали представники галицької інтелігенції. Члени головної управи Товариства (С. Крижанівський, К. Відман та ін.) заснували друкований орган “Археологічний огляд”, у якому галицькі дослідники отримали змогу публікувати свої матеріали. Цікаво, що за порівняно короткий відрізок часу організатори зуміли згуртувати навколо себе людей різних професій (юристів, лікарів, священників, вчителів, фармацевтів, поліграфістів, торговців, державних, приватних службовців тощо), віросповідань, національностей (поляків, українців, німців, чехів, словаків, євреїв, угорців та ін.), а також завдяки результативній діяльності набути значної популярності у суспільстві [196, с. 217–219].

У плані розвитку пошукових робіт у Галичині, які в значній мірі стали використовувати галицькі етнографи, вже в першій половині XIX ст. зростає роль Львівського університету [428, с. 11–14; 192, с. 46–114].

Помітне значення для розвитку археологічних знань та умінь отримали археологічні з'їзди. Слід відмітити, що у 1869 р. делегатом першого форуму археологів у Москві був відомий галицький релігійний, суспільно-політичний діяч Яків Головацький, який серед інших важливих питань розвитку тогочасної галицької наукової школи гостро підняв проблему фахового, зваженого, методологічно обґрунтованого наукового обстеження кам'яних порожнин у Галичині [225, с. 219–224].

У 1884 р. галичани делегували Готфріда Осовського на IV археологічний з'їзд в Одесу. Там він виступив з доповіддю про результати виконання пошукових

робіт та наукових досліджень печерних пам'яток на давньоруських землях [436, с. 75–77].

Найдавнішу історію краю та результати вивчення багатьох підземних порожнин детально обговорювали галицькі дослідники у Львові [520, с. 419–428], в Будапешті, де археологію представляв відомий на той час львівський краєзнавець Антоні Шнайдер [526, s.117–127].

Часто автори публікацій XIX ст., намагаючись привабливо висвітлити історію тих чи інших об'єктів, висували різні припущення, використовували примітивні художні забарвлення, нереальні інтерпретації, повторювали побутуючі з найдавніших часів народні легенди, міфічні перекази, які яскраво прикрашували різними домислами.

Більш вдалою можна вважати спробу Михайла Коссака, який на підставі використання писемних джерел, результатів етнографічно-археологічних досліджень, топонімічних даних зібрав відомості про 272 середньовічні чоловічі, жіночі обителі Галичини. Найбільше чоловічих монаших осель, як подав автор, розміщено у Львівській єпархії (130), дещо менше їх було у єпархіяльному підпорядкуванні Перемишля (106). Крім цього, в обох єпархіях налічувалося лише 36 жіночих монастирів [101, с. 17].

Наприкінці XIX ст. на службу науці прийшла фотозйомка, яка сприяла кращій фіксації артефактів, історичних пам'яток, матеріалів, їхній ідентифікації, реальній уяві про них, багатогранному вивченню, хронометрії та науковій інтерпретації речей. Тоді ж було започатковано нові методи наукових досліджень, в основу яких поклали детальні обміри об'єктів і їх опис, “прорисовку”, фіксацію стародавніх петрогліфічних зображень, знаків, картографування, складання робочих планів, детальний опис та ілюстративне (рисункове) відображення знахідок, а також аналіз отриманих результатів, обґрунтоване, зважене датування речового матеріалу тощо. Першими в цьому напрямі були галичани: Яків Головацький, Адам Кіркор, Іван Вагилевич, Ісидор Шараневич, Готфريد

Осовський, Антоні Шнайдер, київський дослідник Володимир Антонович [290, с. 73–75].

Так у доповіді на Першому Археологічному з'їзді в Москві (1869) Я. Головацький не тільки детально описав наскельно-печерні чернечі комплекси Верхнього Подністер'я у Бубнищі та Розгірчі, а й також згадав деякі інші. Зазначений автор відмітив, що цінні печерні пам'ятки галицького чернецтва розміщені вздовж середньої течії Дністра. Серед них було відзначено унікальну печеру св. Онуфрія, яка знаходиться біля печерного монастиря у с. Рукомиш, що поблизу Бучача Чортківського повіту. Ймовірно, що вона колись належала ченцю-анакорету. В печерних порожнинах високого скелястого виступу, котрий виділяється над руслом ріки, були облаштовані житлові келії та невелика церква [225, с. 219–242].

Багато нових наукових свідчень, відомостей, матеріалів про печерне чернецтво Покуття й галицького Поділля міститься в працях А. Кіркора і Г. Осовського. Чимало сучасних відомих зарубіжних авторів вважають їх подвижниками в справі розвитку історичних знань на базі матеріальних джерел. Вони стали першими дослідниками, які професійно захопилися вивченням старожитностей галицького Поділля [436, с. 75–77].

Особливе місце у їхніх наукових працях відведено історичним пам'яткам Галичини [512; 519]. Г. Осовському належить розроблення, по суті, нової методики спелеологічних досліджень печерних порожнин і запровадження у науковий обіг нової термінології. Порівняно за короткий період він особисто зумів обстежити близько 80 печер Подністер'я [436, с. 76]. Серед наукових робіт А. Кіркора важливе місце посідає вивчення печерного монастиря с. Монастирок Більчанський, де він вперше серед галицьких спелеологів вдало застосував спробу виконання комплексного наукового опису, який згодом було практично застосованано для вивчення багатьох печерних порожнин Верхнього Подністер'я [510, с. 378–386; 511, с. 268–312].

Наприкінці 70-х рр. XIX ст., на підставі поступового нагромадження відомостей та матеріалів про печери Галичини, вийшла у світ узагальнена праця відомого польського дослідника А. Грушецького “Про печери на просторах від Карпат до Балтики” [503, s. 329–352]. Проте у книзі подано уривчасті відомості про значну кількість порожнин даного регіону. Автор зазначав, що багато пам’яток має природне походження і бере свій початок від найдавніших часів історії людства, коли печери використовували люди для утилітарних потреб. Враховуючи це, А. Грушецький окремо виділяє печерні монастирські комплекси в Бубнищі, Розгірчі та ін.

Помітний внесок у вивчення давньоруських печерних монастирських обителей Лівобережного Подністер’я вніс відомий український етнограф, археолог, професор Київського університету Володимир Антонович, який за дорученням Розпорядчого комітету VI Археологічного з’їзду у 1883 р. розпочав там археологічне обстеження печер [122, с. 86–102].

За короткий період у Подністер’ї він зібрав загальні відомості про 30 порожнин, але тільки частину з них йому вдалося частково дослідити. Переважна більшість печерних пам’яток належала чернецтву. Також перепонами для виконання робіт були й інші чинники: природні обвали та зсуви породи у вхідні отвори, використання місцевими мешканцями підземних камер для господарських приміщень, важкодоступність, складність входів, розташованих на значній висоті у прямовисних скелях та ін.

Опис середньовічних печерних обителей, які знаходяться біля Студениці, Нігіна, Лядової, Буші, Нагорян, Бакоти, Галиці викликав жвавий інтерес і відгуки у науковому світі.

Однак, найбільший суспільний резонанс отримали результати спелого-археологічних досліджень давньоруського печерного монастиря поблизу Бакоти, які в 1891–1892 роках було проведено під керівництвом В. Антоновича [424, с. 706–708; 425, с. 1–9].

На той час В. Антонович уже мав значний досвід у вивченні різних за призначенням печерних споруд, в методиці опису речових знахідок та збору інформативних даних. Загалом, підсумовуючи обстежені печери Середнього Подністер'я, він поділив їх на дві (I, II) групи:

I). Природні печерні порожнини з незначними слідами штучного розширення та ознаками давнього праісторичного використання. Здебільшого пам'ятки першої групи мають давнє природне походження. Тривалий період їх творила природа і вони були наслідками впливу різних стихій.

II). Печери, які висічені або розширені в скелях у недалекому минулому в процесі їх освоєння й пристосування до потреб. Другу групу, як зауважив зазначений спелеолог, у класифікації печерних порожнин репрезентували різнотипні підземні монастирі, однокамерні протомонастирські обителі, церкви, каплички, вівтарі, одноосібні келії анахоретів тощо.

Короткі за змістом та обсягом повідомлення про Непоротівський, Субоцький, Бакотський, Сатанівський і інші давньоруські печерні оселі Середнього Подністер'я наприкінці XIX – початку XX ст. знайшли своє місце у “Подольских Епархиальных Ведомостях”. Найчастіше авторами коротких заміток про знахідки, печерні обителі і їхнє нове використання виступали місцеві священослужителі. Зауважено, що частим дописувачем історичної тематики був парафіяльний священник Й. Сулковський, який серед інших матеріалів опублікував опис Субоцького монастиря [443, с. 615–626].

Згодом у новій публікації зазначений вище автор помістив відомості про тимчасове пристосування сільської церкви у печерній порожнині Бакотського монастиря [442, с. 634–637].

Настоятель місцевого храму Д. Праницький у “Кишенёвских Епархиальных Ведомостях” також навів короткі повідомлення про різні за розмірами, призначенням та освоєнням приміщення печерної обителі в Непоротіві [387, с. 506–508].

Описові матеріали про історію середньовічного галицького чернецтва залишив активний діяч Ставропігійського інституту, професор Львівського університету Ісидор Шараневич. Під час археологічного обстеження околиць княжого Звенигорода він виявив сліди кількох давно забутих монастирів. Один з них знаходився поблизу с. Шоломия на найвищій місцевій горі, яка ще й досі має назву Монастир, а інший – на мисоподібному західному виступі Гологірського кряжу, що неподалік с. Підгородище Бібрського повіту. Обидві монаші оселі мали потужні насипні оборонні укріплення [475, с. 82].

Із загального числа праць останнього десятиліття XIX ст. варто виокремити роботи Є. Сіцінського. Чи не вперше серед тогочасних дослідників йому вдалося зібрати і оприлюднити перед учасниками XI Археологічного з'їзду в Москві багату джерельну інформацію про печерне чернецтво Придністер'я, яке селилося поблизу Бакоти, Колубаївців, Лядової, Маліївців, Сатанова, Соکیلця, Студениці, Субоча, Томашполя, Северинівки, Голодьків, Нагорян, Стінки, Буші і багатьох інших населених пунктів [424, с. 70–708; 423, с. 197–354].

Плідні наукові розвідки на кількох давньоруських обителях Галичини наприкінці XIX – початку XX ст. виконав галицький дослідник Володимир Деметрикевич. Привертають особливу увагу результати його науково-дослідних робіт, які було проведено у печерних гротах біля с. Монастирок Борщівського повіту, в Пороховій Бучацького повіту, Сільці біля Станіслава, Міжгірцях Рогатинського повіту, Спасі, Крехові, Поляниці, Більчі Золотому та інших населених пунктах Галичини [496, с. 51–91].

Більшість чернечих обителей на галицьких землях була відкрита внаслідок пошукових робіт аматорів. Цьому сприяла діяльність талановитих краєзнавців, етнографів, археологів (Я. Головацького, І. Вагилевича, А. Шнайдера, В. Деметрикевича, А. Грушецького, Г. Осовського, І. Коперницького ін.), а також низки наукових інституцій (Львівського університету, Крайового археологічного товариства, Ставропігійського інституту, Народного дому, Наукового товариства

ім. Шевченка, Просвіти та ін.), які постійно піднімали і актуалізували проблематику вивчення історії.

Особливість археологічної науки у тому, що цінне значення мають не тільки результати, отримані в процесі виконання наукових досліджень пам'яток, а й перспективи відкриття нових об'єктів. На увагу заслуговують результати пошукових робіт о. Л. Лаврецького, І. Шараневича, Т. Земецького, О. Чоловського, Л. Чачковського, Й. Пеленського, В. Карповича, Я. Пастернака і тим самим етнологічна наука, завдяки своїй дотичності до інших дисциплін, постійно доповнює, розширює базові історичні знання.

До числа дослідників давньоруського монашества належить відомий український історик Михайло Грушевський. У другому томі “Історії України-Руси” він наводить відомості з літопису про давньоруське чернецтво та трактує велику суспільну місію чорноризців і багатьох монастирів. Особливу увагу автор звертає на монаші обителі, які були розміщені біля княжого Володимира [239, с. 378–380].

На підставі літописних відомостей та результатів виконаних робіт, топонімічних даних зазначений вчений виділяє низку давньоруських чернечих поселень, які існували в недалеких околицях княжого Галича [239, с. 468–470]. Він також використав писемну згадку про особливе значення в княжі часи Синевидського чоловічого монастиря, який помилково локалізував поблизу княжого Галича [239, с. 379–470].

М. Грушевський помітно наголошує на потужному оборонному характері багатьох монастирських пам'яток. Важливо, що окремі з них він обстежував особисто. За характерними ознаками і рисами формування системи захисних укріплень учений виділяє архаїчні печерні комплекси в Страдчі, Уричу, Бубнищу, Спасі, Розгірчі та ін.

Важливо відмітити, що з метою багатогранного, різностороннього вивчення чорного духовенства давньої Русі науковець намагався максимально відшукати й

залучити різнотипні джерельні матеріали. Серед них значну перевагу зазначений вчений надав різним за походженням писемним вітчизняним та зарубіжними документам [239, с. 579–580].

Загальні питання історії галицьких монастирів на основі використання архівних джерел, а іноді з доповненням легенд, переказів, що несли інформацію про галицьке чернецтво, піднімали А. Петрушевич [370, с. 22–28], І. Буцманюк [197], Ю. Процюк і інші автори початку ХХ ст.

Велику увагу печерним порожнинам, які використовували ченці, відводив Богдан Януш (В. Карпович). У праці “Доісторичні старожитності Східної Галичини” він подав опис окремих пам’яток. Важливо, що інформативну частину вказаний автор збагатив бібліографічними відомостями. Особливе місце він приділяв обстеженню обителів в Бубнищі та Поляниці, трактуючи їх давніми скельними монастирками [507, s. 104–105].

Василю Карповичу також належить окрема вага історична розвідка про давньоруську монастирську оселю у Розгірчу, яку він відносить до XIII–XV ст. Робота вдало доповнена ілюстративним матеріалом. У зазначеній праці йдеться про 45 печерних порожнин Галичини, з яких 22 він називає монастирями [266, с. 562–573].

Результативну спробу узагальнення і пошуку чернечих обителів у міжвоєнний період зробив Іван Крип’якевич. До числа відомих монастирських осель він додав низку нових чернечих пам’яток. Публікацію виконано у вигляді каталогу. Однак багато давньоруських монастирів, виявлених у писемних джерелах, автор не зумів правильно територіально локалізувати. На основі використання різнотипних джерельних матеріалів він довів число обителів до 346 [286, с. 45–64].

У міжвоєнний період цінні наукові доповнення до історії чорного духовенства давньої Русі зробив галицький мистецтвознавець Микола Голубець [229, с.165–170].

З числа дослідників історії чернецтва 30-х рр. ХХ ст. треба виокремити внесок у вивчення монашої проблематики о. Романа Луканя. На підставі застосування новітньої методики, яка передбачала серед інших проблематичних питань різнобічне вивчення життя, діяльності, побуту давньоруських іноків, він опублікував низку унікальних наукових праць, але більша увага відведена історії церковних храмів [306; 307; 308].

На жаль, багато матеріалів Р. Луканя унаслідок II Світової війни виявилися неопублікованими і втраченими. Його рукописні збірки поміщено в окремому фонді ЦДІАУ у Львові (Ф. 364), що налічує кілька тисяч цінних історичних документів, відомостей, які стосуються історії галицьких монастирів. Загалом число середньовічних монастирських обителів в Галичині на основі архівних матеріалів зазначеного фонду, за нашим підрахунком, сягало понад 400 одиниць. Науково-дослідні праці о. Р. Луканя, присутні, завершують другий етап у дослідженні чорного духовенства Галичини.

Коротко підсумовуючи, слід відмітити, що зазначений етап не тільки довготривалий, а й надзвичайно плідний з огляду на результати вивчення історії монастирів, відкриття та зростання загальної чисельності пам'яток. Особливе значення мало удосконалення відомих, застосування нових методів наукових досліджень.

Третій етап ми визначаємо 1939–1991 рр. Він є складним і важким стосовно подальшого вивчення чернечої проблематики, особливо трагічним для чорного духовенства, яке опинилося під ударами радянської ідеології та державної каральної машини. Низка державних заходів була скерована на знищення монастирів, церков, каплиць, пам'ятних знаків християнства тощо. З приходом більшовиків у Галичину багато монастирських обителів було закрито, ченців – арештовано. Чимало іноків потрапило під найвищу міру покарання. У світлі радянських ідеологічних директив історія чернецтва знаходилася за межами наукової проблематики.

Історико-археологічне вивчення культових пам'яток на зазначеному етапі майже не проводили або виконували під виглядом обстеження інших об'єктів. На загальному тлі спелеологічних досліджень печерних порожнин Подністер'я, які виконували учасники Українського загону об'єднаної карстово-спелеологічної експедиції Московського та Київського університетів в 1949 р., чернечій проблематиці майже не надавали значення.

Лише за кордоном у 50–80 рр. ХХ ст. виходять історичні публікації, у яких піднімалися окремі питання життя ченців. Серед них наголосимо на працях о. М. Ваврика. У переважній більшості вони присвячені висвітленню минулого василіанських монастирів Галичини. Дослідження цього автора виходили у різних видавництвах світу. Найбільше його наукових робіт опубліковано в Римі, Канаді, Сполучених Штатах Америки [199, с. 69–94; 200, с. 243–260; 202; 203].

Окрема невелика книга О. Аммана, приурочена відновленню чернецтва Студійського уставу в Україні, в середині 50-х рр. ХХ ст. вийшла друком в Едмонтоні. Автор використав незначне число джерел і виклав матеріал у науково-популярній інтерпретації [121].

На особливу увагу заслуговує ґрунтовна праця Я. Пастернака “Археологія України”, що на початку 60-х рр. ХХ ст. була надрукована в Торонто. Дослідник подав дані про значне число історичних підземель України і серед них особливе місце відвів печерній обителі у Страдчі, яку називав “другим за значенням, після київських печер, підземним монастирем часів Київської Русі в Україні”. Чому саме і на підставі яких фактологічних відомостей чи матеріалів він зачислив пам'ятку до княжої доби невідомо.

За поданим описом Страдецька печера мала вигляд довгого коридору з кількома відгалуженнями, невеликими житловими нішами-келіями, які розміщувалися в стінках печерного коридору, невеликою каплицею прямокутної форми і просторою келією, яка, на думку Ярослава Пастернака, колись слугувала харчевнею [352, с. 581].

Поміж інших історичних праць дослідників української діаспори першої половини та середини 60-х рр. ХХ ст. привертає увагу короткий нарис про історичне минуле Краснобрідського монастиря, поміщений у збірнику наукових праць [256, с. 43–58].

Із числа загальних публікацій вчених діаспори 70–80-х років минулого століття варто виокремити невелику статтю О. Вінтоняка [209, с. 204–216], присвячену історії храмів, монаших осель, культурно-освітньої діяльності чорного духовенства на українських землях кінця ХVІІІ ст., яку було опубліковано на сторінках збірника наукових праць Українського Вільного Університету у Мюнхені. Проте зазначена стаття виходить за хронологічні рамки нашої проблематики.

Серед інших наукових публікацій відзначимо працю о. І. Патрила про історію монахів-василіан в Україні, яка вийшла у Римі в серії “Записки ЧСВВ” [354, с. 43–130]. Однак, на нашу думку, він однобоко та тенденційно підходить до висвітлення історії давньоруського чернецтва, опускаючи минуле ченців студійського уставу, що є важливим для нашого дослідження.

Таким чином, на зазначеному етапі найбільшого значення отримали публікації представників української діаспори. У багатьох роботах слабо представлена джерельна база, що, ймовірно, було зумовлено труднощами її здобуття. Проте, незважаючи на науково-популярний виклад, автори намагалися підкреслювати особливість давньоруського чорного духовенства та його велику суспільну місію.

Четвертий етап ми пов’язуємо із отриманням Україною державної незалежності, що сприяло відновленню діяльності багатьох закритих монастирів в Галичині, а також відродженню потреби ґрунтовного вивчення історії чернецтва. В той час в Україні, а також і на Заході, появляється низка зважених синтетично створених праць, які піднімають різні аспекти проблеми [265, с. 65–67; 269, с. 18–25; 301, с. 45–48; 481; 491].

Помітно розширюється значення допоміжних наукових дисциплін. Завдяки застосуванню в етнології, спелеології, археології найновіших сучасних технічних засобів та використанню раціональних науково-дослідних методів вчені виконують пошукові роботи, що сприяють відкриттю, якісному вивченню об'єктів, точнішому визначенню їхньої аутентичності, етнокультурної і хронологічної належності.

Важливо відмітити, що виявлення нових історичних пам'яток чорного духовенства значно доповнює, уточнює та збагачує культурну скарбницю українського народу.

Слід зауважити й те, що окремі відомості про найдавнішу історію тієї чи іншої монашої оселі, почерпнуті з писемних джерел, неодноразово вдалося підтвердити результатами етнологічних, археологічних, спелеологічних, топонімічних і інших науково-дослідних робіт. Серед досліджень привертають увагу результати, отримані експедицією львівських пошуковців наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. [135, с.160; 247, с. 31–34].

Таблиця 1.1

**Ріст відомостей
про загальне число монастирів Галичини завдяки виконанню
науково-дослідних робіт на пам'ятках давньоруського чернецтва**
[336, с.2–3; 544, с.725; 203, с.16; 101].

Вплив результатів наукових досліджень на поступове зростання відомостей про загальну чисельність українських монастирів Галичини				
Роки	1500	1867	1926	1958
Загальне число	44	272	346	Понад 400

Як видно з наведеної таблиці 1.1, наприкінці ХІХ ст. помітно стрімко зросли дані про загальне число середньовічних обителів чорноризців Галичини.

Вагомою причиною цьому стало формування наукових підвалин історії, етнології, археології, спелеології, вироблення ефективних наукових методів виконання польових досліджень.

Фахове обстеження давньоруських галицьких монастирів, яке розпочалося ще на початку XIX ст., триває досі. У перші роки державного суверенітету появилися невеликі за обсягом наукові публікації про давньоруські монастирі краю. Варто зазначити, що у більшості праць простежується спроба висвітлити історію розвитку знань про чорне духовенство. Здебільшого інформацію автори черпали з науково-популярних робіт австрійського та польського періодів Галичини. Типовою серед тогочасних публікацій можна вважати статтю Ю. Зімельса про результати досліджень печерних порожнин Борщівщини, яку було поміщену у науково-популярному збірнику [259, с. 38–40].

Помітною віхою в справі актуалізації проблематики, розширення тематики науково-дослідних робіт на чернечих об'єктах, обміну практичним досвідом, поліпшення методики виконання робіт стала міжнародна наукова конференція, що відбулася у Львові на початку 1995 р. під назвою “Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України” [431].

Крім спелеологів активну участь у ній взяли фахівці різних галузей наук майже з усіх куточків України (етнографи, історики, антропологи, археологи, геологи, мікробіологи, дослідники флори і фауни, краєзнавці та ін). Стосовно актуальності доповідей наголосимо, що Л. Мацкевий подав загальний огляд, характеристику найбільш відомих печерних пам'яток заходу України, зазначив їхнє важливе наукове значення для вивчення історії [320, с. 59–62]; М. Рожко піднімав проблематику раціонального наукового дослідження печерних пам'яток та методику обстеження наскельних споруд [404, с. 82–84]; М. Бандрівський – місце спелеології в системі комплексного підходу до чернечої історії на прикладі схимницьких келій Галичини [134, с. 11–13]; О. Ситник зосередив увагу на головних проблемах та перспективах виконання наукових обстежень печер

українського Прикарпаття, зробив чимало зауважень, щодо використання строкатої термінології у спелеологічних описах [427, с. 89–92]; Р. Сулик подав нові відомості та результати, отримані під час виконання архітектурно-археологічних робіт у скельному монастирі в Розгірчі [441, с.108–111]; білоруський дослідник Л. Дучиц навів цікаві фактологічні дані, здобуті внаслідок проведення пошукових робіт у багатьох підземних монастирях Білорусі [254, с. 36–37] і т. д.

В другій половині 90-х рр. ХХ ст. у Галичині виходять у світ різні за обсягом наукові та науково-популярні праці про історію окремих монастирських осель. Серед них відзначимо монографії М. Хавлюка [467], В. Рожка [402], І. Мицька [328], М. Шведа [479] і ін.

Цінні матеріали з минулого середньовічного галицького чернецтва опубліковано у періодичних виданнях. Зокрема, на сторінках “Галицької брами” було поміщено кілька важливих наукових публікацій, що заслуговують на особливу увагу. Серед них – стаття В. Вуйцика про історію Струсівського монастиря. На основі архівних джерел автор простежив процес поступової трансформації монастирської обителі і повільне її перетворення у фільваркове господарство [218, с. 20].

Цікавим видається ґрунтовний екскурс в історію галицького чернецтва, який зроблений у порівняно невеликій публікації о. С. Мудрого. Спираючись на результати досліджень багатьох істориків та здобуті джерельні матеріали, автор переконливо наводить порівняння рівня чернечого життя у різні історичні періоди, неоднакове становище монастирів і ін. Значну увагу відведено аналізу впливу на чернече існування інших чинників [336, с. 2–3].

Детальну характеристику давньоруського монашества подано у перевиданій на початку ХХІ ст. в Україні монографічній праці Івана Огієнка, опублікованій під його церковним іменем Митрополит Іларіон [348]. Він здійснив огляд історії чорного духовенства від часів його появи на землях давньої Русі, проаналізував

складні і проблематичні періоди чернечого життя, виділив основні його організаційні форми, окреслив їхнє практичне значення. І. Огієнко стверджує, що аскетизм був найранішою формою існування чернецтва, яке бере свій початок з X–XI ст. і зазначає, що початки монашого руху тісно пов'язані з християнським анахоретством та відлюдництвом [348, с. 89].

Значне доповнення несуть топонімічні назви. Упродовж багатьох віків вони зберігають цінні інформативні відомості про колишні обителі, їх засновників і тим самим повинні стимулювати дослідника до виконання пошуково-дослідних робіт, встановлення вірогідності функціонування пам'ятки, використовуючи потенційні можливості етнографічних, археологічних та спелеологічних досліджень.

Територія Галичини багата на історичні назви населених пунктів, які упродовж багатьох віків зберігають імена своїх засновників, відображають характерні ознаки діяльності мешканців, особливості існування поселень, героїчні події, різні суспільні явища [262].

Підкреслимо, що чимало означень сіл, міст, містечок тісно пов'язані із чорноризцями. Лише у Дрогобицькому районі, що на Львівщині, значаться села Монастир Дерезицький [101, с.182–183], Монастир Лішнянський [101, с.185–186].

Населені пункти Монастир – Монастирець зауважено в Жидачівському, Пустомитівському, Самбірському, Стрийському, Городоцькому Заліщицькому, Борщівському, Терехівському, Монастирецькому, Золочівському та в інших районах Галичини. Загалом на галицьких землях нараховано понад 50 топонімічних назв, які, на нашу думку, отримали своє походження від монастирських осель (Монастир, Монастирок, Монастирець, Монастирчани, Монастириська і т. д.) [286].

Проте багато топонімів ще й досі не отримали підтвердження свого чернечого походження. Для прикладу наведемо назву с. Підмонастир Перемишлянського р-ну Львівської обл. Серед мешканців ми не знайшли відомостей про походження

назви села. У жодному архівному документі, починаючи від часів першої писемної згадки Підмонастира (XV ст.), не згадано існування монастирської оселі у селі чи поблизу нього. На думку львівського краєзнавця Василя Лаби, монастир у Підмонастирі міг існувати ще задовго до появи перших писемних відомостей про село, бо саме він дав назву сучасному населеному пункту, який утворився поблизу обителі [296, с. 53].

Про існування чернечих поселень значну та не менш вагому підставу дають назви урочищ, полів. Вони містять цінні відомості про ймовірність знаходження тієї чи іншої чернечої пам'ятки, яка не значиться у писемних джерелах. Привертає особливу увагу ур. “На Монастириськах”, розміщене поблизу с. Кимир Перемишлянського р-ну Львівської обл., де за переказами місцевих мешканців, колись був монастирок [296, с. 90].

Наукові археологічні обстеження зазначеної території дослідники ніколи не проводили. Варто зауважити і те, що у каталозі монаших осель іноків, який склав І. Крип'якевич, вказана оселя не згадана [286, с.15–64], а, отже, є новою. Для підтвердження важливого значення топоніміки також можна навести й громадське пасовисько, яке розміщене біля оборонних укріплень Підгородищенського монастиря, що припинив існування в 1763 р., але його досі називають “Монастирське поле” [101, с.162]. Таким чином, топоніміми мають здатність багатовікового існування у народній традиції.

Не менш цінне значення для науки мають назви гір, печерних порожнин, інших місць та місцевостей. Наприклад, Чернеча гора, розміщена поблизу села Унів Перемишлянського р-ну, де нині розташований великий середньовічний монастирський комплекс (житлові, культові, виробничі, поховальні і інші пам'ятки), займає площу кілька гектарів. Так само найвищу гору поблизу с. Шоломия Пустомитівського р-ну Львівської обл. ще й досі називають Монастир, де, як зазначає В. Лаба, колись існував монастир з потужними оборонними валами [298, с. 6]. У згаданому урочищі ще наприкінці XIX ст.

львівський археолог І. Шараневич відкрив давньоруську чернечу пам'ятку оборонного типу [475, с. 82].

Згодом, на початку 50-х рр. минулого століття І. Свешніков провів пошукові дослідження, якими було засвідчено факт існування поблизу Шоломії давньоруського монастиря св. Іллі, що відноситься до XI–XII ст. [549, с. 67].

На загальному тлі вивчення чернечих топонімічних назв окремої уваги заслуговує коротенька літописна згадка про город Печера Домажира, яка датована 1242 р. [104, с. 223]. Наприкінці XIX ст. історик М. Грушевський вважав, що це повідомлення треба локалізувати із селом Домамориці Тернопільського повіту [238, с. 1–2]. На його думку, літописець міг мати на увазі і село Домамир. Сумнівним видається дане твердження, бо поблизу Домамира та Домамориців не виявлено печерних порожнин.

Аналіз характерних топонімів багатьох населених пунктів Галичини, тісніша чи слабша їхня прив'язка до реальних об'єктів минулого дали змогу професору М. Пелещишину висловити логічне припущення, що у літописі йдеться про укріплене городище, розміщене біля сучасного села Домажир Яворівського р-ну Львівської обл., поблизу якого розташований Страдецький печерний монастир [359, с.102–103; 360, с.74].

Отже, топонімічні назви мають здатність багатовікового збереження в народній традиції цінної інформації у специфічному означенні населених пунктів та урочищ. Вона може стати важливим вказівником для пошуку невідомої пам'ятки, її результативних досліджень.

Останнім часом простежується тенденція розширення вивчення і урізноманітнення дослідницької тематики чорного духовенства. Об'єктами уваги учених стають різні аспекти його життєдіяльності. Зокрема, сучасні донецькі дослідники М. Шевцов та Т. Зарубіна на підставі результатів наукових досліджень зробили спробу реконструкції келії відлюдника [480, с.172–173]. Історик І. Дорош подав нові наукові відомості про результати вивчення Лядівського монастиря

[252, с. 116–125]. Висвітленню історії архітектури середньовічних обителів у Лаврові і Спасі, характерних особливостей їх оборонних укріплень приурочив низку своїх праць М. Рожко [408, с. 7–14; 407, с. 84–96]. О. Пламеницька висловила нові думки про основні принципи архітектурного формування печерних порожнин [378, с. 144–151].

Детальному вивченню становлення, специфіки розвитку гутного виробництва, яке в пізньому середньовіччі було налагоджено в Унівському монастирі, присвячена наукова праця С. Мартинюка [318, с. 344–361]. М. Лосик виконала і опублікувала результати унікальних мікроскопічно-спектральних та хіміко-фізичних аналізів середньовічного скла, керамічних вогнетривів (плавильних тиглів) з лісової гуті, яка в XVI столітті належала ченцям Унівського монастиря [305, с. 362–378]. В. Олійник зібрав цінні історичні матеріали та відомості про печерні порожнини, розміщені поблизу містечка Заліщики на Тернопільщині [349, с. 81–91].

Заслужують на увагу результати спелеологічних досліджень чернечих пам'яток Т. Бобровського [188, с. 12–15]. На проблематиці вивчення печерних написів, знаків наголошував у кількох публікаціях П. Нечитайло [340, с. 230–237; 345, с. 171–176]. Б. Рідуш значне місце відводив дослідженню виникнення та еволюції печер у середньому басейні Дністра [401, с. 281–308]. Певні особливості чернечого життя підкреслював С. Пивоваров та М. Чучко [377, с. 45–53]. На потребі комплексного, багатогранного наукового дослідження середньовічних монастирів Галичини акцентувала М. Вуянко [202, с. 234–239]. Багато важливих питань формування релігії, діяльності церкви в Галичині у монографії піднімає В. Марчук [317].

З історії галицького чернецтва опубліковано низку наукових публікацій Р. Береста, які присвячені вивченню давньоруських чернечих печерних, наземних, заглиблених монастирських житлових споруд, одноосібних камер анахоретів [164, с. 206–207; 172, с. 95–115; 173, с. 154–161], підсумкам археологічних досліджень

захисних укріплень окремих обителів чорного духовенства [169, с. 281–286], особливостям господарських занять, різних монаших виробництв [168, с. 548–556; 177, с. 204–217], опису речових побутових, виробничих, культових знахідок [167, с. 237–239].

Проголошення державної незалежності України, розвиток демократичних засад у гуманітарних дисциплінах сприяли розширенню тематики історико-етнографічних науково-дослідних робіт. Помітне значення отримали праці С.Павлюка, М.Тиводара, В.Наулка, Г.Кожолянка, С.Макарчука, М.Глушка, О.Гуржія, О.Франко, О.Пошивайла, І.Возного В.Борисенко, В.Трощинського, Ю.Шестакова, В.Кушніра, а також спеціальні дослідження І.Свешнікова, О.Моці, В.Гупало, І. Ломачинської, О. Чуйка, В. Тарас, Н. Білас, В. Вечерського, П. Шкраб'юка, Ю. Стецика, В.Давиденка та багатьох інших дослідників.

Таким чином, історіографія давньоруського чернецтва лише в окремих аспектах знайшла епізодичне відображення. У різні періоди історії актуальності набували тільки деякі сторони життя та діяльності ченців. Великий вплив на тематику науково-дослідних робіт здійснювала пануюча державна ідеологія, яка не рідко отримувала визначальне, неоправдане значення. Нищення багатьох чернечих пам'яток за роки існування радянської влади призвело до втрати національної культурно-історичної спадщини, що значно підірвало можливості історичної науки у вивченні проблематики. Як свідчать опубліковані праці, найбільшу увагу авторів привертала релігійно-місіонерська діяльність монахів, значно рідше – різні форми їхніх об'єднань, способи існування, господарсько-виробничі заняття, місця проживання та умови побуту іноків, особливості устрою монастирів тощо.

Із становленням і розвитком незалежної України дослідникам відкрилися широкі можливості для різностороннього й багатогранного вивчення історії давньоруського чернецтва. Як засвідчують найновіші публікації, чимало етнологів, спелеологів, археологів, істориків, використовуючи досягнення в

багатьох галузях наукових дисциплін, нові раціональні аналітичні, синтетичні методи і підходи, результати комплексних міждисциплінарних обстежень, намагаються піднімати різні сторони існування монаших осель, життя та діяльності чорноризців давньої Русі. У різних випадках відсутність писемних джерел учені намагаються компенсувати результатами археологічних, спелеологічних, етнологічних і інших науково-дослідних робіт. Часто неписемні артефакти, печерні обителі, румовища, пам'ятні знаки виступають єдиними історичними відомостями про існування чернечих пам'яток. Відкриття нових історичних відомостей, публікації підсумків пошукових робіт сприяють поступовому нагромадженню джерельної бази та збагаченню знань про чорне духовенство, розширенню науково-дослідної тематики. Незважаючи на значну кількість історіографічних праць, присвячених давньоруському чернецтву, досі немає жодної фундаментальної роботи, яка б реально відображала специфіку, умови монашого існування, особливості їх побуту.

1.2 Джерельна база

Неопубліковані архівні документи становлять надзвичайно важливу складову частину писемних джерел. Цінні джерельні матеріали про правову, господарську, виробничу, культурно-освітню, благочинну, місіонерську і іншу діяльність середньовічних монастирів Галичини виявлено у фондів збірках Центрального державного історичного архіву України у Львові. Проте загалом зауважимо, що найдавніші відомості зазначеної групи належить до порівняно пізнього часу (XV–XVI ст.).

Відсутність більш ранніх документів зумовлена значними збитками, які приносили періодичні спустошливі набіги половецьких, монгольських, татарських орд та інших чужоземних завойовників, міжусобні конфлікти, часті пожежі, грабежі, втрата національної державності, відсутність на давньоруських землях у середньовічні часи відповідних державних інституцій, які були б покликані

турбуватися збереженням писемної історико-культурної спадщини [339, с. 51–78, 145–176].

Актові документи виявлено у фондowych збірках зазначеного вище архіву у Львові. Серед них є унікальні історичні матеріали, які відображають ставлення влади до давньоруського чернецтва. Вони являють собою різні за походженням і підвидами писемні джерела. За значенням особливе місце серед них посідають так звані копіарії (*Copia Tabularis Vidimata*) та виписки з Литовської метрики [92, арк.1–107]. На сторінках копіаріїв знайшли відображення лише окремі сторони монастирського життя, зокрема, релігійна, культурно-освітня діяльність галицького чернецтва, виробничі, господарські заняття ченців, що не дають змоги детально вивчити і висвітлити основну проблематику (житло і побут) нашого наукового дослідження.

В архівних книгах львівського гродського суду є важливі відомості та матеріали, які відображають реальне суспільне становище давньоруського чернецтва наприкінці XV – початку XVI ст., а також окремі матеріали про розрізнене українське чернецтво, його суспільне становище, реальний статус, існування монастирських обителей на різних організаційних принципах (кіновії, келіотства, ідіоритмії і т.д.) [57, арк. 17–472]. Серед документів цієї групи писемних джерел помітне місце посідають чернечі та світські скарги, угоди, донесення, судові позови, рішення, які відображають реальне становище багатьох галицьких монастирів у суспільному житті краю [56, арк. 315, 870, 897].

Цінну наукову інформацію мають історичні матеріали стосовно світського та духовного ктиторства над галицькими монашими обителями, яке виходило з боку суспільної верхівки і духовенства [58, арк. 46, 47, 52, 550, 670, 676]. Серед писемних джерел є архівні документи про міжусобну боротьбу власників монастирів, ктиторів за владу над чернецтвом. Іноді у писемних джерелах зазначається власність чернечих осель, число іноків, опікунство над ними [59, арк.1511–1512].

У процесі вивчення житлово-побутових умов середньовічного галицького чернецтва ми аналізували матеріали виробничо-економічної діяльності іноків. Серед них виділяється діловодська документація. Особливе значення отримали зазначені статистичні дані про кількість ченців у деяких общинах обителів Галичини [79, арк.1–11], фінансові звіти, документи про грошові прибутки та витрати монастирів [90, арк. 1–28], інвентарні книги, описи рухомого і нерухомого майна окремих монастирів [81, арк.1–10], відомості про різні виробництва, що функціонували при обителях [82, арк.1–73], дані про їх торговельну діяльність [95, арк.1–4] тощо.

Чимало архівних документів стосуються внутрішнього господарського стану монастирів та характеру їхньої господарсько-виробничої діяльності, а саме: сезонні та річні звіти, книги про отримання натуральних прибутків і видатків [89, арк. 1–105], відомості, результати проведення сівби, сезонного обробітку агротехнічних культур, обмолоту зернових, збору врожаю, оцінку стану тваринницького стада, підсумки виробничої сезонної, річної діяльності тощо [84, арк.1–68].

В фондах зазначено архіву також виявлено щоденники та записники настоятелів окремих галицьких монастирів, які відображають їхнє щоденно-буденне, побутове, господарське життя, монаші виробництва і заняття, а також несподівані проблеми, котрі виникали у період їхнього функціонування [83, арк.1–200].

Важливе значення для оцінки фінансово-економічного становища та причин появи й зростання диференціації серед давньоруських обителів Галичини мають майнові посмертні заповіти мирян і духовних осіб, які надавали їм право набувати додаткову общинну власність [93, арк. 1–6], а також дарчі записи світського населення чернечим оселям на власне нерухоме та рухоме майно [60, арк.1–2], описи господарсько-виробничого реманенту [86, арк. 2–37], худоби, побутового інвентарю [82, арк. 1–73], договори на оренду монастирських виробництв [94,

арк.1–2], документи про різні чернечі промисли, заняття, ремісничу і іншу діяльність ченців [95, арк.1–4].

Особливе місце посідають писемні джерела, які видані найвищими середньовічними державними інституціями Речі Посполитої. Для висвітлення проблематики дослідження помітне значення отримали дарчі документи на право ктиторства чи опікунства окремих світських і духовних осіб над галицькими монастирями, майнові грамоти, котрі були видані королівськими канцеляріями на пасовиська, орні землі й угіддя, ліси, водоймища, будівництво ставів, розведення риби, дозволи на заснування і розбудову монастирських обителей [62, арк.1–4], спорудження водяних млинів [77, арк. 36–39], заснування соляних промислів, гутних виробництв, винокурну справу, випалювання вапна, вільний помол зерна у млинах [78, арк. 1–12], вирубування лісу [77, арк. 43–44], володіння ставами, пасовищами, орними земельними та лісовими угіддями [77, арк. 27–31, 39–43], право на забудову оборонних укріплень, сторожових веж і мурованих будівель [77, арк. 45–53], монастирське бортництво [77, арк. 6–7], добування промислового каменю, піску, глини, виробництво дьогтю, реалізацію солі [76, арк. 135–137], броварство і ін. [87, арк. 5].

Відомості про існування окремих монастирських обителей у Галичині виявлено у відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України. У фондів збірках зазначеної установи є матеріали літописного характеру з історії василіанських монастирів, зокрема, “*Annales Monasterii Sti Onuphrii Basilii Magni Leopoli*” [44, арк. 1–13], “*Historica notitia de restauratione Metropolitice Halicien*” [48, арк.1–111], у яких поміщено фактологічні дані про окремі оселі чорного духовенства, котрі існували поблизу захисних укріплень Львова.

Серед них своєю активною діяльністю виділялися: монастир св. Івана Богослова, що утворився у залісненому передмісті Гарнавка під Високим замком; монастир св. Івана Хрестителя, який був розташований на передмісті “Сънавчинь”

на місці сучасного однойменного костьола; монастир св. Миколая, св. Онуфрія та св. Михайла, які колись, як зазначив І. Крип'якевич, знаходилися на Підзамчі зі сторони Жовківського передмістя Львова [288, с. 85–87].

Вірогідно, як висловлюють припущення автори одного із порівняно пізніх архівних документів, що фундатором й засновником низки львівських монаших обителей другої половини XIII століття могла бути угорська княжна Констанція – дружина відомого галицького князя Лева [44, арк.1]. Хоча загалом це питання неодноразово викликало дискусії серед багатьох дослідників і тому й досі залишається сумнівним.

До княжих часів також зачисляють створення монастиря св. Юрія (Георгія) у Львові. За документами відділу рукописів зазначеної установи, опублікованими повідомленнями, легендами й пізнішими публікаціями він був розташований у вирубаній печерній порожнині на одному з помітно виділених пагорбів, що знаходився в недалекій південно-західній околиці княжого міста [47; 49; 52; 286, с. 55–57; 370, с. 22–28].

Принагідно зауважимо, що внаслідок розбудови Святоюріївського собору, яка відбулася пізніше на місці колишньої печерної оселі давньоруських чорноризців, а також численних періодичних перебудов, реконструкцій кільком поколінням дослідників (Я. Пастернак, Ю. Лукомський, Р. Сулик, М. Бандрівський і ін.) так і не вдалося виявити легендарну печерну порожнину, котра передувала виникненню зазначеної монастирської обителі [135, с.157–160]. Однак, у центральному дворі собору св. Юрія уже кілька століть зберігається невелика спеціально споруджена символізована одноосібна печерна камера. У ній в скульптурній композиції поміщено засновника пам'ятки – святого Георгія, якого оточують “злі сили”.

У фондівих збірках національної бібліотеки ім. В. Стефаніка знайдено важливі статистичні відомості про загальну кількість мешканців в окремих середньовічних галицьких монастирях, суспільне, різне матеріальне, фінансове і

економічне становище монастирських обителів, монастир з правами та без прав, з фондушем і без фондушу [50, арк.1–24].

Надзвичайно цінна група архівних документів, присвячена висвітленню щоденного чернечого побуту, суспільній поведінці, місіонерській роботі ченців серед населення, правилам вживання їжі, вимогам виготовлення та носіння святкового, буденного одягу і взуття, особливостям ведення у монастирях різних ремісничих, господарських занять, дотримання кодексу проживання у келійних приміщеннях, міжособним відносинам, етикету та іншим сторонам життя чернецтва, була виявлена у фондovій збірці документів наукової бібліотеки [54, арк. 1–342].

Помітне місце серед джерел посідають королівські привілеї і грамоти правителів Угорщини, Речі Посполитої, які були видані окремим духовним, а також світським особам на право володіння монахами обителями, узаконення маєтків. Здебільшого їхніми володарями були високопоставлені особи, відомі княжі родини тощо. Часто зазначені документи слугували опорою у судових процесах, про що, зокрема, відмічено у протокольних справах Лаврівського монастиря [41, арк.1–40].

Деякі архівні справи засвідчують високий майновий статус осель чорного духовенства [45, арк.1–6], що суперечило декларованій у типіконі матеріальній убогості чорноризців.

У вище згаданій бібліотеці є окремий фонд Івана Вагилевича (Ф. 19), у якому зібрані численні рукописні відомості про різні пам'ятки історії і культури. Так у рукописному варіанті “Хроніки Південної Русі” [49, арк.1–36] автор намагався зібрати та подати у хронологічному порядку усі історичні події, які відбулися в Галичині від 1300 до 1839 р. Важливими виявилися неопубліковані нотатки дослідника щодо окремих монастирів Галичини.

Окреме місце серед неопублікованих джерел займають чернечі статuti обителів та типікони. Їхні дисциплінарні положення значно сприяли вивченню

специфіки і особливостей існування давньоруського чернецтва, формування обителів, дослідженню житлових, побутових умов, виробничо-господарських занять іноків тощо [64].

Таким чином, неопубліковані архівні матеріали у переважній більшості мають порівняно пізні походження, тенденційний, різносторонній та строкатий характер, який, на нашу думку, зумовлений суб'єктивною позицією їх творців, що вимагає прискіпливого, зваженого, критичного ставлення до даної групи джерельної бази нашого дослідження.

Автор уважно вивчав **опубліковані архівні джерела**, які містять відомості з історії середньовічного давньоруського чернецтва Галичини. За змістом – це матеріали, що формально відображають принципи створення та діяльність монаших осель, фрагментарно висвітлюють окремі сторони їхнього минулого, ставлення державних інституцій до чернецтва тощо.

Багато цінних відомостей виявлено у багатотомній збірці історичних писемних джерел, яку ще в другій половині XIX – на поч. XX ст. видавав архів бернардинського костельу у Львові під загальною назвою “Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie”. Цікавим, на нашу думку, є документ, датований 4 серпня 1439 р., що належав польському королю Владиславу. Він стосується надання ченцям галицьких монастирів офіційного дозволу займатися різними господарськими заняттями, ремеслами та промислами [111, s. 30].

Деякі найдавніші писемні джерела вище зазначеного збірника відносяться до середини XIV ст. Серед них виявлено групу документів польського короля Казимира III, які підтверджують грамоти галицького князя Лева на заснування окремих обителів, а також надання їм або ктиторам певних привілеїв [110, s. 6]. Проте Михайло Грушевський ще на початку XX ст. висловив сумнів щодо автентичності окремих з них [240, с. 1–22], називаючи їх домислом і фальсифікатом пізнішого походження.

Чимало документів багатотомного збірника засвідчують значне поширення світського ктиторства та володарювання вищої суспільної еліти над галицькими монастирями. Для прикладу наведемо, що наприкінці 1378 р. Хонка – дружина Васька Дядьковича, за 20 гривень сріблом продала монашу оселю Калеників (“Calienikow Monasterium”) протодияконові церкви св. Івана Хрестителя в Перемишлі Іванові Губці [111, s.15–17].

У групі опублікованих архівних матеріалів XV–XVI ст. особливу увагу привертають численні судові повідомлення, тяганини, позови, скарги, рішення про розмежування монастирських, державних, панських, общинних, сільських, міських територій [112, s. 20–22], спроби звільнення давньоруського чорного та білого православного духовенства з-під світської опіки [112, s. 116], дозволи чернечим общинам на скуповування великих земельних володінь [112, s. 117–119], сплату у державну казну і приватним особам податків з монастирів та їхні розміри [113, s. 239–241], а також різного характеру громадські повідомлення, чернечі заяви, петиції, пропозиції, рекламації [114, s. 42–48], донесення, договори, угоди [114, s. 43] і ін.

Відомості з історії чернецтва почерпнуто із сторінок багатотомного видання документів “Архивъ Югозападной Россіи, издаваемый Временною Комиссией для разбора древних актов”, що було започатковане в Києві в 60-х рр. XIX ст. Серед публікацій архівних матеріалів є відомості про багатолітні судові спори світських осіб за право володіння обителями.

Поміж них помітно виділяється довголітня судова “тяганина” між Івашком-Ваньком Лагодовським та львівським старостою Яном Тарнавським за право ктиторства над Унівським монастирем. Вона тривала з перемінним успіхом аж три роки (1539–1541) і завершилася перемогою львівського старости [98, с. 29]. Проте незабаром, наприкінці 1548 р., патронат над чернечою обителлю в Уневі отримав священнослужитель Марко Балабан, який мав добру підтримку кліру й походив з Стрятина [98, с.29–30].

Подібні історичні джерела, які містять лише окремі або незначні фрагменти з історії галицьких монастирів, опубліковані на сторінках збірників документальних видань, присвячені висвітленню історичного минулого Тернополя [117], Золочева [118], Дрогобича [120], Самбора [517], Львова, Перемишля, Буська, Бродів і інших міст Галичини.

Спроби узагальнити число монаших обителей Галичини у вигляді каталогу пам'яток в різні періоди робили М. Косак [101, 189 с.], М. Мацієвський [102, 89 с.], І. Крип'якевич [286, с.45–64].

На особливу увагу заслуговує унікальна двотомна колективна праця “Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат. Каталог пам'яток історії та культури”, яка під редакцією проф. Миколи Кугутяка вийшла у 2011 р. Чільне місце у роботі відведено розділу “Монастирі галицької Гуцульщини в період середньовіччя і нового часу”, у якому відображено відомі та подано дані про нововідкриті оселі чорноризців Прикарпаття. Важливо відмітити, що польові експедиційні відомості суттєво доповнено писемними джерелами [108, с.347–435].

Важливе місце у групі писемних джерел посідають **давньоруські літописні матеріали**. Відомості, наведені авторами у літописах, здебільшого, мають фрагментарний та загальний характер. Вони відображають лише основні тенденції становлення й розвитку чернецтва, загальні принципи існування монаших общин, внесок чорноризців у суспільні справи, будівництво і руйнування обителей. Літописці побіжно звертають увагу на стан справ у метрополії, а далека периферія залишалася поза їхнього увагою.

Слід критично зауважити, що найраніші писемні матеріали містять дуже мало згадок про появу іноків та найдавніших осель на землях Русі. Тому і в історіографію ввійшло чимало припущень, домислів про перших ченців. Найдавніша згадка про середньовічне чернецтво наведена у “Повісті временних

літ” лише у 1037 р. У ній зазначено, що в часи князювання Ярослава Володимировича “чорноризци почаша множитися и монастирове починаху бити” [104, с. 267].

Літописні джерела дають змогу тільки у загальних рисах простежити історію чорного духовенства. Близькі за абстрактно-інформативним змістом до повідомлень “Повісті ...” писемні відомості про давньоруське чернецтво наведено на сторінках Воскресенського [107, с.133], Новгородського [105, с. 3], Лаврентіївського, Псковського, Лаврентіївського, Іпатіївського, Софійського та інших давньоруських літописів, де зазначено, що “Того же лѣта (1037) великий князь Ярославъ митрополю установи и двѣ церкви постави, на Златѣхъ вратѣхъ Благовѣщеніе и святого Георгія, и ины многы церкви постави, и монастыри устрои” [106, с.137].

На основі аналізу зазначених вище літописів варто зауважити, що після офіційного прийняття християнства світська княжа верхівка Київської Русі зайняла провідне місце в процесі творення монастирів. Аналіз побіжних літописних повідомлень дає змогу висловити припущення, що в багатьох випадках монастирські комплекси засновувались як родинні релігійні осередки, місця соціального усамітнення, вічного спочинку. Це значною мірою сприяло зростанню уваги до чернецтва, появи та поширенню опікунства над чернечими обителями. На перший погляд багаті світські особи активно впливали на розбудову монаших осель, розвиток чорного духовенства на давньоруських землях. Автор Воскресенського літопису зауважив, що “Въ лѣто 6594 (1086). Всеволодъ заложи церков святого Андрѣя и сотвори у нея монастир въ немъже пострижеса и дми его дѣвою, именемъ Янка; и сувокупи черноризци многы, и пребываше съ ними по монастырскому чину” [107, с. 4].

Але, як засвідчують писемні джерела, ставши власником чернечої обителі світські особи, перш за все, намагалися відшукувати у володарюванні особисту економічну вигоду.

В часи Київської Русі, а також Галицько-Волинської держави давньоруські монастирі були не лише центрами духовного життя, культури, мистецтва, шкільництва, освіти, паломництва, покути, самотності, соціальної опіки, “вічного спочинку”, а й, у зв’язку з огляду на слабкий розвиток державної інфраструктури, як зазначав автор Іпатієвського літопису, навіть слугували княжими в’язницями “и оковавъ и посла Переяславлю, и всади в порубъ в монастырь святаго Іоана” [104, с. 24]. Це свідчить про певне спотворення важливої суспільної місії багатьох монастирських осель.

Найчастіше давньоруськими обителями опікувалися багаті світські особи держави – князі, бояри. Вони надавали монастирям значну фінансову та матеріальну допомогу, підтримку, пільги, привілеї, що сприяло піднесенню чернечих осель до рівня багатих господарів феодального характеру і великих землевласників. У невеличкому повідомленні, яке виявлено на сторінках Київського літопису зазначено, що в 1159 р. дружина київського князя Гліба Всеславовича подарувала Києво-Печерському монастирю “5 сель и съ челядью” [104, с. 82].

Згодом князь Гліб Всеславович зробив ще більший подарунок ченцям Києво-Печерського монастиря. Він становив 700 срібних і 100 золотих гривень, що на той час, як зазначає історик Михайло Брайчевський, було неймовірно великою грошовою сумою княжої пожертви [192, с. 250].

Автори давньоруських літописів, посуті, не висвітлюють чернечого життя. Воно залишається закритим завісою таємничості, що ускладнює дослідження проблематики. Лише в одному із випадків, описуючи діяльність ченця Феодосія, літописець зауважив, що заради божого благословення до нього “князи и боляре прихожаахоу къ великоумоу Феодосию ..., приношаахоу емоу нѣчьто мало отъ имѣнии своихъ на отѣшение братии, на състроение монастырю” [109, с. 92–93].

Слід зазначити, що організаційна інфраструктура обителів була доволі строкатою та неоднорідною. Тривалий період існування чорне духовенство на

землях Русі, як зазначає о. А. Пекар і інші дослідники, опираючись на аналіз опублікованих писемних матеріалів, організаційно залишалось розпорошеним [357; 348; 444].

Багато давньоруських монастирів самостійно планували та вели своє господарство, на власний розсуд засновували школи, громадські лікарні, притулки для бездомних, невеликі виробництва (залізоробне, гутне, каменерізне, соледобувне, деревообробне, костерізне, ювелірне тощо).

У період феодальної роздробленості Київської Русі (XII ст.) багато чернечих обителів ставало жертвами світських міжусобних збройних конфліктів, розбоїв та грабежів. “И розьграбиша кіяне съ Изяславом дома дружины Игорovy и Всеволожь, и села, и скоты, взяша имьня много въ домъхъ и в монастыряхъ” [104, с. 24–25].

Давньоруське чернецтво змушене було себе захищати і від зовнішніх ворогів. Тому не випадково на рівнинних місцевостях монастирі творили власні системи захисту у вигляді валів, ровів, а в гористих – засновувалися у важкодоступних місцях. Про це тільки в загальних рисах зазначають літописці.

Великої шкоди обителям, чернецтву та населенню завдавали періодичні напади половецьких орд, які завдяки міжусобицям і княжим суперечкам отримували добру нагоду для здійснення грабежів та безчинств на землях Київської Русі “...и зажгоша дома около града, и возвратившия на монастыре о пожгоша Стефанъ монастыр, и Деревлѣ, и Германечѣ. И придоша на монастырь ...” [107, с. 9]. В іншому повідомленні зауважено, що “...безбожнии же сынове Измаилове высѣ кельямъ, высекающее двери, и износяху еже аще обрѣтаху въ келиях; и посем пожгоша домъ святыя Богородица Владычица, и пришедъ ко церкви и зажгоша двери, и влѣзше во притворъ у гроба Феодосиева емлюще иконы зажигаху ...” [107, с. 9–10].

Як зазначено на сторінках давньоруського літопису, в часи половецьких нападів “...князи вси и вои ихъ моляхуся Богу съ слезами, обѣты воздающе ему и

пречистѣй его Матери, с вѣщами и просфирами, и милостиною ко убогим монастыремъ” [107, с.19].

Для відображення основної проблематики нашого дослідження важливим є визначення на засадах писемних джерел характерних ознак середньовічних монастирських будівель, підтвердження їх етнографічними, спелеологічними, археологічними матеріалами, порівняння отриманих результатів з вимогами типікону, виявлення особливих рис та характеристик чернечих пам’яток, житлових споруд, побутових умов тощо. Такого роду матеріали дають змогу виділити типи печерних монастирських обителей, відмежованих келій анахоретів [104, с. 95], а також монастирі, збудовані з каменю, цегли [107, с. 9; 407, с. 84–96], дерева [107, с. 9–10] і інших будівельних матеріалів.

Важливе значення для виконання наукових досліджень отримали навіть невеличкі фрагментарні літописні свідчення та архівні документи порівняно пізнього часу, які вдалося підтвердити здобутими під час археологічних досліджень чернечих пам’яток, келій та умов середньовічного побуту ченців. Зокрема, зібрано відомості про функціонування при монастирях спеціальних культових приміщень (церков, каплиць, вівтарів і т.д.), системи келійної забудови, особливостей функціонування общинних, розмежованих між собою різнотипних одноосібних житлових споруд, кладових, комор, кухонь, пекарень, невеликих одноосібних “харчевень”, великих спільних монастирських трапезних та інших приміщень [107, с. 21, 342, 344].

Літописні джерела засвідчують, що багато давньоруських обителей слугували правителям держави та князям важливими опорними пунктами. Подібно до городищ навколо монастирських осель будували потужні захисні укріплення (вали та рови). Зокрема, з Галицько-Волинського літопису дізнаємося, що у 1241 р. галицький князь Данило Романович, повертаючись з “угрів”, зупинявся на ночівлю в монастирі Пресвятої Богородиці, що у Верхньому Синьовидному, яке розміщене поблизу невеликого карпатського містечка Сколе [104, с.198].

Особливої уваги зазначеному повідомленню надавав М. Грушевський. Він вважав, що чимало монаших поселень в княжі часи слугували надійною опорою державної влади та князів [240, с. 470].

Чужоземні автори також згадують давньоруське чернецтво. Одним з найдавніших зарубіжних інформаторів, котрий зауважив існування чорного духовенства на давньоруських землях Прикарпаття, є чеський хронограф Косьма Празький (XI–XII ст.). У його роботі зауважено, що ченці на Прикарпатті появилися ще задовго до офіційного прийняття християнства на Русі, яке не відповідає і навіть суперечить вітчизняним літописним згадкам. Повідомлення Косьми про іноків мають загальний та абстрактний характер. Він твердить, що поява перших чорноризців у карпатському регіоні і особливо на землях хорватів відбулася у часи проповідницької діяльності в Моравській державі солунських братів Кирила та Мефодія, тобто в другій половині IX ст. Їхня суспільна місія, перш за все, як підкреслює вказаний автор, була спрямована на принесення у язичницьке слов'янське суспільство нової християнської ідеології, культури, освіти, релігійних традицій, звичаїв, обрядів. Проте жодних свідчень про умови проживання, побуту чорного духовенства на галицьких землях в роботі не подано [500, s. 111].

Порівняно незначні і водночас доволі дискусійні свідчення про чернечі печерні пам'ятки Подністер'я поміщені у праці Константина Багрянородного. Вони знаходилися уздовж скельного побережжя Дністра. Цікаво, що скельні порожнини він називає фортецями, у яких “обнаруживаются некие признаки церквей и кресты, высеченные в песчанике” і наводить їхні назви (Аспрон, Тунгати, Салмакати, Сакакати, Гиеукати та ін.) [99, с.157].

Останнім часом щодо інформації зазначеного автора появилася чимало суперечливих думок. Нам видається, що мова не йде про Подністер'я, адже, перш за все, вказані географічні назви зовсім не узгоджуються зі старослов'янським мовним лексиконом. Тому важко однозначно погодитися з думкою тих сучасних

дослідників (О. Пламеницька, Б. Рідуш та ін.), які намагаються штучно на основі співзвучності пристосувати наведені печерні порожнини до числа давньоруських пам'яток.

Окремі фрагментарні відомості, які стосуються проблематики існування галицького середньовічного чернецтва, поміщено в матеріалах польських хроністів Гала (XII ст.), Вінцентія Кадлубека (XIII ст.), Яна Длугоша (XV ст.). Чимало матеріалів польський хроніст Ян Длугош запозичив у більш ранніх авторів, зокрема, про фундацію окремих галицьких обителей, надання їм грамот і привілеїв з боку польського короля Владислава [115, s. 22–23], а також інших правителів і осіб Польської та Польсько-Литовської держави [115, s. 93–94, 101, 122, 158, 169, 212, 213, 228–229, 244, 364, 368].

Особливої уваги у “Польській хроніці” заслуговує коротеньке інформативне повідомлення про закладення в XV ст. у монастирі св. Івана, що в Гнезному, невеликої народної лічниці (лікарні). Повну опіку над лічницею взяли на себе монахи [115, s. 296].

Незначними про історію давньоруського чернецтва є повідомлення, зроблені найдавнішими німецькими та угорськими хроністами. Зокрема, німецькою – хроніка Тітмара з Мерзебурга (XI ст.) [453, с. 270], угорською – Яноша Туроці (XV ст.) і “Chronicu Picta”, чеською – Франтішка з Праги. Фрагментарні історичні відомості про середньовічне галицьке монашество подають польські писемні джерела, зокрема, Малопольський літопис, матеріали Янка з Чарнкова, Траски [220, с.16] і ін.

Про існування відмежованих давньоруських монастирських поселень та чернецтва на землях Галичини згадує у своєму подорожньому щоденнику відомий фризський мандрівник XVII ст. Ульріх фон Вердум. Неодноразово його увагу привертала печерні пам'ятки, розміщені у порожнинах над Дністром [100, с. 89–105]. Однак, детального їхнього опису, на жаль, автор також не наводить, що зменшує наукове значення роботи.

Таким чином, писемна спадщина давньоруського чернецтва представлена опублікованими та неопублікованими документами, які, здебільшого, мають пізні походження. Найдавніші неопубліковані матеріали, що містяться у фондових збірках архівних установ, у переважній більшості відносяться до XVI і наступних століть. Окремі з них у науковий обіг вводяться вперше. Дана група писемних джерел вибірково й поверхово висвітлює різні сторони життя, побуту і діяльності чорного духовенства. Варто зауважити, що архівні документи помітно різняться між собою характером походження, інформативним змістом, ступенем достовірності та іншим. У багатьох випадках виявлені писемні джерела відзначаються суб'єктивною вибірковістю поданої інформації, яка, в першу чергу, була зумовлена позицією її творців. Зауважено, що об'єктом уваги авторів часто ставали багаті монастирські обителі, яким опікувалася вища духовна, світська верхівка, а бідні і малопомітні монаші оселі, що знаходилися далеко за межами населених пунктів залишали поза полем їх зору.

Опубліковані писемні джерела про чорне духовенство Галичини появилися у світ у різні періоди, в виданнях під впливом певних чинників і найчастіше в контексті публікацій архівних матеріалів загального характеру. Серед них виділяються літописні повідомлення вітчизняних та зарубіжних авторів, збірки документів з історії окремих населених пунктів, регіонів, установ і т.д. Загалом видані документи різняться тенденційним підходом у висвітленні багатьох сторін чернечого існування, помітним підбором опублікованих матеріалів і тому за змістом лише формально відображають принципи створення та діяльності монастирів, фрагментарно висвітлюють окремі сторони їх минулого, майже опускають проблему ставлення до чернецтва державних, громадських інституцій. Дещо краще подано роль, місце, значення діяльності іноків в житті суспільства, боротьбу ктиторів за право володіння монастирями і ін.

Важливо зазначити, що наведені у писемних джерелах відомості з метою встановлення їх достовірності вимагають застосування раціональних методичних

підходів, порівняльного аналізу, об'єктивної, різносторонньої, зваженої і критичної оцінки. Проте характеристики чернечого житла, побуту майже не надається жодної уваги, що актуалізує потребу вивчення зазначеного аспекту чернечої проблема-тики на основі розширення джерельної бази й залучення інших наукових відомостей та матеріалів.

Важливе місце також отримали неписемні джерельні матеріали й відомості. У процесі вивчення особливостей житла та побуту чорного духовенства середньовічного періоду у якому є обмаль писемних джерел, особливого значення набувають польові дослідження невідомих історичних пам'яток. Серед них важливу групу представляють печерні порожнини Галичини, які включають невеличкі одноосібні житла анахоретів, скельні навіси, гроти, протомонастирі та великі монастирські комплекси, які колись слугували потребам давньоруських чорноризців. Завдяки консервативним особливостям кам'яні творіння чернецтва здатні до багатовікового збереження цінних інформативних даних, дають змогу розширити, поглибити проблематику науково-дослідних робіт.

Окремі пам'ятки ченців давньої Русі після проголошення незалежності нашої держави знову отримали своє практичне використання общинами чорного духовенства [246, с. 6–52]. Проблематичним видається, що багато середньовічних печерних монастирів Верхнього та Середнього Подністер'я внаслідок цілеспрямованих руйнувань, природних обвалів, зсувів, будівельних робіт та інших чинників назавжди припинило своє існування. Про непоправну втрату безцінних надбань національної культури раціонально зазначав київський патріарх Димитрій [248, с. 118–134].

У край занедбаному стані нині перебувають колишні печерні монастирі у Розгірчі, Струсові, Крехові, Бакочині, Вороблячині, Голіградах, Грабівцю, Коломійі, Пороховій, Луб'янах, Маліївцях, Назавизові, Пістині, Полянні, Сокільцю, Середньому Березові, Рукомиші, Руді, Поділлі, Поріччі, Тюдіві, Товмачику, Ілові, Миколаєві, Стільську, Отрокові та в інших населених пунктах Галичини.

Багато цінних історико-культурних об'єктів середньовічного чорного духовенства тривалий час залишаються відкритими для усіх охочих. Як відомо, своєю таємничістю печерні порожнини приваблюють до себе не лише прочан, а й скарбощукачів, пошуковців, любителів, аматорів історії. Це негативно позначається на збереженні стародавніх петрогліфічних знаків, малюнків і навіть загального стану обителі [340, с. 230–237].

Тому перед відповідними державними пам'яткоохоронними інституціями стоїть гостра проблема в потребі охорони та збереження національної культурної спадщини. Своєрідний приклад “модерного” руйнування давньоруської печерної пам'ятки чорного духовенства відбувся в с. Страдч Яворівського району Львівської області, де внаслідок спорудження громадою села у вхідній частині продовгуватої залізобетонної каплиці відбулася втрата її колишнього вигляду, а також знищення багатьох цінних архітектурних відомостей, речових матеріалів [360, с.72–76].

Чимало печерних монастирів потрапило у сферу “нового” господарського освоєння та будівництва. В окремих порожнинах, у яких колись існували християнські святині, місцеве населення влаштувало хліви для утримання домашньої худоби, господарські приміщення, комори для збереження кормів та інших господарських потреб. При цьому найчастіше змінюється вхідна частина обителі, внутрішній устрій, проводиться перепланування, добудова, руйнування і інші заходи.

Багато монаших осель, особливо у Верхньому та Середньому Придністер'ї, стали недоступними для виконання стаціонарних спелеологічних та археологічних досліджень, оскільки знову зайняті монахами, і сьогодні їхні порожнини активно розбудовують та переплановують. Це призводить до втрати адекватного історичному часу культурного шару, руйнування житлових камер, культових, господарських приміщень, нищення джерельного археологічного матеріалу, втрату історичної пам'ятки. Унаслідок заселення сучасними ченцями, проведених

будівельних реконструкцій, приспособлень, перебудов у сучасному модерному вигляді відновили свою діяльність Лядавський, Непоротівський і інші монастирі [374; 246].

Не в кращому становищі опинилися чернечі обителі Галичини, які були споруджені на відкритій місцевості. Упродовж останнього десятиліття ми поспіль змушені були виконувати рятівні археологічні роботи на багатьох чернечих оселях, що потрапляли у зону планового будівництва різних за призначенням комунікацій, ставали об'єктами розорень та руйнувань скарбощукачами в Уневі, Підкамені, Новосілках, Мостищу, Підгородищу, Шоломії, Новосілках, Якторові, Словіті і інших місцях. Зокрема, на Чернечій горі, що поблизу с. Унів Перемишлянського р-ну Львівської обл., наприкінці 90-х рр. ХХ ст. невідомі особи розорили значну частину унікальної історичної пам'ятки – середньовічного чернечого кладовища, де пошкодили багато кам'яних поховальних плит з написами, які були виконані старослов'янською мовою, поруйнували декілька середньовічних напівземляних келій, господарських приміщень, кам'яні фундаменти храму тощо [18, с. 3–21].

У подібному становищі зараз перебувають давньоруські монаші обителі Бібрського, Підгородищенського, двох Пліснеських, Шоломийського, Миколаївського, Добромільського, Смільницького, Струсівського, Коломийського, Теревлянського, Рогатинського, Башівського, Сколівського, Словітського, Городоцького, Стрийського, Підкамінського, Дроговижського, Підмонастирського, Старосільського та багатьох інших галицьких монастирів.

Значна проблема також існує у тому, що місце знаходження багатьох населених пунктів Галичини, до яких “прив'язували” ту чи іншу пам'ятку, ще й досі не встановлено. Зокрема, у Золочівському районі на Львівщині на даний час невідомою є локалізація села Лагодичі та Лагодицького монастиря, які згадані у середньовічних писемних джерелах. Зазначене поселення чорноризців привертало прискіпливу увагу багатьох відомих дослідників (І. Крип'якевич, Я. Пастер-

нак, М. Голубець, о. Р. Лукань і ін.), які намагалися означити її у різних місцях повіту та за його межами.

У привілеї від польського короля Ягайла і в окремих архівних джерелах XV–XVI ст. десь на межі Стрийського, Городоцького повітів згадано чернечу обитель, що існувала на березі річки Вовні. У пізніших архівних документах, зокрема, матеріалах люстрації за 1565 р., як подав у своїй роботі І. Крип'якевич, зазначено, що Анна Пукеницька виступила з “...przivilieiem swoim, ktory ieu antecessorowie mielli na ten Monaster, rzeką Wownia lyeżacza dziedzine, od krola Wladislawa de data na grodzie Grodeczkiem...” [286, с. 47]. Однак, виявити й цю пам'ятку на місцевості досі не вдалося.

Наприкінці XIX ст. на підставі архівних писемних згадок були спроби відшукати на місцевості середньовічні монаші оселі, які, за писемними джерелами, були розміщені біля Бакочина, Вікторова, Вороблячина, Голоскова, Добрівлян, Дусанова, Жовтанців, Ілинців, Козини, Крупця, Любелі, Мокрян, Миколаєва, Нагуєвич (Башевої), Порохової, Рудна, Терепчі, Утішкова, Фірлеїв, Чернилевої, Чесибісів та інших населених пунктів Галичини. Однак, в багатьох випадках незначні писемні відомості не сприяють успішному виконанню пошукових археологічних робіт. Нині про місце знаходження низки галицьких монастирів немає жодних відомостей, як і залишається невідомим розташування згаданих у архівних документах чернечих осель.

Звіти про результати археологічних досліджень та матеріали фондів суттєво доповнюють неписемну джерельну базу. Більшість наукових звітів про виконані роботи, що містяться у фондах архіву Інституту Археології НАН України, мають важливу інформацію про місце розташування пам'ятки та результати науково-дослідних робіт з детальним описом об'єктів, їхніх вимірних характеристик, ілюстрацією знахідок та датуванням, зазначено загальне число речових матеріалів, місце збереження і інше.

З метою поглиблення проблематики дисертаційного дослідження і, зокрема, вивчення особливих та характерних рис середньовічних чернечих житлових споруд, їх специфіки, встановлення спільних, відмінних ознак чернечих будівель з мирськими житловими спорудами, а також простеження процесу поступової еволюції одноосібних чернечих жител анахоретів у протомонастирські та монастирські обителі, визначення типологічних ознак житлових камер, характерних для чернечих общин кіновітів, келіотів, ідіоритмів і інших організаційних форм, вивчення особливостей формування та еволюції середньовічного чернечого побуту, типів житлових камер опрацьовано низку наукових звітів, поміщених в архівних фондах Інституту археології НАН України (Київ), відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, Інституту археології та науково-дослідної лабораторії НДЛ-81 Львівського національного університету імені Івана Франка, Львівського історичного музею і інших наукових установ.

Важливими є наукові звіти львівського археолога Ігоря Свешнікова про результати розвідкових робіт проведених ще в середині 50-х рр. минулого століття на території давньоруського монастирища XII–XIII ст., яке було відкрито в урочищі Монастир, що знаходиться поблизу с. Шоломия Бібрського р-ну (зараз – Пустомитівський р-н) Львівської обл. Можна зауважити, що автор обмежено та обережно подає відомості про зазначену монашу обитель [27; 28].

У процесі виконання дисертаційної роботи значну увагу було відведено науковим звітам львівських науковців Михайла Рожка і Юрія Лукомського [33], які присвячені підсумкам комплексних архітектурно-археологічних розвідкових робіт. Заслуговують на увагу результати досліджень давньоруського монастиря св. Онуфрія, розташованого в с. Лаврів Старосамбірського р-ну Львівської обл., а також підсумки спільних архітектурно-археологічних обстежень О. Іаоннісіяна, котрі було проведено на низці монастирів, культових пам'яток у с. Крилос

Галицького р-ну Івано-Франківської обл. та у недалеких околицях княжого Галича [13; 14; 15].

Помітне місце серед дослідників чернечих осель Галичини належить львівському археологу з Інституту суспільних наук АН УРСР (зараз – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) В. Ауліху. За інформативними даними упродовж багатьох років (майже щорічно від 1969 до 1988 року) він проводив науково-дослідні роботи у княжій столиці та його околицях. Об'єктами наукових зацікавлень були різні пам'ятки, а також означені у писемних джерелах середньовічні галицькі монастирі св. Іллі, св. Стефана, св. Юрія, св. Івана, св. Кирила та багато інших, які розташовані в урочищах Іллінське, Штепанівське, Іванівське, Кирилівське, Юріївське, Благовіщенське, Діброва, Церквиська, Погарище тощо. На жаль, багато звітів В. Ауліха про результати виконаних науково-дослідних робіт виявилися втраченими.

Слід відмітити, що особливе значення в процесі опрацювання звітних матеріалів ми відводили середньовічним житловим спорудам княжого Галича і виявленим знахідкам. Цінні наукові відомості про результати виконання розвідкових, стаціонарних археологічних наукових досліджень почерпнуто із наукового звіту В. Ауліха за 1977 р. [1].

Окремі житла відзначалися характерними ознаками, які є притаманними для земляних чернечих келій Унівських монастирів, багатьох печерних чернечих пам'яток Галичини, а також помітно відрізнялися від мирських житлових споруд виявленим побутовим інвентарем – спеціальними культовими речовими знахідками (наприклад, металеві кадильніці та їх фрагменти, натільні хрестиколпії, керамічні лампадки, підсвічники і т. д.).

Розмежування проводилося з метою встановлення спільних, відмінних ознак між чернечими та світськими житловими спорудами, речовими знахідками тощо [2; 3; 4].

Загалом слід зазначити, що матеріали, які зібрав В. Ауліх у Галичі, відкривають багато нового в конструктивній типології та особливостях монашого будівництва, еволюції житла ченців, їхнього облаштування, чернечих виробництв, а також побуту.

За обсягом фактологічного наповнення заслуговують на особливу увагу наукові звіти про виконані роботи В. Барана та Б. Томенчука [6; 7; 8; 9; 10; 11]. Результати досліджень відкривають багато нового щодо устрою земляних житлових споруд, побутового інвентаря, принципів будівництва і еволюції середньовічного чернечого житла.

Важливі спелеологічні матеріали з історії Бакотського печерного монастиря, які було виявлено ще в першій половині 70-х рр. минулого століття, поміщено у звіті П. Горішного [12].

Інформативною насиченістю, значним обсягом здобутих відомостей, числом ілюстрацій з історії досліджень княжого Галича відзначаються звіти В. Барана й Б. Томенчука [7; 8; 9; 10; 11]. Їх характерною ознакою є утримання від проблеми соціальної інтерпретації пам'яток, що, на нашу думку, не сприяло розмежуванню чернечих та світських жител.

Цінні наукові дані про результати спелеоархеологічних обстежень на території Лівобережного Придністер'я виявлено у наукових звітах київських спелеологів П. Нечитайла та Р. Забашти [26], а також П. Нечитайла і Б. Рідуша [25]. У звітній документації важливим доповненням до тематики печерних робіт є відомості про стародавні надписи та букви, христограми, окремо виділені християнські знаки тощо, які вдалося зафіксувати під час вивчення багатьох печерних порожнин [346, с.237–242].

Крім того, зазначені спелеологи за власним досвідом запропонували деякі нові раціональні методи, методичні прийоми, які заслуговують на увагу й вартують використання у процесі виконання комплексних науково-дослідних робіт в підземних оселях.

Серед інших помітним є звіт М. Ягодинської про результати розкопок давньоруських пам'яток біля с. Крутилів, містечка Старий Збараж [29], які розширюють уяву про особливості житлових споруд, їх забудови, складу побутового інвентаря тощо.

Окрему групу неписемних джерельних матеріалів становлять звітні матеріали про результати наших етнологічних й спелеоархеологічних обстежень, зокрема, печерного монастиря поблизу села Страдч Яворівського р-ну Львівської обл. [34; 35]. Значний фактологічний матеріал про давньоруське чернецтво вдалося зібрати в процесі багатолітніх археологічних досліджень Унівських монастирів (чоловічого та жіночого), котрі мають тривалий період існування.

Унівський пом'яник XIII ст. засвідчує про поховання в Уневі багатьох представників княжого роду Данила Галицького. В XVII ст. в Унівському монастирі працювала друкарня. Найдавніші відомості про земляні чернечі житла пам'ятки відносяться до XI ст. Обстежено різні типи (земляні, напівземляні, наземні) житлових, виробничих, господарських, оборонних, культових та інших споруд, зібрано велику колекцію знахідок, які дають змогу проаналізувати умови побуту мешканців монастирських осель [18; 19; 20; 21; 24].

Окремої уваги заслуговують матеріали здобуті під час дослідження давньоруської обителі у селищі Підкамін'я Бродівського р-ну на Львівщині [22] та с. Мостище Перемишлянського р-ну Львівської обл. [24]. Важливими є результати археологічних робіт на місці колишнього василіанського монастиря у селі Новосілки Золочівського р-ну на Львівщині [23].

Відомості та матеріали звітів підтверджують, значно доповнюють і збагачують фондові збірки науково-дослідних інституцій. Про місце збереження речових археологічних знахідок зазначено у наукових звітах.

Аналіз результатів досліджень багатьох галицьких монастирських обителей показав, що чернечі об'єкти значно різняться між собою та виділяються певними ознаками. Тому їх раціонально класифікувати за:

- функціональним призначенням – житлові, культові, виробничі, оборонні, господарські, поховальні;
- конструктивними особливостями – зрубні, каркасно-стовпові;
- типом спорудження – печерні, заглиблені, напівземляні, наземні;
- будівельним матеріалом – дерев'яні, цегляні, кам'яні.

У процесі підготовки дисертації опрацьовано фонди національного заповідника “Давній Галич”, Львівського історичного музею, музею археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інституту археології та Археологічного музею Львівського національного університету імені Івана Франка.

Таким чином, давньоруське чорне духовенство в історіографічних працях отримало лише фрагментарне та епізодичне висвітлення окремих аспектів його історії. Увагу дослідників різних періодів привертало лише вибрані сторони життя, діяльності монастирів, чорноризців. Недостатній рівень розвитку наукових знань і, зокрема, етнографії, археології, спелеології, геоморфології та інших дисциплін, які на ранньому етапі ще важко назвати науками, відсутність елементарної методики, методології виконання етнографічних, археологічних, спелеологічних досліджень, а також різні об'єктивні і суб'єктивні чинники часто призводили до втрати цінних історико-культурних матеріалів. Як свідчать публікації, найбільшу увагу авторів привертала релігійно-місіонерська діяльність монахів. Незважаючи на значну кількість історіографічних праць, присвячених давньоруському чернецтву, досі немає жодної фундаментальної роботи, яка б реально відображала специфіку, умови монашого існування, особливості побуту.

Писемна джерельна база дисертаційного дослідження фрагментарно представлена неопублікованими архівними актовими документами, опублікованими матеріалами, вітчизняними та зарубіжними літописними повідомленнями, які між собою різняться походженням, достовірністю, інформативним обсягом, періодом виникнення, суб'єктивізмом і іншими

ознаками. Важливе місце у її розширенні отримали етнографічні, спелеологічні, археологічні та інші дані.

Великий вплив на тематику дослідницьких робіт здійснювала пануюча державна ідеологія, яка, особливо в роки радянської влади, набула визначального, направляючого, політичного і стратегічного напрямку. Тому часто історичним пам'яткам чорного духовенства надавали другорядного значення. У багатьох випадках сплановане руйнування храмів, нищення релігійної та історичної літератури, закриття чернечих осель призвело до втрати національно-культурної спадщини, що значно підірвало можливості історичної науки у вивченні проблематики.

Становлення незалежності України відкрило дослідникам широкі можливості для багатогранного вивчення історії давньоруського чернецтва. Як засвідчують найновіші публікації, чимало істориків, використовуючи досягнення в багатьох галузях наук, нові раціональні аналітичні, синтетичні методи і підходи, застосовуючи комплексні міждисциплінарні результати наукових робіт, намагаються різносторонньо підходити до вивчення та висвітлення монастирського і чернечого існування в часи давньої Русі. Відсутність писемних джерел учені намагаються компенсувати результатами археологічних, спелеологічних, етнологічних і інших досліджень. Часто неписемні джерельні матеріали виступають єдиними відомостями про існування пам'ятки. Тому нові історичні публікації результатів пошукових робіт сприяють поступовому нагромадженню наукової бази та збагаченню знань про чорне духовенство, розширенню дослідної тематики.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИКА

НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1 Методика опрацювання писемних джерел

Серед різнотипних джерельних матеріалів в процесі вивчення історії писемні відомості займають особливе місце. Вони дають змогу помітно “оживити” її, персоніфікувати історичне минуле, збагачувати його подіями, явищами, фактами суспільного життя тощо. Тому не випадково, конкретні писемні фактологічні матеріали складають основний зміст історичних описів.

На основі застосування загальнонаукових й спеціальних методів та методичних прийомів вони сприяють розмежуванню в писемному джерелі достовірного від недостовірного, емпіричного від неемпіричного, відділенню значущих й знаменних подій від другорядних, а також багато іншого, що є визначальним у науково-дослідній роботі для дотримання основних принципів методології. В зазначеному контексті важливе значення отримує не тільки вивчення об’єкта дослідження, а й процес формування та розвиток наукових знань про нього [387, с. 14–34; 258].

Писемні джерела, які було використано у дисертаційній роботі, поділяються на кілька окремих груп. Дослідження кожної з них вимагає особливого, науково-обґрунтованого, зваженого підходу, врахування характерних особливостей у розвитку наукових знань того чи іншого етапу, побутуючих тоді суспільних уявлень, теорій, гіпотез, рівень фахових умінь, що загалом вимагає від дослідника застосування поміркованого критичного аналізу виявлених даних. Адже творцями літописних повідомлень, різнотипних архівних документів (королівських грамот, судових справ, монастирських господарських щоденників і т.д.) здебільшого,

виступали представники різних соціальних верств, які мали свій суб'єктивний погляд на подію, явище, що знаходило характерне відображення на сторінках документів.

Зауважено, що в різні періоди історії людства трактування одних і тих же фактологічних матеріалів іноді отримувало різне тлумачення, що нерідко віддзеркалювало низький рівень наукових знань, відсутність елементарних принципів, методів, методичних прийомів в процесі виконання наукових досліджень.

Саме в загальному руслі нагромадження відомостей відбувалася поступова пошукова еволюція історичної науки, її кристалізація, а також зароджувалися, формувалися та розвивалися наукові підходи, принципи, методика і методологія об'єктивного виконання науково-дослідних робіт.

В цьому контексті зауважимо, що приблизно на переломі XVIII – XIX ст. передова на той час європейська наукова думка логічно “підвела” суспільну свідомість до раціонального сприйняття та розуміння принципу історизму, як однієї із фундаментальних основ науки. Це отримало важливе значення у виробленні методик результативного вивчення історичних пам'яток [147, с.6.–7; 302, с.17–28].

Важливо підкреслити, що саме просвітництво, як передовий суспільно-політичний напрям, стало пропонувати людству погляд на історію, як на наукову дисципліну, котра має свій об'єкт, предмет і повинна мати власні методи вивчення.

Таким чином, представники домінуючого у XVIII ст. просвітницького напрямку доклали значних зусиль для того, щоб створити підвалини історичної науки, сформувані нові наукові підходи, раціональні методи дослідження для пояснення подій та явищ минулого. Філософсько-раціоналістичний підхід спричинив спочатку народження ідеї розвитку, потім прогресивної розумової еволюції і, нарешті, суспільного прогресу.

Не менше наукове значення мало усвідомлення взаємозв'язку і взаємозалежності людей у природі, соціумі, визнання важливості різноманітних видів їхньої діяльності, соціального статусу, що сприяло поступовому формуванню соціологічного ставлення до вивчення й розуміння суспільства, його ретроспективи.

Слід підкреслити, що саме реалізація просвітницьких ідей в історичній науці, завдяки осмисленню минулого, сучасного й майбутнього, уже на початку XIX ст. сприяла створенню своєрідного інтелектуально-культурного феномену серед представників передової інтелігенції та наукових знань, який отримав назву романтизм.

Цікаво, що уже в першій половині XIX ст. в європейській історіографії захоплення романтизмом стає переважаючим. Його ідеї доволі рельєфно і багатогранного охопили не тільки галузь історичних чи природничих наук, які в той час ще не мали чітко визначено поділу, а й сферу філософського мислення та творчості. Романтизм ідеалізував попередні періоди історії, відстоював героїзацію видатних осіб, мав ірраціональний підхід до пояснення людських прагнень, дій, відмову від універсалізму історичного процесу й надавав перевагу особливостям місцевої історії і ін.

Типовими публікаціями в даному плані стали праці перших галицьких етнографів, любителів старожитностей, пошуковців-дослідників (Я. Ліпомана, Ж. Паулі, А. Пшездзіцького [515; 521; 524] та ін.), які в літературно-описових інтерпретаціях з характерними художніми забарвленнями, загадковими сюжетами робили спроби підняти наукову проблематику.

Варто наголосити, що романтизм у подальшому розвитку раціонально сприйняв ідеї історизму, як принципу змінності історичних епох. Ймовірно, що саме ці постулати спричинили загальне зростання суспільної значущості історії та наукової думки. Як зазначає у спеціальному дослідженні львівський історик Л. Зашкільняк, багато прихильників романтизму ще на початку XIX ст. визначили

пізнавальний метод, як пріоритетний, котрий полягав у зародженні, зміцненні, розквіті, реалізації “творчих потенцій людини та людської спільноти” [258, с. 112].

Немає жодного сумніву у тому, що формування методів та методичних підходів історичної науки відбувалося у глобальному загальноєвропейському контексті. Тому не випадково, як продовжує вище зазначений дослідник, історія є загальним природним продуктом людських здібностей, які залежать від умов, місця й часу. І ця залежність, на переконання Л. Зашкільняка, стає головним законом історії [258, с. 112].

У XIX столітті завдяки виробленню та застосуванню у дослідницьких роботах перших науково обґрунтованих методів і підходів тогочасна філософська наука стала трактувати історію людства як єдиний ланцюг у суспільній еволюції, збагаченні скарбниці наукових знань, культурних здобутках. В плані дальшого розвитку методики наукових досліджень варто підкреслити, що у поняття культура німецький філософ доби романтизму Йоган-Готфрід Гердер включав усі компоненти, які пов’язані з людською діяльністю. Тобто матеріальне життя, побут, звичаї, право, релігію тощо. Культура етносу, на його думку, зумовлена географічним середовищем, певними обставинами і іншими чинниками, які сприяють самопізнанню та розкриттю творчих й необмежених можливостей людства [258, с. 112].

Але найбільш важливим є те, що Гердер, дотримуючись просвітницької ідеї єдності людства, першим поставив питання про різноманітність цієї єдності – культурну і етнічну відмінність різних народів, кожен з яких вносить свою частку у світову скарбницю [258, с. 112].

Конкреті успіхи прикладних наукових дисциплін формували підстави для внесення вагомих та серйозних коректив у суспільну уяву, загальну наукову картину розвитку людської спільноти. Низка нових ідей, які в ще в середині XIX століття підносилися до рангу універсальних, внаслідок нових наукових

відкриттів змушували дослідників по-новому подивитися на конкретні явища, процеси суспільного життя.

Еволюція європейської історичної думки відбувався під відчутним впливом романтичних ідей. На українських землях історична традиція, “підігріта” патріотичними почуттями і ліберально-демократичними ідеями, що прийшли з Заходу, прислужилася національному відродженню, привернула увагу освічених кіл українства до рідної мови, національної писемної спадщини, фольклору, історії тощо [289, с.4–5].

Характерною рисою романтичної історіографії другої половини ХІХ ст. був тісний зв’язок історичних й етнографічних інтересів. Усі її представники були одночасно й етнографами – Д. Бантиш-Каменський, М. Маркевич, Д. Зубрицький, І. Срезневський, О. Бодянський, М. Максимович, М. Костомаров, П. Куліш, Й. Сулковський, М. Доронович, Є. Сецінський, Ф. Терновський та багато інших [258, с. 112].

Таким чином, здобутки наукового пізнання, перш за все, знайшли відображення у філософії позитивізму, яка прагнула протиставити раціонально-споглядальному світобаченню Просвітництва і Романтизму таке розуміння світу, яке б ґрунтувалося на раціонально-емпіричних засадах. На противагу досить довільним розумовим побудовам, які часто заводили дослідників у сферу ірраціонального (тобто – духу), виникли міркування про необхідність фундаментальної опори науки на позитивних, емпірично верифікованих (перевірених) знаннях.

Виразником цих тенденцій стають нові філософські погляди, які поряд з природними явищами включили в сферу своїх зацікавлень також людину й суспільство. Значною мірою такі ідеї сприяли зростанню наукового інтересу дослідників до писемної історичної спадщини, опрацюванню рукописних матеріалів та виходу у світ літописів, хронографів давньоруських і зарубіжних авторів [104; 105; 106; 107 і ін.].

Результати досліджень літописних повідомлень дають підстави зазначити, що писемні джерела в переважній більшості носять вибірковий, фрагментарний та тенденційний характер. На жаль, давня історіографічна традиція не доносить з сторінок писемних джерел до сучасника багато важливих питань. Зокрема, про появу чорного духовенства на давньоруських землях, місця й принципи закладення обителей, умови проживання чорноризців, різні побутові організаційні форми функціонування чернечих общин, виникнення та поширення аскетизму і ін.

Зауважимо, що писемні відомості про переважну більшість монаших осель Галичини є відсутніми. Так, жодних матеріалів нам не вдалося виявити про Розгірчанський, Страдецький, Миколаївський, Ілівський, Стільський, Дроговижський, Чернилевський, Подільський, Рудівський, Сасівський, Маліївський, Стрийський, Дібровський, Чесибіський, Буський, Якторівський та багато інших галицьких монастирів виявити не вдалося, хоча багато з них мають характерні ознаки функціонування.

Найчастіше у поле зору авторів потрапляли величні і багаті монастирські оселі. Нерідко їхніми засновниками виступала або опікувалася княжа або духовна верхівка. Невеличкі убогі чернечі оселі і особливо ті, що перебували на далекій периферії, як правило, залишалися поза увагою, тобто на другорядному плані і, можливо, й тому не згадуються на сторінках літописних писемних джерел. Літописці також майже не звертали уваги на бідні чернечі общини, які існували навіть поблизу княжих городів. Не зауваженими опинилися шляхи, основні принципи закладення монастирів, скитів, протомонастирських обителей, типологія та особливості давньоруського чернечого житлового будівництва, побутові організаційні форми устрою, основні принципи аскетичного життя анахоретів, затворників, печерників, ісихастів, загальні умови побуту чорного духовенства давньої Русі, що фактично ще й досі залишається маловідомим у історичній науці.

Проте навіть незначна, на перший погляд писемна інформація, може бути важливою у формулюванні нової наукової концепції, висвітленні і трактуванні багатьох подій історії. Тому в плані виконання дисертаційного дослідження ми намагалися зважено, прискіпливо, критично ставилися до кожного виявленого історичного факту, персонажу, події, явища, зазначеного у тому чи іншому писемному документі.

Накопичення різних за походженням, змістом, обсягом фактологічних матеріалів займало чільне місце в процесі поступового формування джерельної бази дисертаційної роботи.

Але недостатнім є відкриття нового факту, виявлення нової, досі невідомої історичної події на сторінках писемного джерела. Більш важливим завданням, як зазначає М. Гримич, є його багатогранне вивчення, зважена науково-обґрунтована інтерпретація, котра повинна відбуватися з принципових позицій сучасної етнологічної науки, з метою об'єктивного розкриття основного змісту інформативних даних, їх загальнопізнавального, теоретичного й практичного значення [236, с.5–9].

Опираючись на досягнення сучасної методики та методології, зазначимо, що дослідження нових фактологічних матеріалів і відомостей про історію появи, діяльність, поширення, умови проживання й побуту давньоруського чернецтва ми намагалися здійснювати не абстрактно чи відірвано, а в контексті загального історичного процесу, в руслі багатогранного розвитку історичної науки, з урахуванням як загальних, так і специфічних особливостей еволюції чорного духовенства.

Концентруючи увагу на основних або ключових питаннях особливе місце ми відводили побічним фактологічним повідомленням, які на перший погляд часто видавалися малозначущими і навіть другорядними. Проте як показали результати виконаних науково-дослідних робіт, нерідко навіть незначні писемні повідомлення містять приховану, надзвичайно цінну інформацію, котра згодом

може бути визначальною або отримати застосування для трактування події чи явища.

Нагромадження фактологічних даних у процесі виконання пошукових робіт складало важливу частину дослідницького процесу, в основу якого було покладено ідею. У філософському визначенні її можна трактувати як форму відображення суспільної дійсності. Вона відрізняється від інших форм мислення тим, що в ній ми не тільки прагнули віддзеркалити об'єкт вивчення, а й керувалися потребою реалізації мети роботи, основних її завдань, що в загальному підсумку формувало перспективу успішного виконання наукового дослідження, пізнання тощо.

Немає жодного сумніву у тому, що ідеї будь-якого дослідника не є чимось стандартним. Вони, на нашу думку, здебільшого народжуються з багатолітньої практики спостережень за подіями, явищами навколишнього світу, реальними умовами, потребами, особливостями проживання тощо. Тому в основу ідейної концепції закладено реальні факти й події з повсякденного життя чорноризців, монастирських обителів.

Проте проблематика виконання пошукових досліджень досить часто висуває конкретні завдання, які не завжди прямолінійно знаходять раціональні варіанти для їх результативного вирішення. У таких випадках важливе місце займали допоміжні відомості, матеріали, інформативні повідомлення осіб, які давали змогу ширше та багатогранніше побачити основну проблематику з метою її об'єктивного висвітлення.

Загальний процес опрацювання писемних джерел мав певні етапи, які слід пов'язувати із виконанням підготовчих, експертних, оціночно-аналітичних, синтетичних і інших науково-дослідних робіт.

Важливо зауважити, що вивчення історичного досвіду, визначення етапів становлення, розвитку об'єкта та ідеї від часу виникнення до стадії вирішення завдання значно збагачує наукове дослідження. Тому кожен із визначених етапів

мав свою мету, логічний зміст, а також відзначався характерними рисами, певними особливостями. Серед них можна виділити:

– підготовчо-пошуковий етап. Він передбачав опрацювання каталогів бібліотек, архівних установ й закладів. На цьому етапі ми логічно ставили за мету пошук та збір відомостей, матеріалів, різних даних про давньоруське чернецтво, монастирські оселі, господарську, виробничу діяльність монахів, їх повсякденний побут, житла, взаємовідносини з навколишнім світом на сторінках писемних джерел, що загалом сприяло поступовому формуванню писемної групи джерельної бази. В процесі виконання пошукових робіт опрацьовано бібліотечно-архівні фонди низки монастирських і наукових вітчизняних та зарубіжних установ Львова, Тернополя, Івано-Франківська, Галича, Унева, Крехова, Кракова, Жешува, Кросна і ін.;

– аналітичний етап включав роботи дослідницького характеру, що передбачав критичне ставлення до писемного джерела, наведених у ньому інформативних даних, виконання ґрунтовного аналізу на основі застосування сучасних наукових методів й підходів. Зважено проаналізована інформація сприяла фіксації світських та духовних осіб, обителів, історичних фактів, подій, явищ, які за наведеною інтерпретацією тим були пов'язані з давньоруськими монастирями або чорним духовенством. Застосовуючи історико-порівняльний, порівняльно-типологічний, генетико-герменевтичний і інші методи встановлювалася відповідність тієї чи іншої особи, достовірність пових інформативних даних, загальна синхронність до тогочасних подій, що давало змогу встановити вірогідність та правдивість даних. Зібрані матеріали не тільки сприяли формуванню загального суспільно-політичного тла того часу, а й встановленню місця, значення, ролі монастирів у системі функціонування давньоруського суспільства.

Крім цього, на стадіальному рівні виконання аналітичних досліджень зазначеного етапу можна розмежовувати роботи описового, інтерпретаційного,

синтетичного характеру. Таким чином, критичні застереження отримали інформативні дані про період появи чернецтва на давньоруських землях, які наведені у матеріалах чеського хронографа Козьми Празького [500]. Сумнівними також видаються відомості візантійського автора Костянтина Багрянородного про печерні монастирі Подністер'я і особливо їхні назви, котрі, на нашу думку, не узгоджуються із старослов'янським лексиконом [99]. Критичну оцінку мали окремі повідомлення із праць Яна Длугоша, Тітмара та інших зарубіжних хроністів про давньоруське чернецтво;

– підсумковий етап представляв завершальну стадію наукового дослідження писемного джерела, на якій відбувалася критична, зважена, об'єктивна оцінка повідомлення. Слід наголосити, що наукову концепцію ми намагалися будувати на фундаментальних принципах історизму, узагальненні й класифікації зібраних матеріалів, порівняльному зіставленні отриманих інформативних даних із базовими відомостями, встановлення персоналії, місця події, явища, його значення в загальному історичному процесі, визначення логічної послідовності фактологічних даних, їх відповідності й сихронності до загальної науково-обгрунтованої концепції тощо.

Для оцінки змісту виявленої інформації, почерпнутої з того чи іншого архівного документа, крім принципу історизму застосовано принцип об'єктивності, позаконфесійності, плюралізму ідей, світогляду. Зокрема, перш ніж давати характеристику писемному джерелу ми намагалися зіставити його з “духом”, змістом, відомими персоналіями, хронологічними рамками, особливостями досліджуваного періоду.

На підставі практичного використання історико-порівняльного й типологічного методів у кожному конкретному випадку можна встановити якою мірою документ відповідає соціальній, політичній, економічній та іншій проблематиці доби середньовіччя, особливостям, характерним рисам, характерним ознакам існування чорного духовенства, специфіці чернечого побуту, суспільної

діяльності, що дає можливість твердити про його достовірність чи піддати сумніву.

Варто зазначити, що методична основа нашого наукового дослідження побудована на використанні як уже відомих загальнонаукових принципів так і нових аналітичних, синтезуючих методів та методичних підходів. У дисертаційній роботі в процесі опрацювання писемних джерел і виявлених в них інформативних даних застосовано низку наукових методів, методичних підходів, котрі за принципами можна поділити на:

- загальнонаукові методи (аналітичний, синтетичний, логічний, систематизаційний і ін.);
- спеціально-історичні методи (ретроспективний, порівняльно-історичний, порівняльно-типологічний, синхроністичний, проблемно-хронологічний і ін.);
- допоміжні методи (індуктивний, дедуктивний та ін.).

Варто відмітити, що використані у дисертаційному дослідженні методи ґрунтувалися на:

- історико-ретроспективному аналізу, який дав змогу встановити причини появи, виявити певні особливості функціонування давньоруських монастирів в Галичині, виділити їхні основні типологічні ознаки, місце в системі відносин тогочасного суспільства;
- генетико-герменевтичному аналізу, що сприяв виконанню аналітичних порівнянь відомостей, почерпнутих з літописних джерел, опублікованих та неопублікованих архівних документів, даних дисциплінарних положень чернечого типікону;
- логіко-семантичному аналізу, котрий добре слугував для логічного розкриття змісту, значення багатьох архаїчних церковно-слов'янських термінів, виразів, а також генези низки понять.

Помітне місце в процесі вивчення писемної спадщини отримало застосування принципу об'єктивності. В плані раціонального, об'єктивного відображення

проблематики наукового вивчення писемних джерел відомий сучасний історик, проф. Степан Макарчук зазначає, що дуже важливим і відповідальним для дослідника є встановлення ступеня вірогідності тих чи інших документів. Адже, відомо, що будь-яке писемне джерело має свого творця, який за власним суб'єктивним поглядом на суспільні процеси намагався зі своєї точки зору відобразити події, явища у створеному документі [312, с. 12–13]. Як засвідчили результати наших досліджень, нерідко позиція автора ілюзорно подає основний зміст події, применшуючи або перебільшуючи її значення.

Помітне місце отримали опубліковані та неопубліковані архівні документи – законодавчі акти, діловодська документація монастирів, статистичні дані про господарську, виробничу діяльність чернецтва тощо. Різне походження джерельних матеріалів також вимагало критичних, зважених підходів у висвітленні інформативних даних. Тому важливим принципом в процесі вивчення архівних джерел добре слугував принцип комплексного, багатогранного підходу до оцінки писемного джерела.

На початковому етапі наукового дослідження він включав встановлення достовірності інформативних даних. Перш за все, це стосується групи так званих масових архівних документів, котрі відносяться до XIV–XVII ст. (грамоти, привілеї, майнові заповіти тощо) і найчастіше зберігаються у архівних блоках судових справ. Для прикладу можна навести низку матеріалів фонду 9 відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України у Львові. Серед них, як зазначив історик Михайло Грушевський, є чимало фальсифікатів пізнішого походження [240, с. 1–3].

Зважаючи на те, що дисертація виконана на стику кількох наукових напрямків історичної науки, а саме етнології, археології, спелеології, антропології та інших предметів, то важливим, на нашу думку, було застосування методів міждисциплінарних досліджень історії з методами низки самостійних і спеціальних дисциплін.

Незначний рівень наукового вивчення тематики, складність, яка породжена скритістю та особливостями чернечого існування, міждисциплінарний статус проблематики вимагали виконання дослідницької роботи у системі координат, що задавалися різними рівнями методології науки, котра передбачала концептуальний виклад мети, змісту, принципів, завдань, методів, методичних прийомів. Вони забезпечували отримання максимально об'єктивної, точної, систематизованої інформації про досліджувані історичні події, різні соціальні категорії давньоруського населення, суспільні процеси, явища, житлові споруди, побутові умови і т.д.

На основі застосування порівняльного аналізу архівних документів зауважено, що багато давньоруських монаших осель були малочисельними і налічували всього два-три мешканці [50, арк.12]. Враховуючи те, що наша робота носила комплексний характер, то як засвідчили польові роботи такі оселі не мали монастирських храмів, общинних трапезних чи відособлених келійних приміщень і, таким чином, не відповідали статусу класичних монастирів. Це вимагало виконання класифікації обителів за ступенем їхнього розвитку.

Писемні джерела свідчать, що в суспільстві бідні та нерозвинуті оселі чорноризців не виділялися помітною суспільною, релігійною, освітньою, культурною, виробничою та іншою діяльністю. Ймовірно, тому не випадково в архівних документах подібні чернечі інституції позначають як монастирські обителі “bez funduszu” та “bez praw” [50, арк.13, 24]. Такі общини, здебільшого, існували за межами статутних положень типікону, що було відображенням однієї із особливостей чернечого життя, котра була породжена відсутністю національної держави, втратою ієрархічного правління, недотриманням іноками статутних положень, національними й соціальними утисками і іншими чинниками. Як зазначив у своїй праці Митрополит Іларіон, багато давньоруських монастирів заснувало місцеве населення як пошук та практичну реалізацію потреби власного соціального захисту. В багатьох чернечих обителях появилися хворі, каліки, котрі

були далекими від дотримання статутних положень чорного духовенства [348, с.144–145].

Вірогідно, що не випадково, з метою відмежуватися від позастатутних ченців, у пізньому середньовіччі у вжитку появився термін “чернець-законник” [54, арк.146]. Тому важливе місце в процесі комплексних досліджень писемної спадщини та матеріальної культури отримали елементи джерелознавчого аналізу і синтезу.

Помітного значення надавалося результатам виконаних порівнянь писемних повідомлень, відомостей і матеріалів чернечих пам’яток з положеннями типікону, що дало змогу відобразити особливості статутного існування середньовічного чернецтва. Одним із важливих його принципів було дотримання презумпції матеріальної убогості.

Таким чином, поява у давньоруських літописах та інших джерельних матеріалах повідомлень про багаті монастирі, які володіли земельними угіддями, лісовими масивами, селами, виробництвами, вступали у протиріччя з декларованою у монаших статутах матеріальною убогістю чорного духовенства [64, арк.6–29; 412, с.56–59].

Літописні відомості, архівні документи про ктиторство, патронат світських осіб над галицькими монастирями [61] в порівнянні з статутними правилами чернечого життя дають підстави твердити про випадки спотворення великої духовної місії чернецтва, переведення його діяльності у площину виробничо-економічних інтересів опікунів.

Крім цього, отримані результати порівняльного аналізу писемних відомостей з іншими джерельними матеріалами – даними етнології, спелеології, археології сприяли встановленню побутування у давньоруських монастирських обителях Галичини різних організаційних форм. Серед них найбільшого поширення набуло келіотство. Як зауважив І. Огієнко, у літописах не зауважено існування келіотства, ідіоритмії [348, с. 91–92].

На нашу думку, давньоруське келіотство відзначалося певним пристосуванням з одного боку до особливостей тогочасних суспільних відносин, а з іншого – до чернечого життя, що часто виступало характерним відступництвом від вимог статутного існування.

Однією з важливих причин появи келіотства на давньоруських землях стала втрата державності, припинення функціонування ієрархічних духовних структур, особливості і різні шляхи виникнення обителей, хаотичне поширення та розселення чернецтва, організаційна розпорошеність монастирів, їхнє незалежне існування, недотримання або спрощення суворих умов та правил чернечого життя, соціальні конфлікти і ін.

Як свідчать архівні документи, а також монографічні дослідження А. Пекара, І. Огієнка, П. Федюка та інших авторів, в багатьох монастирях келіотського типу умови статутів передавалися із покоління у покоління в усній формі. Відсутність централізованого ієрархічного правління сприяла побутуванню й інших організаційних форм існування давньоруського монашества.

Таким чином, підсумовуючи методiku виконання науково-дослідних робіт над матеріалами писемної спадщини давньоруського чернецтва, зазначимо, що вона представлена різними за походженням і значенням документами. Дослідницькі роботи передбачали певні логічні, послідовні етапи проведення робіт, застосування науковообґрунтованих методів й методичних прийомів, котрі сприяли поступовому встановленню достовірності чи дотичності джерела до чернечої проблематики, визначення його наукової цінності, важливості, а також історичної значимості.

У багатьох випадках писемна джерельна база представлена незначними, фрагментарними, тенденційно сформованими відомостями – літописами, опублікованими та неопублікованими архівними документами, які, здебільшого, відображають суб'єктивну позицію їхніх творців. Аналіз даних дає підстави твердити, що основну увагу літописці відводили найбільш значимим і величним

монастирям метрополії, якими, переважно, опікувалися представники світської влади та вищого духовенства, а далека периферія, зазвичай, була непомітною. На другорядному плані авторів писемних джерел залишилося також питання чернечого житла, побуту, особливостей харчування, носіння одягу, міжусобних стосунків, що не лише актуалізує проблематику наукового дослідження, а й вимагає розширення джерельної бази за рахунок залучення відомостей інших дисциплін.

Використані у дисертації науково-обґрунтовані методичні прийоми в кожному конкретному випадку вимагали об'єктивного, прискіпливого, критичного, зваженого, принципового підходу до оцінки виявленої у писемному джерелі інформації. Застосовані методи виконання наукових досліджень ґрунтувалися на багатогранному аналізі та синтезі. В процесі опрацювання історичних відомостей і матеріалів було застосовано комплексну систему аналізу, яка дала змогу раціонально, різносторонньо підійти до оцінки виявленої писемної інформації.

Порівняльний аналіз однотипних архівних матеріалів, опублікованих документів дав підстави говорити про законні і незаконні монастирі, про ченців-законників та незаконників, що, вірогідно, стало причиною ігнорування з боку тогочасної чужоземної влади певних категорій чорного духовенства, багатьох убогих давньоруських чернечих осель, які опинилися й функціонували за межами законництва.

Проте певною проблемою дисертаційного дослідження є незначне число або повна відсутність писемних джерел про історію переважної більшості давньоруських монастирів Галичини. Це стосується періоду другої половини XIII – XV ст., коли на землі Русі особливу увагу звертали правителі багатьох сусідніх держав. Такий критичний стан національної спадщини зумовлений низкою різних чинників. На нашу думку, не останню роль відіграли пожежі, війни, грабежі та інше, що вело до непоправної втрати.

Обмаль відомостей про історію багатьох середньовічних чернечих галицьких обителей нерідко ставило у складне становище ймовірність успішного проведення науково-дослідних робіт. Важливого значення в процесі виконання роботи набули результати комплексних наукових обстежень на чернечих пам'ятках, які включали спелеологічні, археологічні, етнологічні, антропологічні дослідження, залучали відомості топоніміки, повідомлення інформаторів. Загальна методологія наукового дослідження писемної спадщини в сфері вивчення історії давньоруського чернецтва Галичини і особливо його житлових споруд, побутових умов складала систему наукових принципів, форм і способів дослідницької діяльності. Вона передбачала широке застосування системи наукових підходів, на основі яких базувалися науково-дослідні роботи, здійснювався вибір сукупності пізнавальних засобів, загальновідомих, новітніх методів та методичних прийомів. В кожному конкретному випадку, опрацьовуючи писемні матеріали, ми намагалися застосовувати методіку цілісного, зваженого історичного підходу до об'єкта вивчення, розгляду його у динаміці виникнення і розвитку, що відповідало принципам об'єктивності.

2.2 Методичні особливості виконання спелеологічних досліджень

Спелеологічні роботи отримали важливе значення в плані доповнення джерельної бази, встановленні певних особливостей існування печерного чернецтва, типології житлових камер, характерних ознак монаших жител. Печерні пам'ятки давньоруського чорного духовенства мають свої характерні ознаки, що виділяють їх серед інших порожнин. Вони сприяли збору унікальних відомостей та даних. Зокрема, завдяки консерватизму багато підземних монастирів, відособлених житлових споруд анахоретів, скитян і інших представників аскетичного монашества зберегло основні ознаки внутрішнього устрою, планувальної та архітектурної розбудови, форми і типи житлових камер, специфічні риси побуту.

Серед багатьох регіонів України Галичина відзначається значним числом печерних жител чорноризців [496, s. 51–91; 431]. Але слід зауважити, що виникнення підземних порожнин відноситься до різних епох, періодів минулого людства, що становить певні особливості в методиці та методології їхнього визначення та наукового дослідження [427, с. 89–91; 480, с. 172–173].

Печерні порожнини своєю таємничістю здавна привертали до себе численних пошуковців, любителів й аматорів історії. Інтерес до печерного чернецтва загострювався, перш за все, відсутністю писемних відомостей, матеріалів, побутуючими серед місцевого населення домислами та легендами, що, здебільшого, далекі від реального становища і наукових відомостей, матеріалів. Для прикладу можна навести невелику статтю Анни Воячківської про Страдецький печерний монастир, яка появилася в львівській періодиці наприкінці 30-х років минулого століття. Авторка зазначає про величезні скарби, котрі заховані в зазначеній печері, катастрофічні завали підземних проходів, які відбулися в давнину і унеможлиблюють сучаснику їх здобуття. Вражаючою є довжина печерної порожнини, що може при потребі завести мандрівника аж до Києва і ін., що у багатьох випадках є надуманим домислом, поданим для пересічного обивателя у художній інтерпретації.

Методика виконання спелеологічних робіт подібно до процесу вивчення писемної спадщини пройшла тривалий та складний шлях розвитку. Варто критично наголосити, що чимало навіть сучасних дослідників за результатами проведення спелеологічних пошукових робіт вдаються до грубих узагальнень на кшталт. Наприклад, наведемо цитату, яку запозичено з публікації В. Артюха “в одній (!?) із печерних порожнин зафіксовано ...” [124, с. 4]. Автор не зазначає при тому, у якому місці знаходиться пам’ятка, яке її походження, функціональне призначення, котре вона мала в минулому, не підтверджуючи ілюстративно рисунками або світлинами своїх здобутків. Звичайно, такий рівень виконання досліджень не дає змоги зібрати максимальну інформацію про об’єкт. Він свідчить

про відсутність певних методичних підходів у виконанні дослідницьких робіт, які дуже часто носять недовершений й побіжний характер, сприяють втраті інформативних даних.

Критики заслуговує й те, що окремі публіцисти навіть намагаються уникати хронологічного розмежування різних культурних горизонтів, котрі виявлено у печерних порожнинах, що ускладнює вартісну оцінку пам'ятки, об'єктивне сприйняття результатів.

Слід критично відмітити й те, що фактично досі в спелеології немає чітких критеріїв, методик, наукових підходів, за якими можна визначити й досліджувати культурну приналежність, класифікувати підземні кам'яні споруди давньоруського чернецтва. Побутує лише загальний принцип поділу печерних порожнин за походженням, який передбачає поділ на природні, штучні та комбіновані (природно-штучні) печери.

На нашу думку, перш, ніж приступити до спелеологічного дослідження, слід вивчити наявну інформативну базу про печеру, яка включає публікації, речові знахідки, перекази місцевого населення, топоніми. Нерідко знайдені речові матеріали не співпадають з писемними відомостями, що вимагає критичного ставлення та дальшого пошуку істини.

На базі застосування запозиченої і власної методики виконання печерних робіт слід поетапно встановити походження пам'ятки, період її створення й використання, соціальну приналежність творців, функціональне призначення камер, що має вагоме значення. Зокрема, встановлено, що печери мають різне походження. Для середньовічного чернецтва Галичини є характерними комбіновані та штучно створені підземні споруди. Наприклад, до числа комбінованих слід віднести печерний монастир у Страдчі, штучних – чернечу обитель в Розгірчі.

В плані наших досліджень за характерними рисами, ознаками, особливостями існування давньоруського чорного духовенства у печері треба виділити в окремі

групи житлові, господарські, трапезні, культові, виробничі та інші приміщення, що, перш за все, виступає визначальним чинником для встановлення організаційного устрою монашої оселі.

Концентруючи увагу на основних або ключових питаннях проблематики, не можна нехтувати побічними фактами, які, на перший погляд, здаються малозначущими або другорядними. Проте саме вони можуть приховувати в собі початок важливих відкриттів. Так, обстежуючи печерні порожнини, було зауважено, що лише на стінках окремих камер зустрічаються невеличкі нішоподібні заглиблення. Переважно їх верхня частина покрита стійкою чорною кіптявою. Досліджуючи писемну спадщину чернецтва, у дисциплінарних вимогах було виявлено вимогу того, що кожен монах повинен мати окреме житло та чітко відведене у ньому місце для справляння релігійного культу.

На основі застосування структурно-функціонального методу етнології, нам вдалося встановити, що нішоподібні заглиблення також характерні для одноосібних житлових споруд анахоретів, затворників, кіновітів, скитян, чернечих трапезних приміщень, печерних каплиць, вівтарів, церков. Ніші було виявлено у монаших оселях в Страдчі, Розгірчі, Лядовій, Бакоті, Маліївцях та пам'ятках, які достовірно підтверджують їх культове призначення.

Схожі нішоподібні заглиблення є в усіх печерних храмах. Найбільше їх знаходиться на східній стінці споруди на висоті 1,3 – 1,5 м від рівня долівки, а також у південних та північних стінках. Вони мають чітко окреслену форму, різні розміри.

На базі порівняльно-типологічного й структурно-функціонального методів наукових досліджень, які було проведено в печерах Прийма Миколаївського р-ну на Львівщині, Вертеба Боршівського р-ну на Тернопільщині, Одаїв на Івано-Франківщині та інших, котрі не були заселені ченцями, зауважно, що культові ніші відсутні. Такі печери мирське населення використовувало в різні періоди історії людства.

Як засвідчують проведені спелеологічні роботи, в культове місце ченці встановлювали іконки, символи віри, моці, які освітлювали при допомозі лампадок. Сліди стійкої кіптяви у їх верхній частині ще й досі можна простежити у багатьох житлах давньоруського чернецтва Галичини. Таким чином, визначальною ознакою чернечого житла є наявність культової ніші.

Проте недостатньо встановити новий факт, важливо дати йому пояснення з позицій сучасної науки, розкрити його загальнопізнавальне, теоретичне або практичне значення.

Вироблення методики визначення приналежності того чи іншого об'єкта і її практичне застосування було важливим у результативному виконанні науково-дослідних робіт. Печерні пам'ятки мають й інші характерні особливості. Якщо культурний шар у більшості порожнин втрачений, то форма житла, певні ознаки, характерні риси мають здатність довготривалого збереження. Не випадково методи виконання спелеологічних робіт в окремих моментах значно різняться, зокрема, порівняно з методами проведення етнографічних чи археологічних науково-дослідних робіт.

Багато сучасних українських, зарубіжних авторів звертає увагу на те, що часто у печерних приміщеннях знаходять характерне відображення лише свідчення про останній період функціонування пам'ятки [401, с. 281–308]. Звичайно, практичне існування останнього об'єкта чи не найбільше впливає на процес формування культурного шару, а також негативно відзначається на стані збереженості відкладів, нашарувань попередніх історичних епох, слідів практичної діяльності людей і т.д.

Тому дуже важливим у процесі виконання спелеологічних обстежень є застосування найбільш раціональної науковообгрунтованої методики досліджень, яка б сприяла на основі отриманих даних правильному розмежуванню культурних горизонтів, їхньому хронологічному визначенню, датуванню та в отриманні науково-обгрунтованої інтерпретації.

Загальна методика виконання печерних робіт передбачала створення і практичне застосування певної стратегії у вивченні чернечих пам'яток, використання системи сучасних наукових принципів, форм, методів й методичних підходів в межах виконання науково-дослідних робіт, котрі в кінцевому результаті забезпечили б досягнення мети.

Кожна галузь дисциплін (етнологія, історія, археологія, геологія, керамологія і т. д.), а також спелеологія мають на озброєнні низку спеціальних апробованих методів, але вони не завжди у суміжних галузях наук можуть бути ефективними. Враховуючи особливості комплексного підходу до вивчення печерних порожнин, ми намагалися опиратися на набутий досвід багатьох фахівців, а також розвивати власну методику виконання науково-дослідних робіт на різних пам'ятках давньоруського чернецтва.

На початковому етапі спелеологічних досліджень важливе значення мало встановлення функціонального призначення печерної порожнини. Особливе місце в процесі виконання пошукових робіт посіла наша методика пошуку та визначення монаших житлових камер, яка була результативно апробована на багатьох спорудах чернецтва. Вона передбачала практичний пошук об'єкта на основі певних критеріїв, які були характерними у виборі місць закладення чернечих пам'яток. Практично встановлено, що чернечі оселі виникали на західних гористих схилах, виступах або в західному підніжжі гірських масивів. Це певним чином відповідало християнській традиції просторової орієнтації культових споруд. Така ознака не є властивою для печерних споруд інших соціальних верств давньоруського, ранньослов'янського чи первісного суспільства.

Таким чином, у чернечих одноосібних печерних житлах визначальну роль отримало невелике настінне нішоподібне заглиблення, яке ченцю слугувало невеличким культовим вітвариком. Зазвичай, заглиблення ніші в стінку житлової камери має незначний числовий показник і в середньому складає всього 4–6 см.

В нижній частині ніші помітно виділяється невеличка поличка, яка, як правило, рівна у горизонтальній площині, а верхня – досить часто має вигляд овальноподібного склепіння. У чернечих житлових пам'ятках зустрічаються різні за розмірами, формою, виглядом нішоподібні заглиблення (овоїдні, прямокутні, підтрикутні, квадратні, трапецієподібні, грушоподібні, приплюснуті, видовжені).

На підставі писемних документів Крехівського печерного монастиря та результатів його практичних досліджень встановлено, що в одноосібних чернечих житлових камерах є лише одна ніша, тобто один вівтарик. Це додатково підтверджують положення чернечого типікону, бо кожен чернець повинен мати свого святого покровителя.

Отже, у кожному печерному житлі знаходилося чітко відведене культове місце, де відбувалася молитва. Тому в одноосібних камерах зустрічається лише одне нішоподібне заглиблення, а у общинних – декілька. Іноді по периметру та у їхній внутрішній частині можна зафіксувати літери старослов'янського алфавіту, двораменні хрести, різні знаки, церковно-християнські символи, які вирізані в кам'яній основі.

Епіграфічні, петрогліфічні джерела значно доповнюють спелеологічні відомості, що підкреслює важливість застосування методики комплексних наукових досліджень. В житловій камері анахорета, що знаходиться неподалік Страдецького печерного монастиря, поблизу культової ніші було зафіксовано висічене зображення кисті людської руки. Про її символічне призначення можна хіба що висловити певні припущення.

Настінні вівтарики та поміщені у них священні реліквії освітлювали при допомозі невеликих лампадок. Іноді їх виготовляли з донець пошкоджених горщиків. В окремих випадках замість них зустрічаються невеликі коритоподібні заглиблення, які видовбані у кам'яній основі.

Як показали результати виконаних хімічних досліджень, горючим матеріалом у лампадках слугувала смола (живиця) хвойних порід дерев, котра внаслідок

горіння залишила на склепінні стелі печерної житлової камери стійку чорну кіптяву. На поличках ніш багатьох пам'яток нам вдалося виявити залишки перепаленої живиці, перемішаної з дрібними вугликами деревини листяних порід (дуба, граба, бука і ін.).

Комплексне застосування структурно-функціонального, типологічного методів, ретроспективного аналізу дало змогу виділити та класифікувати різні типи, форми одноосібних чернечих жител. Найбільшу групу склали невеличкі індивідуальні камери сидячого типу, котрі відомі з писемних джерел під назвою “седалища”. Як засвідчили виконані практичні експерименти, в таких спорудах можна було вести лише сидячий спосіб існування. Інша група одноосібних житлових камер, що мали тунелеподібну форму, передбачала тільки лежаче існування. На нашу думку, розміри індивідів приблизно відповідали вимірним характеристикам печерних житлових споруд.

Важливою ознакою може бути місце знаходження культової ніші. Для кожного типу житла (сидячі, лежачі та ін.) висота їх розміщення різна. У житлових спорудах сидячого типу вони розміщені приблизно в середній частині висоти приміщення, а у лежачого – ближче до рівня долівки.

Щодо просторової орієнтації фіксації нішоподібних заглиблень, то найчастіше вівтарика знаходяться у їхній східній стінці житла, що певним чином відповідає християнським релігійним канонам. Наприклад, відомо, що у церквах вівтарна частина (апсида) розташована зі східної сторони храму, а вхід у нього (притвор) влаштовували з західного боку. Подібна планувальна структура також добре простежується у багатьох печерних храмах, каплицях, житлових спорудах анахоретів.

На підставі результатів досліджень не викликає сумніву, що чернечі одноосібні житлові споруди виконували універсальні функції. Вірогідно, що основним чинником виступала штучна соціальна відмежованість анахорета від чернечих та мирських колективів. Враховуючи слабкий розвиток монастирської

інфраструктури, форми організаційного устрою та інші чинники, крім житлового призначення вони могли передбачати вирішення оборонно-захисних, господарсько-виробничих, культових потреб. Свідченням про це є речові знахідки, виявлені у печерних порожнинах, які вказують на різні сторони практичної діяльності іноків.

Спелеологічні дослідження засвідчили, що значну групу монаших середньовічних жител Галичини представляють великі общинні печерні камери, які з одного боку ще не мають ознак класичних монастирів, тобто відмежованого храму, трапезної, комор, житлового, господарського приміщення, але з іншого – за розмірами, площею, числом мешканців виходять далеко за межі зазначених вище одноосібних жител.

Іноді число мешканців однієї житлової камери сягало десяти і більше осіб. Такі великі однокамерні приміщення слід визначати як протомонастирі. Звичайно, цей термін новий в історичній науці, але необхідність його запровадження зумовлена потребою розмежування різних чернечих обителей.

Науково-дослідні роботи дають підстави твердити, що появі та існуванню протомонастирів на давньоруських землях у середні віки сприяли об'єктивні, суб'єктивні чинники і особливо реальне становище середньовічного давньоруського чернецтва, яке іноді із-за необізнаності порушувало встановлені типіконом правила та норми проживання.

В дисертації застосовано методичний спосіб визначення організаційної форми устрою давньоруських монастирів, оцінки чернечого житла, речових знахідок. Так, опираючись на отримані практичні результати спелеологічних робіт і їх порівняння з положеннями типікону, можна отримати відомості про організаційну форму існування монастирської обителі.

Зауважимо, що колективне проживання кількох ченців в одній камері забороняли дисциплінарні положення. Проте і такі факти в житті середньовічних чернечих общин мали місце. Спільність мешкання кількох чорноризців в одному

приміщенні слід трактувати як келіотський тип організаційного устрою. Келіотство на землях давньої Русі відзначалося характерними особливостями, які, ймовірно, були побудовані на власних (чи, можливо, суспільних) уявленнях осіб, певному відході від загальноприйнятих норм, правил, вимог до статутного чернечого існування.

Митрополит Іларіон говорить, що через келіотську організаційну форму общинного устрою пройшли майже усі давньоруські обителі. Келіотство в чернечому житті займало визначне місце і було особливо важливим і актуальним на перехідному етапі від язичництва до християнства, як м'ягка та поблажлива організаційна форма згуртування общини, яка отримала назву “родинне чернецтво” [348, с.89–94].

Результати обстеження келіотських печерних порожнин багатьох пам'яток Галичини засвідчують, що в них також кожен чернець-общинник мав свій вівтарик, свого святого покровителя, якого вшановував щоденною молитвою і йому поклонявся. Отже, логічно загальне число настінних ніш у спільножитних камерах може бути найбільш вірогідним вказівником про число мешканців того чи іншого протомонастиря.

Наявність культових заглиблень в общинних житлових приміщеннях, а також виявлені речово-побутові знахідки свідчать, що споруди одночасно виконували не тільки функції житла, а й господарсько-виробничого приміщення і храму. Для їхнього чіткого дослідження найефективніше використовувати один із трьох головних методів:

- типологічний;
- структурно-функціональний;
- технологічний.

Типологічний метод виконання науково-дослідних робіт вважається універсальним. Він передбачає здійснення класифікації, типологізації і періодизації пам'яток [555, с.157], а також добре слугує у процесі вивчення різних

за призначенням історико-культурних об'єктів, речових знахідок, поховань, спелеологічних відомостей та матеріалів тощо.

Слід відмітити особливу ефективність використання зазначеного методу під час дослідження печерних одноосібних різнотипних житлових камер анахоретів, общинних споруд ченців протомонастирів, відмежованих келійних приміщень іноків у скитах, монастирях, великих монастирських комплексах.

Структурно-функціональний метод отримав важливе місце для встановлення практичного призначення пам'ятки. Його ефективність відзначалася у розмежуванні за призначенням досліджуваних об'єктів. Тому в багатьох багатокамерних печерних монастирських оселях, котрі мали тривале використання в різні періоди історії людства, ми намагалися за характерними ознаками на підставі спеціально розробленої методики встановити чернечий період тієї чи іншої печери. Для прикладу можна навести результати вивчення приміщень Крехівського, Розгірчанського, Страдецького, Подільського, Миколаївського і інших монастирів, де було виділено різні групи підземних порожнин (житла, храми, харчевні і ін.).

Технологічний метод можна охарактеризувати як специфічний, який відіграв значну роль для визначення специфічних ознак, технології виконання будівництва, тривалість процесу розбудови печерних житлових камер, що відповідало певним соціальним або культовим "стандартам", потребам мешканців. Наприклад, печерні порожнини монашої обителі, котрі знаходяться біля с. Поділля Рогатинського р-ну Івано-Франківщини, на стелі та бічних стінках зберігають характерні відбитки лез, які є ознаками вирубування каменю металевими знаряддями.

Сліди інструментарію зафіксовано на стелі й стінах монастирських осель у Розгірчі, Крехові, Лядовій, Міжгірцях та ін. В окремих місцях Страдецького печерного монастиря, крім ознак штучного освоєння виявлено характерні риси природного вивітрювання, а також утворення пустот під впливом різних чинників,

що свідчить про штучне чи комбіноване (природно-штучне) походження зазначеної пам'ятки.

Проведення наукових досліджень із застосуванням будь-якого з вище перелічених методів передбачало певні етапи, які слід пов'язувати із виконанням підготовчих, експертних, оціночно-аналітичних, синтетичних та інших робіт. Таким чином, серед етапів можна виділити:

- початковий (підготовчий);
- евристичний (основний);
- заключний (підсумковий).

Кожен із зазначених етапів має свій зміст, мету, завдання, відзначається певними особливостями. В плані виконання тематики дисертації важливим є візуальне виявлення ознак, рис чернечого житла, які характерні для того чи іншого типу житлових споруд.

Традиційним емпіричним способом у вивченні середньовічних чернечих пам'яток в багатьох випадках широко застосовують описовий метод, який охоплює ідентифікацію, систематизацію об'єктів, матеріалів, відомостей тощо.

На стадіальному рівні виконання пошукових, науково-дослідних печерних робіт варто виділити три послідовні головні етапи:

- описовий;
- інтерпретаційний;
- синтетичний.

Важливого значення в процесі виконання досліджень набули індукційний та дедукційний методи. Застосування методу індукції сприяло поетапному опрацюванню зібраних відомостей, матеріалів (від одиночного факту до загального). На базі дослідження різних типів одноосібних жител анахоретів було зауважено, що такі камери зустрічаються в окремо відмежованому або скупченому варіанті у вигляді колоній. Іноді вони мають спільний коридор, які дали змогу побачити процес поступової еволюції одноосібного чернечого житла на шляху до

вищих форм общинного існування. У дедукційному методі в залежності від фактологічних матеріалів ми намагалися простежити процес від загального до одиничного. Тому не випадково в переважній більшості польові науково-дослідні роботи спростовують, підтверджують або значно доповнюють скупі писемні звістки про пам'ятку.

Помітне місце в проведенні пошукових науково-дослідних робіт набула методика встановлення ретроспективної локалізації монастиря за наведеними писемними повідомленнями. Здебільшого такі роботи проводилися на основі комплексного використання писемних відомостей, архівних матеріалів, даних топоніміки та інших дисциплін.

З метою розширення джерельної бази дослідження певна увага надавалася опитуванню та повідомленням місцевих мешканців. З цією метою було розроблено спеціальний питальник. Слід відмітити, що це значно сприяло якісному, ефективному виконанню пошукових робіт. Важливістю відзначалися інформативні дані у пошуках урочища на місцевості, виявленні відповідних знаків (пам'ятних хрестів, таблиць, епіграфічних написів і ін.), печерних церков, монастирів, одноосібних жител анахоретів, стародавніх румовищ, залишків монарських оборонних споруд (веж, валів, ровів і ін.). Зокрема, завдяки інформаторам М. Брику і С. Мартиняку виконано результативні пошукові дослідження, локалізовано місце знаходження літописного Синевидського монастиря в недалекій карпатській околиці с. Верхнє Синьовидне Сколівського району Львівської області. Варто зауважити, що урочище, де колись знаходилась давньоруська обитель, ще й досі називають "Монастир". Мешканка с.Унів Л. Лісіцька вказала, де колись були невеликі житлові камери (зараз, на жаль, зруйновані внаслідок добування каменю), котрі за давніми переказами слугували ченцям житлами. Ймовірно, що саме ці печерні споруди мав на увазі Іван Буцманюк у одній із перших робіт про Унівський монастир [197]. На них згодом посилається І. Мицько, доповнивши запозичені у І. Буцманюка дані місцевими

переказами про давній город Володимира, поблизу якого виникла Унівська обитель [328, с.7–9].

Серед інших в контексті цінних інформативних повідомлень про печерне чернецтво заслуговують відомості голови селищної ради смт Підкамінь Бродівського р-ну Львівської обл. М. Чумака про заселення ченцями в давнину печерних порожніх, які знаходилися з західного боку гори Рожаниці, що поблизу сучасного Підкамінського монастиря.

Завдяки виконанню польових обстежень зауважена давня народна традиція збереження і в тому числі чернечих топонімічних назв. Вона є надзвичайно стійкою і здатна упродовж багатьох віків нести коротку, але цінну історичну інформацію, яка характерна не тільки для багатьох сіл, міст, містечок, урочищ Галичини, а й інших земель України.

В процесі проведення науково-дослідних робіт, які ґрунтувалися на основі виявлених у писемних джерелах відомостей про давньоруські обителі було встановлено, що часто неправомірно монастирями серед місцевого населення і навіть у архівних документах називають пам'ятки, які мали недорозвинуту інфраструктуру.

Нині як ніколи є актуальною та важливою не лише проблема раціонального дослідження невідомих сторінок чернечої історії із використанням найновіших наукових методів, методичних прийомів, а й завдання збереження історичної спадщини середньовічного чернецтва для майбутніх поколінь. Упродовж багатьох віків печерні порожнини княжих часів залишаються відкритими, доступними для широкого загалу. Під антропогенним впливом, а також внаслідок природних зсувів, обвалів, руйнувань чимало унікальних творінь давньоруського печерного чернецтва давно припинило своє існування. Прикладом може слугувати Бакотський печерний монастир, заснований в період Київської Русі [205, с.16–19].

Деякі історичні пам'ятки чорного духовенства зазнали сучасних модерних перебудов і пристосувань для різних господарських потреб місцевого населення

(під хліви, комори, господарські приміщення тощо) [248, с.118–134], що обмежує та утруднює їхнє наукове обстеження.

Часто дослідники зазначають, що у печерних порожнинах, в котрих колись існували середньовічні монастирські обителі, знищено стародавні епіграфічні написи, петрогліфічні знаки, архаїчні малюнки, спелеологічні речові матеріали, поховання, які, звичайно, є великою втратою національно-культурної спадщини українського народу.

Теперішнє повторне заселення окремих печер чорноризцями, наприклад, Лядівського [246, с.12–38], Галицького [374, с. 36–38] та інших монастирів, пристосування давньоруської обителі до умов сучасного чернечого життя [359; 360] також нерідко призводить до втрати цінних історичних наукових відомостей і матеріалів [375].

Негативне значення отримали модернізаційні заходи релігійних громад, які скеровані на “поліпшення” зовнішнього і внутрішнього вигляду обителі. Для прикладу можна навести добре відомий далеко за межами України печерний монастир, який розміщений в гористому масиві поблизу села Страдч Яворівського району Львівської області. На підставі спелеологічних, археологічних робіт, які проводилися на пам’ятці у XIX – початку XX ст., заснування монашої оселі дослідники зачислили до княжих часів [297, с. 3–5; 508, с. 235–238], хоч жодних писемних відомостей у літописах і архівах про це не виявлено. Сучасний вигляд Страдецького печерного монастиря порівняно із його літографічним зображенням, яке у 1841 р. зробив М. Стенчинський (рис. 2.1), сильно змінився, що свідчить про втрату його первісного вигляду.

З недавніх повідомлень мешканців Страдча знаємо, що в останній чверті XX століття вхідна частина обителі зазнала значних природних обвалів та штучно спровокованих руйнувань. Тоді громадою села й було виконано низку будівельних заходів з метою укріплення вхідного отвору у печерну порожнину і обмеження доступу широкого загалу до неї. На місці вхідної частини бетоном залили долівку,

а за допомогою залізобетонних конструкцій спорудили невелику продовгувату капличку, яка одночасно стала слугувати входом у печерний монастир (рис. 2. 2) [360, с. 72–76].

Рятівні будівельні роботи, які було виконано на пам'ятці, призвели до руйнування культурного шару. Було знищено й стародавню архітектурну композицію, втрачено колишній вигляд, що значно ускладнило виконання пошукових робіт та наукових досліджень. Сьогодні печерним монастирем у Страдчі, що є історичною пам'яткою державного значення, опікується парафіяльний священик та релігійна громада села (а не відповідні охоронні державні інституції!).

Так само чимало інших монаших осель середньовічного чернецтва у Галичині опинилося поза увагою відповідних державних, суспільних організацій, які мали б піклуватися їхньою охороною і збереженням. Через це вони перебувають у занедбаному стані, відбувається повільна неповторна втрата національної культурної спадщини. Для прикладу візьмемо печерний чернечий комплекс, розміщений у потужному гористому прикарпатському масиві поблизу села Розгірче Стрийського р-ну Львівської обл. Багато вітчизняних та зарубіжних спеціалістів вважає його унікальним творінням середньовічного давньоруського чернецтва [266, с. 562–573; 496, с. 51–91; 225, с. 219–242; 507, с. 222–226]. Для порівняння і створення загальної уяви про зазначену монашу обитель можна навести її вигляд у середині XIX ст. (рис. 2.3) і сучасний занедбаний та критичний стан (рис. 2.4).

В плані виконання основної проблематики дисертаційної роботи важливо підкреслити, що в печерному комплексі Розгірчанського монастиря оригінальністю конструктивного спорудження виділяються культові, житлові, господарські та інші приміщення, які визначено за допомогою запозиченої методики спелеологічних досліджень, котру застосовували дослідники середньовічних чернечих печерних осель Криму, Туреччини, Молдови, Греції.

Отже, практичне використання зважених та обгрунтованих наукових підходів, методик, методичних прийомів в процесі виконання етнологічних і спелеологічних та інших пошуково-аналітичних робіт сприяло отриманню нових відомостей про чернечі печерні пам'ятки Галичини, помітному зростанню, збагаченню джерельної бази і загальному розширенню історичних знань про чорне духовенство Русі.

У той же час печерні обителі давньоруського чернецтва виявилися вразливими для скарбошукачів, аматорів та “любителів” стародавньої історії, що у окремих випадках призвело до втрати культурного шару, речових матеріалів, епіграфічних написів, петрогліфічних знаків, христограм і багатьох інших важливих інформативних даних. Тому проблематика збереження середньовічних підземних обителей, відмежованих камер анахоретів – унікальної і надзвичайно цінної історико-культурної спадщини українського народу, є важливим та актуальним завданням сьогодення.

Слід зазначити, що й досі печерні монастирі, одноосібні житлові споруди різних представників аскетизму, приміщення протомонастирів завдяки консерватизму, побудованому на властивостях стійкого і довговічного печерного будівництва, зберігають важливу наукову інформацію про особливості внутрішнього устрою, основні типи, характерні риси і ознаки, організаційні форми общин іноків, число мешканців, побут, звичаї, традиції.

Комплексне застосування нових методів, традиційних методичних прийомів в процесі виконання спелеологічних робіт порівняно з положеннями монашого типікону дають підстави говорити про організаційний устрій того чи іншого монастиря, зазначати особливості формування, розвитку організаційних засад та різні форми існування давньоруських обителей у Галичині, основні типи печерних житлових камер, їх характерні особливості, ознаки, що загалом сприяють багатогранному висвітленню середньовічного чернечого житла і побуту.

2.3 Методика виконання пошукових етнологічних й археологічних науково-дослідних робіт

В процесі виконання польових науково-дослідних робіт на багатьох пам'ятках давньоруського чернецтва галицьких земель помітне місце займали етнологічні дослідження. Їхня наукова важливість у загальному дослідницькому процесі неодноразово доведена спеціальними працями багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених [245; 274; 309; 351; 387; 555].

Загальний процес виконання етнографічних обстежень включав низку методів і методичних прийомів. Серед них найбільшого значення набули методи, які використовує польова етнографія, а саме – спостереження, опитування, інтерв'ю, анкетування, соціальну типологію, аналогії і ін. Вони були застосовані для збору інформативних даних як серед мирського населення так і ченців монастирських осель Галичини.

Слід зазначити, що результативні польові дослідницькі роботи було проведено на базі зараз діючих монастирів. Зокрема, упродовж більш, ніж десятих польових сезонів (1998–2010 рр.), виконуючи етнологічні та рятівні археологічні пошукові дослідження, автор на тривалий період ставав мешканцем чернечих келій Унівської Святоуспенської лаври, що у Перемишлянському р-ні, обителі в с. Підкамінь на Бродівщині, монастиря в Підгірцях Золочівського р-ну Львівської обл. та ін.

Крім того, з метою збору етнологічної інформації ми виконували комплексні експериментально-пошукові роботи з залученням для опитування місцевого мирського населення та чорного духовенства монастирів в Спасі, Лаврові, Гошові, Крехові, Городку, Львові, Страдчі, Розгірчі, Ілові, Стільську, Миколаєві, Руді, Поділлі, Жовкві, Бібрці, Підгірцях та на інших пам'ятках Галичини.

Нашими респондентами виступали ченці різних вікових категорій. Цінні етнографічні відомості стосовно особливостей та характерних рис чернечого житла, побуту, специфіки проживання іноків отримано від патріарха Унівського

монастиря о. Гедеона, настоятелів Унівської Лаври оо. Себастіана, Венедикта та Теодора, священнослужителя храму о. Олександра, ієромонахів Демяна, Іринія, Йосафата, Макарія, багатьох ченців Підкамінського монастиря, зокрема, монаха Ігоря Монастирського – колишнього випускника історичного факультету Львівського університету ім. І.Франка.

Унікальні інформативні матеріали етнологічного характеру щодо харчування, одягу, занять іноків і особливо проблематики проживання ченців в печерних порожнинах у холодні пори року було отримано від настоятеля монастирської обителі в Підкамені Бродівського р-ну Львівської обл. о. Методія, який зазначив, що найчастіше монахи використовували методику збереження власної теплової енергії шляхом заповнення житлових камер травостоем, який готували заздалегідь. У теплу літню пору рослини добре просушували у затінку для збереження їх лікувальних і цілющих властивостей.

З метою збору первинних етнографічних даних окремих структурних компонентів традиційно-побутової культури чорного духовенства та його функціонування, як певної соціальної системи, автор в якості виконання практичного експерименту неодноразово був співучасником багатьох чернечих заходів, зокрема, брав участь у общинних трапезах чорного духовенства, святкуваннях в монастирях, церемоніях прийняття схими, піших короткочасних та довготривалих громадських прощах, виконанні різних монастирських господарсько-виробничих робіт, культових позахрамових обрядів, богослужбних церемоніях, що загалом сприяло кращому вивченню та фіксації особливостей проживання і побуту іноків.

Етнографічному обстеженню поселень, житла й побуту сучасні вчені надають особливої уваги. В етнологічній науці розроблена спеціальна методика фахового виконання польових науково-дослідних робіт [274, с.236–245].

Важливим у нашій дослідницькій діяльності виступав структурно-функціональний метод, як один із системних способів етнологічної науки у

результативному вивченні житла та побуту чернецтва [236, с. 5–9; 274, с. 236–245]. Конкретне пізнавальне значення отримало дослідження способу життя іноків, вивчення ролі, місця (утилітарного, сакрального) й особливостей чернечих житлових споруд. Для детального з'ясування проблематики в рамках зазначеного методу застосовано системний підхід, у якому поняття структури і функції виступають окремими складовими частинами одного цілого.

Результати комплексного застосування структурно-функціонального, порівняльно-типологічного та інших методів засвідчили, що чернечі келії мають багато спільного й відмінного у порівнянні з мирськими житловими будівлями. Спільність найкраще виступає в дотриманні головних принципів забудови дерев'яних чи кам'яних споруд. Відмінність – будується на вимогах, що ставляться типіконом до чернечого житла, які для мирських жител вважаються другорядними. Зокрема, світське помешкання переважно споруджують для сім'ї, родини, чернече – для одноосібного проживання інока.

Особливого значення в етнологічних роботах набув типологічний метод, який дав змогу не тільки проаналізувати вже відомі типи житлових споруд, а й допустити існування таких конкретних об'єктів, котрі досі невідомі в етнології. Для прикладу можна навести індивідуальні печерні камери сидячого типу анахоретів, пустинників, ісихастів, затворників, що типологічно не відповідають традиціям мирського середньовічного будування, яке базувалося на обцинному, а не відмежованому від зовнішнього світу функціонуванні. Таким чином, одноосібні типи жител є новими у етнологічній науці.

Значним підсиленням етнологічної проблематики слугують історіографічні повідомлення про місця поселення аскетів, адже значна кількість цих пам'яток зараз не існує. Наприклад, невеличкі за обсягом роботи авторів другої половини ХІХ ст. (М. Дороновича [251], І. Єгорова [255, с.11–20], В. Площанського [380, с.179–188]) містять цінні інформативні відомості про давно зниклі житла анахоретів, але їхня аналітична складова частина подається доволі обмежено.

Перш за все, на нашу думку, це було зумовлено низьким рівнем розвитку методики тогочасних етнографічних досліджень.

Варто згадати важливість порівняльно-історичного методу у тому, що він дозволяв на основі порівняння зібраних даних, фактологічних матеріалів виявляти загальне і особливе, подібне та відмінне в повсякденному житті чорного духовенства. Застосування зазначеного наукового підходу передбачало кілька послідовних етапів, у яких головною метою виступало вивчення особливостей матеріальної культури чернецтва. При цьому у коло досліджуваних пам'яток ми включали як реально існуючі об'єкти, так і реконструйовані на основі спогадів осіб старшого покоління, писемних джерел, історіографічних праць, археологічних матеріалів тощо.

Відзначимо також і компонентний аналіз, котрий виступав як важлива складова частина методу характеристики цілісної сутності явища. За допомогою аналітичного опрацювання структурних компонентів також проведено дослідження побутового комплексу речових матеріалів і інші роботи.

Треба зауважити, що застосовані у дисертації методи етнології часто перепліталися з методичними підходами інших наукових дисциплін, а отримані результати суттєво розширювали й доповнювали джерельну базу роботи.

Особливе місце у дослідницькому процесі отримали дані археологічної науки, яка завдяки застосуванню низки спеціальних наукових методів значно сприяла пошуку, відкриттю, вивченню давньоруських пам'яток чорного духовенства, загальному зростанню наукових відомостей, нагромадженню матеріалів про середньовічне чернецтво, засвідчила багатогранність методичних підходів до тієї чи іншої проблематики, важливість виконання комплексних міждисциплінарних робіт.

Враховуючи хронологічні рамки роботи, археологічні дані часто отримували пріоритетне значення. В багатьох випадках виявлені артефакти виступали єдиними вагомими свідченнями, які розкривали особливості матеріальної

культури та побуту середньовічного чернецтва Галичини, відповідність чи невідповідність у дотриманні дисциплінарних положень типікону.

В процесі опрацювання речових археологічних знахідок спочатку ми проводили типологічне дослідження окремих складових частин або елементів побуту чернецтва, наприклад, керамічного посуду. Для цього використовували опис виробів, технічні характеристики. На основі застосування порівняльно-типологічного методу простежували синхронні типологічно схожі та відмінні компоненти у формах, орнаментациї, складі керамічного тіста, кольору, способу виготовлення виробів, виявлених на тогочасних монаших і мирських поселеннях.

Порівняльне вивчення предметів чернечого побуту передбачало поступове простеження еволюції в хронологічних рамках дисертаційної роботи, тобто від найдавніших архетипів (поч. XI ст.) до кінця XVI ст., а також встановлення його спільних та відмінних рис, ознак з побутовими виробами сільських і міських населених пунктів [361, с.281–296].

Зазначимо, що практично в процесі виконання комплексних етнологічно-археологічних робіт найчастіше застосування отримали три види історичних порівнянь:

- 1) історико-типологічні, які відображали подібність об'єктів, речових знахідок тощо;
- 2) історико-генетичні, котрі сприяли висвітленню генетичних зв'язків між явищами, подіями і т.д.;
- 3) історико-дифузійні, що слугували для визначення розповсюдження запозичень.

Часто етнологічні роботи рельєфно перепліталися з виконанням археологічних, топонімічних, геологічних і інших досліджень, що вимагало застосування зваженого багатогранного наукового підходу, який передбачав застосування комбінованих методів, котрі б давали змогу найбільш повного та ефективного отримання інформативних даних і матеріалів.

Загалом процес комплексного виконання робіт включав низку послідовних етапів, котрі різняться між собою за формами, змістом, обсягом і науковою значимістю. В ході поетапного проведення польових розвідково-пошукових обстежень треба окремо виділити:

- підготовчо-аналітичний етап, який передбачав попереднє опрацювання історіографічних праць, різних за характером публікацій, архівних документів, археологічних фондів, наукових звітів дослідників, результатів вивчення кадастрових карт, зарубіжних писемних джерел, різних інформативних відомостей про пам'ятку тощо;

- пошуковий етап своєю основною метою ставив пошук та локалізацію чернечої пам'ятки на місцевості. Найчастіше використовувався метод виявлення об'єктів за ґрунтово-поверхневими слідами, які залишилися від колишнього існування об'єктів. У місцях, де ґрунтова поверхня тривалий період не обробляється, можна зафіксувати ледь помітні лункоподібні западини, продовгуваті заглиблення, що нерідко вказують на місце знаходження житла, господарської споруди, фортифікацій тощо.

Важливою ознакою для продовження пошукових робіт слугують речові знахідки, які знайдено на поверхні землі. Найчастіше на кротовинах або на промитому дощем свіжозораному ґрунті у місцях, де були пам'ятки, виявляють уламки керамічного посуду, кусочки пічної глиняної обмазки, пряслички, точильні бруски, фрагменти скляних виробів, монети та ін. Навіть незначні артефакти часто несуть вагому історичну інформацію [157, с. 13–17].

Варто також зазначити, що речові матеріали сприяють відкриттю нових археологічних об'єктів або доповнюють уже відомі і тим самим поступово збагачують наукові знання;

Традиційний пошуковий метод передбачав планове та поетапне шурфування площі пам'ятки з метою виявлення культурного шару, об'єктів, встановлення територіальної локалізації тощо.

Розвідково-пошукові археологічні дослідження, обсяг, порядок виконання котрих визначено за формою 2 “Відкритого листа” НАН України, що дає право на їх проведення, мають певні обмеження, бо передбачають лише шурфування території та інші менш значні роботи (обміри, картографування, фотографування, рисування, відеозйомка). Тому нерідко переважаючого значення набували етнологічні методи, які давали змогу значно розширити і урізноманітнити дослідницьку проблематику.

Здебільшого, чернечі пам’ятки одношарові, що, ймовірно, є відображенням особливостей у специфіці вибору місць монахами для створення чернечих поселень, одноосібних жител. Такі місця, як правило, відзначаються важкою доступністю, що не завжди приваблювали мирське населення. Культурний шар на відкритих чернечих поселеннях здебільшого бідний, слабо насичений речовими матеріалами, що певним чином свідчить про дотримання статусу матеріальної убогості;

– завершальний етап в плані дальшого розвитку наукових досліджень передбачав детальне опрацювання здобутих етнологічних, археологічних відомостей, матеріалів, їх обґрунтовану інтерпретацію, шифрування артефактів, аналітичне опрацювання, експертну оцінку, підготовку звіту про результати виконаних робіт, у якому висловлювалася доцільність проведення обстежень на даній пам’ятці.

Дослідницькі методи зазначеного етапу мали на меті встановлення функціонального призначення виявлених об’єктів, типологію, характеристику знахідок, технологію та способи виготовлення (чи спорудження).

Звичайно, що розвідково-пошукові роботи не можуть дати повної уяви, вичерпних наукових відомостей про чернечу обитель. Більш важливе значення має виконання широкомасштабних стаціонарних планових етнологічних, або рятівних археологічних досліджень, у процесі яких можна виділити низку послідовних етапів:

- підготовчий;
- пошуковий;
- дослідницький;
- аналітичний;
- підсумковий.

Треба зазначити, що зміст етапів польових розвідково-пошукових та стаціонарних робіт значним чином співпадають. Суттєвою відмінністю між ними є масштаби і обсяги виконаних обстежень. В залежності від можливостей проведення археологічних розкопок ми намагалися вибрати найоптимальніший варіант, який би забезпечував найбільшу ефективність досліджень. Тому в окремих випадках (при перерізі оборонних валів, ровів, великих общинних жител і ін.) ефективністю відзначалися розкопи у вигляді вузьких продовгуватих траншей. Вони дають змогу зібрати відомості щодо стратиграфії фортифікацій, особливостей формування культурного шару, типології заглиблених жител та багато іншого при незначному руйнуванні пам'ятки, що має дуже важливе значення для її подальшого дослідження чи збереження.

Тому немає сумніву, що найголовнішими серед вище перелічених етапів є дослідницький та аналітичний. Але зауважимо, що успіх у виконанні археологічних робіт, в основному, зорієнтований на матеріали, виявлені у культурному шарі. Проте на окремих давньоруських обителях унаслідок проведення будівельних, землерийно-планувальних, меліоративних, сантехнічних, трелювальних, землеробських та інших робіт він виявився сильно пошкоджений та перемішаний, що нерідко применшувало отримані результати. Тоді як етнолог їх значно доповнює іншими відомостями, які для археологічної науки можуть бути другорядними.

Під час археологічного дослідження заглиблених чернечих жител, румовищ, оборонних укріплень та багатьох інших споруд було застосовано низку спеціальних наукових методів археологічної науки. Найбільше практичне

використання отримали: порівняльно-типологічний, функціональний і технічно-технологічний методи.

Порівняльно-типологічний метод в процесі проведення розкопок мав важливе і навіть вирішальне значення для вивчення різних за призначенням (житлових, культових, виробничих, господарських, оборонних і ін.) об'єктів, речових знахідок, поховальних пам'яток тощо. Ефективність використання зазначеного методу знайшла своє чільне місце під час встановлення спільних та відмінних рис між чернечими і мирськими житловими спорудами, у способах, принципах їх будівництва, а також в якісній порівняльно-типологічній оцінці побутового речового інвентаря, зокрема, керамічного посуду, металевих, скляних виробів, культових предметів, нумізматичних знахідок.

Застосування функціонального методу було визначальним для встановлення реального статусу пам'ятки (чернеча, світська, природна і т.д.) чи її окремих об'єктів, а також наукового дослідження, виділення певних спільних, відмінних ознак, рис у системі теоретичного та практичного функціонування житлових споруд, що дало змогу в порівнянні з дисциплінарними положеннями типікону вийти на організаційні форми існування чернецтва.

Технічно-технологічний метод відіграв важливу роль для визначення характерних ознак монашого будівництва (заглиблене чи наземне, дерев'яне чи кам'яне, одноосібне чи общинне, стовпової чи зрубної конструкції і т.д.). Практичне використання зазначеного методу на чернечих обителях Галичини дало змогу виявити факти універсального призначення найдавніших жител чорноризців, які одночасно слугували житловими, культовими, виробничими, господарськими спорудами.

Завдяки практичній реалізації методу комплексних наукових досліджень, яка передбачала залучення писемних, етнографічних, археологічних, спелеологічних, топонімічних та інших відомостей, було встановлено певні особливості у виборі місць для закладення давньоруських обителей.

На основі використання різнотипних джерельних матеріалів (повідомлення, почерпнуті з літописів, архівні документи, історіографічні праці, результати пошукових етнологічних, стаціонарних археологічних і спелеологічних робіт, дані кадастрових карт і ін.), зауважено, що значна кількість монастирських осель виникла поблизу або на давньоруських городищ. Найчастіше такі обителі відігравали роль важливих адміністративно-культурних центрів.

На захищених укріпленнями поселеннях монастирі виступали не лише як релігійні, а й важливі оборонні, господарсько-виробничі і суспільно-політичні осередки [106, с. 137; 161, с. 267–290; 276, с.78–81]. Вірогідно, що творцями багатьох середньовічних монастирських обителей, які існували на городищах були представники вищого духовенства та світської влади, а поблизу них – ченці-місіонери. Вони, на нашу думку, шукали суспільної опори й підтримки серед місцевого населення.

Поповнення чернецтва відбувалося за рахунок місцевих ресурсів. Через це ми передбачали ймовірність існування спільних рис у чернечому і мирському житловому будівництві, побуті, матеріальній культурі, що підтвердили результати застосування методики наукових досліджень. Конкретне значення також отримало їх використання для вивчення особливостей будівництва заглиблених, напівзаглиблених, наземних келій.

Для детального обстеження різнотипних чернечих осель Галичини було розроблено спеціальну науково-обґрунтовану програму, яка включала широкий спектр виконання робіт. Часто традиційні етнологічні наукові роботи виходили далеко за межі загальновідомих історичних методів, особливо коли нам приходилося вдаватися до співпраці з геологами, ґрунтознавцями, спеціалістами у галузі мінералогії, металографії, керамології, склярства, дендрохронології, антропології тощо. Наприклад, унікальні результати про особливість середньовічного чернечого виробництва отримано внаслідок проведених металографічних, гутних, а також керамологічних аналізів вогнетривів, шихти та

виробів з склоробного комплексу середньовічного Унівського монастиря [305, с. 362–378].

Така співпраця дала змогу значно розширити історію середньовічного чернецтва, бо навіть незначні керамічні, скляні чи металеві фрагменти, виявлені на пам'ятках, різняться між собою мікроструктурою, що зумовлено особливостями формування їхнього органічного складу, походженням, виконанням технологічних процесів у той чи інший період історії, що могли засвідчити спеціалісти точних наук. У багатьох випадках виявлені археологічні відомості, знахідки не тільки підтверджують факт існування, а й дають змогу хронологічно окреслити період функціонування об'єкта, ідентифікувати речовий матеріал, відшукати в ньому риси, притаманні середньовічному часу з матеріалами інших місцевостей.

Місце виявлення артефактів має важливе значення для визначення організаційної форми існування будь-якої монашої общини, а також для дослідження загального процесу еволюції середньовічного чернецтва. Наприклад, у житлових камерах кіновітів майже не трапляються уламки керамічного посуду. Там знаходиться незначна кількість предметів побуту, немає виробничо-господарських знарядь, інших матеріалів.

Відповідно до вимог типікону у кіновіальних монастирях такі знахідки повинні мати своє чітко встановлене місце. В залежності від призначення вони характерні лише для трапезних, комор, пекарень, виробничих приміщень, але не для житлових приміщень. Особисті, побутові, господарські, виробничі речі, фіксація слідів від стародавніх виробничих занять у чернечих житлових спорудах є властивою ознакою для монаших обителів келіотського типу, зрідка – ідіоритмічних осель [172, с. 95–115].

Варто підкреслити, що результати, які було отримано під час проведення археологічних досліджень різнотипних жител чорного духовенства, мають значення для встановлення не тільки організаційної форми функціонування обителів, а й фіксації характерних особливостей, різних видів, типів

середньовічного галицького чернецтва, що значно розширюють, інформативно збагачують джерельну базу [176, с.154–169].

Проведення комплексних науково-дослідних робіт важливе з огляду на потребу багатогранного і різностороннього вивчення історії України, адже переважна більшість писемної спадщини середньовічних історичних джерел формувалася саме в монастирях. У багатьох випадках археологічні пам'ятки залишаються чи не єдиними свідками не тільки монастирського життя, а й широкого людського загалу.

Результати застосування комплексних наукових методик у вивченні джерел (писемних, етнографічних, археологічних, спелеологічних, геоморфологічних, топонімічних, антропологічних та ін.) засвідчують, що монголо-татарське завоювання не тільки стало причиною розорення багатьох галицьких обителів, а й сприяло появі нових монастирських поселень на давньоруських землях і у Галичині, зокрема. Перш за все, про це свідчать факти виникнення нових монастирів.

Методика виконання науково-дослідних робіт на чернечих житлових приміщеннях, вивчення побутових умов значною мірою ґрунтувалася на типологічному порівнянні статутних положень типікону, розробленого Т. Студитом, пристосованого до давньоруських земель ченцем Києво-Печерської лаври Феодосієм Печерським, а згодом і галицьким митрополитом Велямином Рутським [412, с. 56–76]. Тому виявлені в келійних приміщеннях фрагменти та керамічні посудини, покритки, кухонні ножі, дверні ключі, окуття від лопат, обручі від цеберок та інші знахідки були визначальними для встановлення особливостей общинного існування, форми організаційного устрою того чи іншого монастиря (кіновія, келіотство, ідіоритмія і т.д.).

Новітнім у методиці вивчення багатьох пам'яток чернецтва стало застосування сучасних супутникових пошуково-навігаційних систем GPS. У майбутньому їх можна успішно використовувати для складання комп'ютерних

картографічних матеріалів, туристичних маршрутів, формування наукової бази даних про середньовічне чернецтво, контролю за станом збереження історичної спадщини, миттєвого пошуку об'єкта в просторі при допомозі електронних систем.

Таким чином, у процесі виконання пошукових робіт за проблематикою існування давньоруського монашества на галицьких землях було застосовано як традиційні так і новітні науково-обґрунтовані методи, методологічні прийоми. Незначну кількість писемних джерел про історію чернецтва ми намагалися компенсувати за рахунок зваженого раціонального, етнологічного, археологічного, спелеологічного дослідження, шляхом застосування методики виконання поетапних, комплексних робіт, що передбачали використання потенційних можливостей не тільки етнології, археології, спелеології, але й інших дисциплін та їхніх інформативних даних. Такий підхід до розв'язання проблематики не тільки сприяв значному збагаченню, розширенню історичної джерельної бази відомостей про обителі, але й висвітленню багатьох невідомих сторін з життя і побуту давньоруського чернецтва.

Використання сучасних наукових методів, опрацювання писемних джерел, археологічних матеріалів, а також загальне комплексне проведення науково-дослідних робіт сприяло відкриттю різних шляхів утворення та еволюції давньоруських монастирів, висвітленню особливостей їхнього існування, організаційних форм, видів, типів, виконанню класифікації чернечих середньовічних пам'яток.

У кожному конкретному випадку відбувалося використання потенціалу різних дисциплін, відомостей і матеріалів, писемних джерел, топонімічних, петрогліфічних, епіграфічних та даних результатів ґрунтово-морфологічних, дендро-хронологічних, геологічних, керамологічних, гутних, металографічних і інших аналізів, котрі дали змогу повніше, багатогранніше розкрити невідомі сторінки історії.

Загалом застосована методологія наукового дослідження сприяє значному збагаченню джерельної бази відомостей про середньовічне чернецтво. Зібрані в процесі виконання обстежень дані, відомості можуть слугувати суттєвим доповненням до писемних джерел, а також типологічним відображенням побутуючої системи організаційного устрою тієї чи іншої чернечої общини, вагомим чинником для визначення числа мешканців монастиря, оцінки їхніх побутових умов, висвітлення багатьох сторін життя давньоруського чорного духовенства та історії України.

РОЗДІЛ 3

ЗАРОДЖЕННЯ ЧЕРНЕЦТВА В ГАЛИЧИНІ. ТИПИ МОНАСТИРІВ І ПОБУТ ІНОКІВ

3.1 Давньоруські пам'ятки чернечого життя Галичини, їх класифікація

Жодних писемних відомостей про те коли і звідки прийшли чорноризці на землі Київської Русі досі не виявлено. Перша згадка про появу чернецтва в Київській Русі відноситься до порівняно пізнього періоду. Вона зафіксована на сторінках “Повісті минулих літ” під 1037 роком [104, с. 267]. Інформативним повідомленням літописець засвідчує зростання загального числа, значення, ролі монастирських обителів і чорного духовенства у суспільному житті Давньоруської держави.

У глобальному масштабі монастирі мають давню, складну історію виникнення, довготривалу еволюцію, відзначаються специфічними принципами формування основних морально-етичних норм поведінки і правових засад діяльності [560, с. 555–556]. Чернечі общини отримали поширення у багатьох релігіях світу, але у кожній з них їх існування має свої особливості, які регламентуються статутними документами, дисциплінарними положеннями, звичаями, традиціями та іншим. Перші чернечі пам'ятки появилися на землях Індостану у буддизмі ще в III ст. до н.е., що пов'язують з місіонерською діяльністю царя Ашоки [170, с.186]

Зауважимо, що на землях давньої Русі чорне духовенство зародилося порівняно пізно. За літописними вітчизняними та зарубіжними відомостями, монастирськими пом'яниками, писемними джерелами, крім величких монастирських обителів у Києві в княжі часи добре відомими були оселі іноків, що знаходилися на землях Галичини, а саме: в Галичі, Угровську, Белзі,

Синевидську, Жидичині, Пліснеську, Бужеську, Спасі, Лаврові, Самборі, Львові, Уневі, Перемишлі, Звенигороді, Теробовлі, Холмі.

Нерідко в межах одного населеного пункту своєю діяльністю помітно виділялося кілька монаших общин. Зокрема, тільки у недалеких околицях княжого Галича, як свідчить на основі джерел о. С. Мудрий, в XII – XIII ст. існувало 12 монастирів [336, с. 2]. Проте, незважаючи на тривалий період наукових досліджень столиці Галичини, місце знаходження більшості чернечих поселень залишається невідомим.

Давньоруські обителі отримали різне суспільне значення. Одні стали відомими релігійним святинями, другі – передовими науковими, виробничими, культурно-освітніми центрами, інші упродовж усього свого існування перебували у віддалених та глухих закутках і, таким чином, залишалися непомітними у суспільстві [267, с. 119–134].

На основі літописних повідомлень, результатів етнологічних, археологічних, спелеологічних досліджень можна висловити думку, що на галицьких землях в середньовіччі сформувалася певна традиція заснування монаших обителей поблизу укріплених поселень – городищ. Виникнення осель чорного духовенства недалеко від адміністративних центрів, мирських поселень переслідувало мету, котра найчастіше знаходила вираз у місіонерській, культурно-освітній, виховній та іншій діяльності іноків.

Сучасна наука дає змогу за матеріальними знахідками встановити характер пам'ятки, особливості існування, хронологічні рамки, специфіку діяльності, вірогідну причину загибелі і багато інших важливих питань. У процесі виконання комплексних етнографічних, археологічних, спелеологічних робіт вдалося виявити певні закономірності у виборі ченцями місць для закладення монастирів, що у майбутньому може сприяти відкриттю нових та невідомих чернечих об'єктів. З іншого боку, відсутність писемних джерел про ту чи іншу обитель середньовічного монашества може навіть ставити під сумнів її чернечу

належність, адже, як показали отримані результати, основи їх матеріальної культури, типологія, принципи забудови, традиції житлового будівництва в загальних рисах відповідають місцевим давньоруським звичаям. Тому встановлення особливостей у виборі місць для закладення осель чорного духовенства має важливе значення.

Якщо тимчасово абстрагуватися від уже відомих нам писемних свідчень про існування давньоруської обителі на західному крутосхилі Чернечої гори в Уневі, а також зібраних в процесі багатолітніх досліджень археологічних відомостей та матеріалів, топонімічних даних, які підтверджують чернечу приналежність пам'ятки, то ми не можемо з повною вірогідністю ствердити, що її засновниками були монахи. У такому випадку спробуємо в умовному соціальному перерізі визначити основні категорії тогочасного суспільства, які могли би стати творцями поселення у місці, непридатному для ведення господарсько-ремісничих занять.

Так серед населення історики виділяють землеробів, скотарів, ремісників, торговців [263, с. 71–108]. Кожна соціальна верства по-своєму обирала місце для закладення жител та створення поселень. У цьому, передусім, знаходила відображення специфіка їхньої господарсько-виробничої діяльності та спосіб існування [285; 355; 494, с. 23–39].

За результатами проведених наукових досліджень добре відомо, що селяни свої житла будували у місцях, які захищені від вітрів, пологих, південних, освітлених, відкритих для сонячного проміння прирічкових терасах, окремо виділених дюнах, рівнинних, родючих ґрунтах, поблизу сировинних запасів, джерел води, що відповідало основам економіки тогочасного періоду (землеробству, тваринництву, торгівлі та ремеслам) [232, с. 156–181; 389, с. 119–120; 414, с. 147–149; 460, с. 4–26].

Аналіз соціального складу населення давньої Русі та характер господарських і виробничих занять дають підстави стверджувати, що кожна суспільна категорія відзначалася певними рисами господарсько-виробничої діяльності, способом

існування тощо. Тому часто у княжі часи виробництво виступало вирішальним чинником у виборі місць для закладення мирських поселень [250]. Нерідко виробничі заняття мешканців населеного пункту, промисли, господарська діяльність, соціальне становище та інше знаходили характерне відображення у назві міста, селища, присілка чи урочища. Для прикладу зауважимо, що побутуючий топонім “Чернеча гора” є свідченням чернечої належності пам’ятки. Не випадково серед інших допоміжних історичних дисциплін топоніміка має значення і, передусім, на початковому етапі виконання науково-дослідних робіт [262, с. 72; 311, с. 136].

На підставі відомостей історіографії, численних пошукових обстежень на місцях можна однозначно стверджувати, що у часи давньої Русі на крутих гористих схилах, подібних до Чернечої гори в Уневі, не поселялися землероби та не творили поселень сільські общини. Адже такі ділянки, присутні, були непридатними для землеробських занять [184, с.70–76; 249, с.12–13; 237; 278; 433; 451, с. 214–218; 452].

Дослідники стверджують, що традиційно общини землеробів засновували свої селища поблизу менш-більш рівнинних і родючих земель, які були зручними для подальшого аграрного розвитку. Земельні угіддя потрібно було не тільки обробляти, підживлювати, але постійно плекати й охороняти від нищення дикими, свійськими тваринами, нападниками тощо. Рівнинні місця розташування землеробських селищ підтверджують знахідки знарядь для обробітку ґрунту, перепалених зерен злакових культур зернотерок і ін. [139].

За традицією, на крутосхилах у княжі часи майже ніколи не створювали свої поселення скотарі. Адже населення, яке займалося розведенням худоби, не використовувало постійних заглиблених житлових споруд, а також на тривалий період не селилося з тваринами у важкодоступних місцях. Особливості розвитку середньовічного тваринництва потребували не тільки сприятливих та рівних умов ландшафту, а й передбачали періодичні міграції пастухів разом зі стадами

домашньої худоби на доволі далекі відстані, які відбувалося в пошуках нових пасовищ, корму, необхідного для утримання тваринницького стада у зимовий період. Міграційний спосіб існування давньоруських скотарських племен сприяв поширенню у них тимчасових наземних жител легкої конструкції, котрі в разі потреби можна було легко демонтувати, перенести і встановити в інших місцях [185, с. 76–81].

Часто з великими стадами в пошуку пасовищ пастухи мандрували степовими просторами на далекі відстані. Для випасу, розведення та утримання домашніх тварин найчастіше відшукували великі, відкриті, рівні і розлогі долини, соковиті луки, а не важкодоступні крутосхили, які є небезпечними для переміщення худоби, зручними для нападників і бідними на трав'яний покрив.

Звичайно, у цьому контексті можна зауважити те, що на великих гірських масивах Прикарпаття й Карпатських гір ще в княжі часи набув помітного розвитку полонинний випас, але і там свої легкі наземні житлові споруди пастухи, зазвичай, будували поблизу літніх таборів, вигонів для утримання і випасу. Це було зумовлено тим, що худобу потрібно було пильно берегти від випадкових втрат, хвороб, пошестей і ін. [185, с. 76–81; 285; 263, с. 17–24].

Варто зазначити, що інколи на крутосхилах створювали свої поселення давньоруські ремісники, котрі прагнули оселятися поблизу легкодоступних сировинних запасів або у добре обжитих пунктах, на пригородах великих городищ. Це загалом не тільки сприяло виробництву, а й збуту вироблених товарів [413; 362, с. 81–95]. Наприклад, відомо, що гончарі найчастіше закладали ремісничі поселення недалеко від легкодоступних покладів глини, придатної для виготовлення керамічного посуду; залізороби – поблизу природних запасів залізної руди, з якої добували метал; склороби – біля піщаних кар'єрів, лісових масивів і т. д. [391; 437].

Міські пригороди часто заселяли ковалі, теслярі, столяри, чинбарі, ткачі, стельмахи, ливарники, лимарі, бондарі, ювеліри та представники інших

ремісничих професій, вироби яких користувалися попитом у місцевого населення [285]. У житлових спорудах багатьох приміських ремісничих поселень виявлено відповідний виробничий інструментарій, сировину, готову продукцію тощо [279, с. 117–133].

Давньоруські купці, торговці також ніколи не селилися у відлюдних та важкодоступних місцях. Найчастіше вони намагалися облаштувати свої житлові споруди поблизу ремісничих майстерень та поселень, торговельних центрів, відомих торгових шляхів, на території добре захищених городищ і в силу специфіки своїх занять мимоволі ставали посередниками між виробником та споживачем [414, с. 147–149; 488].

Варто зауважити, що на Чернечій горі в Уневі немає необхідних умов для закладення й розвитку ремісничих занять. У жодному житлі урочищанам не вдалося виявити характерних для будівель ремісників скупчення виробів, знарядь, інструментарію, сировинних запасів, а лише окремі незначні побутові речі, які є звичними для більшості мирських жител тогочасних поселень Галичини, а також монаших общин келіотів [165, с. 7–9].

Давня чернеча традиція, специфічні топонімічні назви урочищ та результати проведених науково-дослідних робіт свідчать, що мешканцями важкодоступних місць найчастіше ставали мандрівні ченці-місіонери [262, с. 72–80; 380, с. 179–188; 491, с. 40–74].

З одного боку, це засвідчувало нетрадиційний вибір місць заселення, а з іншого – особливі умови існування середньовічного чорного духовенства, яке у більшій чи меншій мірі відповідало вимогам монаших канонів [230, с. 522–720; 386, с. 3–6; 473, с. 7].

На підставі зазначеного можна стверджувати, що першими мешканцями на Чернечій горі в Уневі стали мандрівні чорноризці. Не випадково вони для створення общинного поселення обрали важкодоступний західний схил гори, який у нижній частині омивається водним потоком.

Подібна традиція творення чернечих жител на західних схилах гористих масивів простежується на прикладі закладення обителей, печерних каплиць, церков, житлових камер анахоретів, аскетів, пустинників, ісихастів, а також протомонастирів та монастирських комплексів Галичини. Зокрема, можна навести описи місць заснування Страдецького [360, с. 72–76], Розгірчанського [441, с. 108–111], Крехівського [43, арк. 3–7], Рукомишського [496, с. 51–91], Унівського [160, с. 76–78], Бакотського [424, с. 706–708], Лядавського [246; 252, с. 116–125], Галицького [395, с. 108–127], Підгородищенського [150, с. 24–30] та багатьох інших монастирів.

За положеннями статутних правил, вимог і норм чорне духовенство “прагнуло” до відмежування від сільських та міських общин, проте їхня історична місія була скерована на принесення у колишнє язичницьке суспільство основ християнської віри, нового світогляду, культури, що притягувало їх до мирських поселень.

Тому створення чернечих обителей в часи давньої Русі на важкодоступних територіях, поблизу городищ можна розглядати як одну з характерних рис у виборі місць заснування чернечих общинних осель періоду XI–XIII ст. Монастирі, здебільшого, займали місця, які видавалися майже непридатними для організації житлової й виробничо-господарської діяльності. Хоча, наприклад, у підніжжі гористого масиву, могли бути рівнинні земельні ділянки, приближені до джерел води та інших природних ресурсів. Така традиція характерна для створення переважної більшості середньовічних монастирських поселень на землях України [444; 464].

Отже, не випадковим є те, що найдавніше чернече поселення утворилося в глухій околиці Унева, поблизу оборонних укріплень великого городища, у важкодоступному місці на крутосхилі Чернечої гори. Додатково монашу належність пам’ятки підтвердили знахідки культових речей, виявлені під час археологічних розкопок [165, с. 7–9; 166, с. 77–78; 167, с. 237–239].

В загальному підкреслимо, що давньоруські монастирі Галичини не були однорідними. Вони різнилися між собою суспільним статусом, системою господарсько-виробничої діяльності, майном, принципами організаційного устрою, місцем знаходження та іншими ознаками, що дає змогу розділити їх на декілька характерних груп.

До першої групи слід віднести провідні монастирські обителі, які діяли при кафедральних храмах галицьких єпископів (наприклад, Успенський собор в княжому Галичі, монастир св. Юрія у Львові і т.д.), а також монастирі, котрі володіли статусом архимандрії (зокрема, Лаврівський монастир св. Онуфрія, Унівський монастир пр.св. Богородиці та ін.).

Архівні документи засвідчують, що окремі монаші оселі не тільки були важливими суспільними центрами, а й відігравали провідну роль у релігійному, суспільно-виховному, культурно-освітньому житті населення краю, виконували значні адміністративні, господарські, виробничі і інші функції. Зокрема, як твердить І. Мицько, в Унівському монастирі відомий галицький друкар Андрій Скольський на початку XVII ст. налагодив видавництво богослужебних та інших книг [328, с. 66].

Другу групу становлять монастирські оселі, які були закладені світськими чи духовними особами або опинилися під їх патронатом (ктиторством). Правом покровительства володіли представники княжих і боярських родів, шляхти. Ктиторство значно впливало на специфіку чернечого життя та діяльності. Цікаво, що патронами багатьох православних монастирів Галичини навіть виступали відомі польські магнати-католики [50, арк.13].

У багатьох фундаційних грамотах на заснування монастиря часто підтверджено опікунські права ктитора, визначено його волю як опікуна, яку на завершення доповнювали традиційним побажанням, щоб монахи жили згідно з правилами “божественного Писання”, “уставом святого Василя Великого і святих Отців” [385, с. 95].

До третьої групи зачисляють невеликі провінційні “монастирки”, які у різні періоди історії, а іноді навіть у надзвичайно важких, складних і несприятливих умовах, автономно виникали й самостійно існували на давньоруських землях. Здебільшого це були печерні обителі, а також невеликі чернечі общинні поселення далекої сільської провінції, споруджені у глухих гористих закутках галицького Прикарпаття [205, с. 16–19; 439].

На підставі спеціальних наукових досліджень вчених слід зазначити, що подібна традиція відзначається на землях Волині [233], Буковини [396, с. 29–31], Криму [330, с. 102–106] та інших регіонів України й недалекого зарубіжжя [254, с. 36–37].

Окреме місце посіли монастирі, які здобули право Ставропігії, тобто прямого підпорядкування константинопольським патріархам, оминаючи залежність від місцевих єпископів. Поява цього типу обителей була відображенням реального релігійного становища, яке у Середньовіччі та в період Відродження переживала Галичина.

Такі монаші оселі, на нашу думку, намагалися відійти за межі тих суспільно-політичних реалій, у яких перебували тогочасні українські землі. Характерним прикладом є монастир, котрий утворився на початку XVII ст. у глухому карпатському закутку недалеко від села Манява (зараз – Івано-Франківська обл.) і отримав назву Скит Манявський. Вірогідно, що під впливом реалізації реформ галицького митрополита Веляміна-Йосифа Рутського його засновниками стали ченці-аскети [469].

Унікальну групу середньовічних чернечих пам’яток становили печерні монастирські комплекси, розміщені поблизу Страдча, Розгірча, Дорогова, Бубнища, Галиці, Лядової, Бакоти, Міжгір’я, Рукомиша, Крехова та інших населених пунктів. У більшості випадків відомості про зазначені монастирі давньоруського чернецтва вдалося зібрати лише за результатами етнологічних, археологічних, спелеологічних робіт.

Варто зазначити, що нерідко місця перебування ченців в народній традиції називають монастирями, хоч не всі з них відповідають статусу, який в християнстві був властивим для монастирських обителів. Результати проведення наукових спелеологічних досліджень у печерних порожнинах показали, що келії доволі консервативні і відображають характерні ознаки того чи іншого організаційного устрою оселі, мають певні типологічні відмінності між собою. Найбільшого поширення набули чернечі житлові споруди куполоподібної, тунелеподібної та інших форм.

На основі певних ознак, характерних для давньоруських чернечих житлових споруд, які було виявлено в процесі виконання комплексних робіт на основі застосування методики кількісного, якісного порівняння чернечих пам'яток, ми отримали змогу провести класифікацію печерних жител, які вважаємо за можливе згрупувати так:

- невеликі одноосібні житлові камери, які слугували індивідуальними спорудами для анахоретів, відлюдників, затворників, печерників, пустельників, ісихастів і т.д.;

- протомонастирі з одним великим, примітивно облаштованим приміщенням, у якому проживала вся чернеча община, що не відповідало вимогам середньовічного типікону. Такі печерні пам'ятки належали представникам перехідних форм середньовічного чернецтва від анахоретства до кіновії (келіотам, ідіоритмітам та ін.);

- печерні монастирі з більш-менш сформованою чи розвинутою культовою, житлово-побутовою, виробничою інфраструктурою, яка часто відповідала келіотському, ідіоритмічному, кіновіальному чи іншому організаційному устрою чернечої общини.

Щодо вибору печерних порожнин для облаштування монаших поселень, то матеріали наукових досліджень свідчать, що на час прийняття християнства в Галичині була значна кількість “вільних” печер, які створила природа або

вирубали стародавні мешканці ще в попередні історичні епохи [496, s. 51–91; 503, s. 329–352; 349, с.81–91]. Характерним прикладом може слугувати відома печера Вертеба, що знаходиться в Борщівському районі на Тернопільщині у якій знайдено матеріали трипільської культури.

На думку багатьох дослідників (М. Грушевського, В. Антоновича, І. Крип'якевича та ін.) чимало обителів утворилося на місці колишніх язичницьких святилищ, капищ, жертвних місць. Проте особливої актуальності серед сучасних науковців набуває питання, коли виникло і звідки прийшло чернецтво на давньоруські землі, що зумовило виникнення середньовічних монастирів, які чинники визначали особливості проживання та побуту ченців, суспільне значення діяльності іноків, рівень їхнього зв'язку чи ізольованості від світського життя, що відкриває великі перспективи для виконання різнопланових пошукових робіт.

Літописні повідомлення, а також результати археологічних досліджень чернечих пам'яток дають підстави припустити, що творцями перших печерних осель у ранні княжі часи були мандрівні монахи-місіонери, які, ймовірно, прийшли в Галичину із інших християнізованих держав [192; 303, с. 259–260; 372, с. 3–15].

На підставі застосування методу систематизації писемних відомостей можна стверджувати, що на давньоруських землях було дві соціальні групи, які спричиняли своїми діями заснування обителів. Першу з них репрезентує духовенство (чорне і біле), іншу – світські особи (князі, бояри, шляхта тощо). Щодо підтвердження чи спростування гіпотези впливу світського чинника на виникнення середньовічних монастирів то в історіографію увійшло чимало фактів про закладення монаших осель світськими особами, що також неодноразово доведено літописними та архівними джерелами.

Так у історіографічну традицію один із перших дослідників печерних порожнин Галичини Л. Зелінський ввів інформативне повідомлення, що князь

Василь, який був братом відомого галицького правителя короля Данила, добровільно прийняв чернечий постриг. Він обрав для помешкання невелику печеру під горою на одному із пагорбів поблизу княжого Львова. Пізніше на цьому місці князь Лев збудував храм, який назвав іменем великомученика Юрія (Георгія) [213, с. 89–127; 504, 535, с. 116].

Зазначений дослідник, посилаючись на втрачену інформацію одного з перших львівських авторів – В. Зиморовича, наголосив, що за період свого правління Лев Данилович заклав у недалеких околицях Львова десять монастирів [535, с. 77; 494, с. 23–39].

Традиція опікунства світських осіб над середньовічними монастирями в Україні не була новою. На думку о. А. Пекара [356, с.19–24; 502; 525], опікунство, ктиторство та патронат на давньоруські землі прийшли разом з християнством із Візантії.

Таким чином, як показали результати комплексних наукових досліджень, монаші пам'ятки різняться ступенем розвитку, суспільною роллю, значенням, принципами виникнення, організаційним устроєм, релігійною, культурно-освітньою, виховною та громадською діяльністю, місцем створення і іншими ознаками, що вимагає застосування наукових методів, науково-обґрунтованих підходів, класифікаційних схем тощо.

Чорне духовенство давньої Русі в матеріальній культурі представлене різними складовими частинами монастирських комплексів, які мають неоднаковий ступінь розвитку. Тому умовно їх можна поділити на повні та неповні. У групу повних слід відносити ті, які зуміли сформувати основну інфраструктуру, котра найбільше відповідала вимогам монашого типікону. Найкращий вираз вона знайшла в обителях класичного типу.

До повноцінної інфраструктури монастиря належать: монастирський храм, відмежовані житлові приміщення (келії) та чернече кладовище. Багато давньоруських чернечих пам'яток галицьких земель існувало з нерозвинутою,

тобто неповною інфраструктурою, що нерідко отримувало вираз у формі їх організаційного устрою. Тому місце знаходження багатьох пам'яток ще й досі залишається невідомим.

Особливе місце в структурі монаших обителей належить житловим спорудам та побутовим умовам іноків. Вони характеризуються певною різноманітністю, яка відображає одноосібне чи общинне проживання, тип, форму, устрій житлової камери, побутові умови та їх особливості.

Наукові дослідження дають змогу простежити поступовий, еволюційний розвиток чернечого житла, який відбувався на галицьких землях у загальному руслі складних суспільно-політичних процесів. Їхнє вивчення відкрило багато нового в історії середньовічного житлового будування, особливостей устрою і облаштування, принципів функціонування, які нерідко були відображенням аскетичного існування, котре побудоване на святій духовній вірі, матеріальній убогості, неймовірній фізичній терпимості, усвідомлених тілесних стражданнях, відсутності елементарних умов побуту та ін.

Незважаючи на важкі умови, давньоруські монастирські обителі у складні і трагічні періоди української історії відіграли важливу та провідну роль, піднімаючи національний дух поневоленого народу, вселяючи віру, надію у краще майбутнє.

3.2 Житла анахоретів і побутові умови

Відомий релігійно-політичний діяч України Іван Огієнко (Митрополит Іларіон) стверджує, що початки чернечого руху та поява найдавніших обителей на давньоруських землях тісно пов'язані з анахоретством [348, с. 89]. У християнстві анахоретами називали ченців, що свідомо відмежовувалися від навколишнього світу, проживали в матеріальній убогості, самотності, молитві, покайні за суворими вимогами і правилами аскези. Тому інколи їх ще називають аскетами, пустинниками, самотниками. Середньовічний аскетизм охоплював різні релігійні

аскетичні течії та напрями. Визначальним передусім було місце та умови перебування аскета.

Відомості Києво-Печерського патерика свідчать, що традицію анахоретства ще на початку XI ст. на давньоруські землі приніс з Афону чернець Антоній Печерський. Характерні риси цього напрямку можна простежити на прикладі коротких, нижче поданих описів з життя печерського патріарха (“обыкль единь жити..., не трпя всякого мятежа и мълвы”, “затворися въ единой келии пещеры”), а також його учнів (Ісаакія) і послідовників (єпископа Микити, затворника Лаврентія, Івана Багатостраждального), які проживали у повній темряві київського підземелля, “яко зракъ вынимая челоуьку”, зуміли “невидьнием и молчанием” осягнути “свѣт божественный”, “неизреченень” [103, с.94–102].

Християнський аскетизм багато вітчизняних й зарубіжних дослідників вважають вагомим чинником, котрий протистояв язичницьким традиціям та архаїчному суспільному світогляду східних слов'ян, які наприкінці X ст. ще мали давні і глибокі корені [417; 477; с. 3–136]. Цей факт наголошено на сторінках давньоруського літопису і, як зазначає відомий російський історик Б. Рибаків, автор наводить перелік пантеону язичницьких богів великого київського князя Володимира [415, с. 3–30].

Про поширення зазначеної аскетичної течії у Галичині в часи середньовіччя передусім свідчать численні невеличкі житлові печерні порожнини, які ще й досі зберігають чернечі топонімічні назви (“Грот монаха”, “Келія схимника”, “Пещера самітника”, “Малий скит”, “Великий скит”, “Чернечий скит”, “Монаший скитик”, “Монаша хата”, тощо.).

Одним з характерних напрямів було відлюдництво. Воно стало найбільш поширеною формою існування чернецтва на землях давньої Русі. У християнстві течія відлюдництва бере свій початок від найдавніших часів появи християнської релігії у світі [491, с. 6–11]. Саме ченці-відлюдники стали засновниками першого християнського монастиря [388, с.186–197], що свідчить про важливість даного

явища. Впродовж багатьох віків на засадах норм та вимог аскези воно розвивалося і удосконалювалося. Поява різних його форм, типів, напрямків знайшла своє місце також у багатьох інших стародавніх релігіях народів світу [491, s. 5–6; 525].

Здебільшого свої невеличкі житла ченці-відлюдники влаштовували далеко від мирських поселень. Для створення житлових споруд вони обирали глухі та непрохідні місця, важкодоступні гірські масиви, печерні порожнини, ґрунтові землянки і будь-яким чином відмежовувалися від зовнішнього світу, мирського суспільства та ховали від нього багато таємниць. Навіть у церковних, монастирських писемних джерелах прямих свідчень про цю форму чернецтва збереглося дуже мало, що ускладнює його наукове вивчення.

Писемні повідомлення про діяльність відлюдників мають загальний та інформативний характер. А це, відповідно, не дає змоги для належного дослідження даної течії чорного духовенства. На думку Івана Огієнка, відлюдники стали творцями багатьох печерних монастирів. У християнстві в більшості випадків їх дії сприймали як короточасну акцію духовного самоочищення. Але у трактуванні відлюдництва треба чітко розрізнити його часову та довічну форму [544, с.716].

Довічне перебування інока у відлюдництві розглядали, як найвищу форму аскетизму, а часове – як тимчасове фізичне випробування терпимості, покірності, відданості та сили волі. Кожен із зазначених напрямів поділявся на окремі групи представлені стовпниками, затворниками, печерниками, дендритами, стояльниками тощо [491, с. 5–6].

Варто зауважити, що православне стовпництво, стояльництво й дендритство не набуло поширення на давньоруських землях. Воно було характерним для Балканських країн [383, с.7–289].

За результатами спелеологічних досліджень низки печерних пам'яток, відомий сучасний український спелеолог Т. Бобровський стверджує, що більшість середньовічних ченців-відлюдників упродовж XI–XVI ст. намагалися реалізувати

себе у печерництві [188, с.12–15]. Ймовірно, що саме печерництво найбільш повно давало змогу реалізувати вимоги аскетизму.

Серед регіонів України виділяється Галичина, яка славиться численними печерними порожнинами. Унаслідок пошукових робіт, які були проведені археологічною експедицією Львівського державного університету імені Івана Франка в 1994–1995 рр. на Розточчі, лише у верхньому побережжі Верещиці між селами Крехів та Страдч Яворівського р-ну Львівської обл. (тобто між Крехівським та Страдецьким печерними монастирями) на площі, яка становила приблизно 10 км², було виявлено 17 печерних камер, з них 12 за характерними ознаками могли належати анахоретам-печерникам.

Найчастіше їх житла зафіксовано у непомітних та важкодоступних місцях. Вони різняться формами вхідних отворів, які типологічно можна означити як округлі, овальні, видовжені, приплюснуті та ін.

Певні відмінності простежено і в конструктивних формах печерних житлових камер. Серед них виділяються тунелеподібні споруди з овальним склепінням, а також камери округлої, яйцеподібної, куполоподібної, грушоподібної та інших форм. Щодо особливостей проживання середньовічних аскетів на давньоруських землях, то Митрополит Іларіон зазначив, що вони живуть “одинцем ... в якихось невидних для стороннього розщілинах земних” [348, с. 95–96].

Одним з таких прикладів може слугувати житло анахорета, яке ми виявили на Розточчі у гористому, покритому лісом масиві, що поблизу с. Страдч на Львівщині. Вхід у споруду розташований на потужному кам'яному відрозі скельного виступу, який помітно виділяється над поверхнею землі. Як показано на світлині (рис. 3.5), вхідна частина має видовжену форму. Такі форми входів характерні для багатьох печерних порожнин, котрі споруджували представники аскетизму, пристосовуючись до природних тріщин, гірської кам'яної породи.

Про штучне освоєння зазначеної печери також свідчать сліди від рубання та сколювання каменю, яке робили за допомогою металевих знарядь. Відбитки

залізних інструментів зафіксовано на стінках обабіч вхідного отвору. Звичайно, вирубувати камінь могла лише людина з метою пристосування порожнини для власних потреб.

Печерні камери, споруджені ченцями, різняться від інших певними ознаками. Зазначена споруда в плані є продовгуватою. Висота вхідного отвору становить 0,7 м, ширина – 0,45 м. На стінках простежено сліди грубих сколів, відбитки клиноподібних знарядь тощо. У поперечному перерізі вона має яйцеподібну форму (рис. 3.6).

Максимальна довжина печерної порожнини складає 1,6 м, ширина – майже 0,9 м, висота – 0,95 м. Оселі анахоретів, вирубані у кам'яній основі, ми визначали за характерними ознаками індивідуального житла кіновіального типу [544, с. 644]. У цьому випадку кіновію варто розглядати як одну із форм організації та існування статутного чернецтва.

В багатьох печерних камерах анахоретів можна зафіксувати наявність невеликої ніші, заглибленої на одній із стінок. Хоч в окремих камерах нішоподібних заглиблень не виявлено, однак добре простежуються сліди знарядь, що залишилися на кам'яних стінках від вирубування печерної порожнини. Ймовірно, що такі споруди анахоретів виявилися недобудованими, а отже, не отримали практичного використання.

Кіновіальний тип чернечого общинного устрою завжди є найбільш приближеним до особливостей та вимог існування анахоретства. Він характерний для окремих середньовічних чернечих печерних комплексів Галичини. Наприклад, частково для Бакотського, Лядівського, Страдецького, Крехівського печерних монастирів.

Індивідуальні чернечі житлові споруди – цінні та важливі історичні об'єкти. Багато з них під впливом різних чинників поступово трансформувалося у протомонастирські й монастирські оселі. Конкретні приклади різних ступенів розвитку зазначеної групи печерних жител дають змогу простежити процес

еволюції монаших житлових камер від невеликих камер анахоретів до великих монастирських комплексів.

Як показують ілюстративні матеріали (рис. 3.1, 3.2; 3.3, 3.4), основними складовими частинами печерної житлової споруди ченця-анакорета є вхідний коридор та житлова камера. Вхід у камеру вузький та занижений, що давало змогу лише її мешканцю проникати у печерну порожнину. В ілюстрованому на рис. 3.1 печерному житлі анахорета з Розточчя ширина отвору становить всього 0,35 м, висота – 0,65 м.

Очевидно такі невеликі входи вважалися вигідними тим, що були непомітними на місцевості і зручнішими для захисту від небезпеки. Вони мають різну довжину. Це, на нашу думку, перш за все, залежало від місця знаходження житла чорноризця. Зокрема, у важкодоступних місцях вхідні коридори печерних жител короткі, у легкодоступних – довгі. Середня довжина вхідної частини у вище зазначеній споруді, яка знаходилася у легкодоступному місці, становила приблизно 1,3–1,5 м.

Досить часто входи одноосібних житлових камер ускладнені порогами, гострими кам'яними виступами тощо (рис. 3.5). Вірогідно, що такі конструктивні особливості мали певне захисне значення. Як видно на світлині (рис. 3.6), вхідний отвір у печерну порожнину має підпрямокутну форму. Її спелеологічні дослідження показали, що вона є штучного походження. Характерною ознакою освоєння та тривалого практичного використання виступають добре вигладжені бічні стінки вхідного коридору, а також відбитки металевих знарядь на кам'яній основі печерної камери, які залишилися від тесання, рубання та сколювання каменю.

У житлових камерах анахоретів жодного разу ми не виявили віконних, димохідних, вентиляційних чи стічних отворів. Вхід у житлову камеру мав універсальне призначення. Одночасно він слугував для освітлення, доступу повітря та вентиляції житлової камери.

На підставі порівняння обох зазначених житлових споруд (рис. 3.2 та рис. 3.3) варто відмітити наявність певних спільних і відмінних конструктивних ознак. Зокрема, якщо у порожнинах продовгуватого (тунелеподібного) типу мешканці могли іноді сидіти або, здебільшого, тільки лежати, то в камерах куполоподібної конструктивної форми була змога лише сидіти.

Отже, форми і розміри одноосібних печерних камер можуть слугувати відображенням різних способів та типологічних ознак, які засвідчують особливості перебування анахоретів в підземних келіях.

На нашу думку, створення жител чорного духовенства відбувалося з дотриманням певних норм та вимог, що дає підстави стверджувати про форми зв'язку між окремими анахоретами, а, отже, і про організаційний устрій чернецтва і його трансформацію від часового самотнього відлюдництва до общинництва, побудованого на статутних засадах кіннові.

Крім куполоподібних печерних житлових споруд (рис. 3.4) значного поширення на галицьких землях у середньовічні часи набули камери, які в перерізі у нижній частині мали характерно заокруглену форму. Це дає підстави виділити їх в окрему групу жител яйцеподібної форми.

Часто долівка одноосібних порожнин нерівна. Вона відзначається численними гострими кам'яними виступами, які значно ускладнюють та майже унеможливають довготривале перебування на ній. В багатьох випадках вхід в житлову камеру у важкодоступних місцях короткий, прямий і має невеликі розміри. Найчастіше простежуються вхідні округлі отвори, які в діаметрі коливаються від 0,36 до 0,40 м (рис. 3.4).

Житла куполоподібної та яйцеподібної форм відносяться до сидячого типу. Вони мають невелику площу та об'єм (рис. 3.3; 3.4). На кам'яній стелі, стінках житлових камер та вхідного коридору споруд простежуються глибокі природні тріщини, а також сліди сколів каменю, відбитки дії металевих знарядь, що свідчить про їх комбіноване походження.

Таким чином, печерні житла анахоретів, які знаходяться у легкодоступних місцях, мають довгий вхідний коридор. Зазвичай, він нерівний, зміщений в одну зі сторін (найчастіше вправо), ускладнений кам'яними виступами та порогами (рис. 3.3, 3.4).

У переважній більшості долівка печерних одноосібних житлових камер анахоретів – кам'яна, нерівна, легко похила. Похилим на зовнішню сторону є також вхідний коридор. Таку поверхню входу робили з метою відводу дощової або талої води від житлової камери, щоб запобігти її випадковому підтопленню. Результати дослідження писемних джерел і публікацій дали змогу зафіксувати ще одну характерну особливість у спорудженні жител анахоретів.

За свідченнями І. Огієнка, В. Антоновича, А. Пекара, В. Деметрикевича і інших авторів нерівна долівка була властивою для жител представників поміркованого аскетизму [348, с.83–103; 122, с. 86–102], як один із дієвих засобів їхніх фізичних страждань в ім'я Бога.

Досить часто житлові камери фіксують у місцях існування природних раковин та ніш, тріщин, виступаючих на поверхню розколів гористого масиву (рис. 3.5), або в місцях залягання м'яких гіпсово-піщаних відкладів, тобто там, де було легше вирубувати кам'яну основу.

Цікаву споруду пустинника виявив М. Сохацький поблизу села Голігради Борщівського р-ну на Тернопільщині [435, с.19]. У невеликій печерній камері з нерівною, похилою долівкою, склепінчастою стелею, коротким вузьким входом було розміщене незначне заглиблення прямокутної форми, яке, ймовірно, на думку М. Сохацького, призначалося для збору води (рис. 3.7).

Житлова камера чорноризця, як зауважує далі вище зазначений дослідник, мала вузьку, приплюснуту, продовгувату нішу, яка була піднята над рівнем долівки та заглиблена праворуч у бічну стінку. Ніша відзначалася добре вигладженими бічними стінами, гладенькою овальноподібною, склепінчастою стелею, плавним нахилом долівки.

Вірогідно, як припускає спелеолог, при потребі вона слугувала лежаком, що засвідчує існування універсальних сидячо-лежачих камер анахоретів. Видається логічним і те, що ніша призначалася для збереження речових матеріалів, харчових запасів тощо [435, с. 19].

Результати пошукових робіт показують, що зустрічаються індивідуальні житлові камери з різними типологічними формами вхідних отворів. В одних випадках вони мають підпрямокутну форму, в інших – підтрикутну, підквадратну, овальну, округлу, овоїдну, трапецієподібну тощо, що на нашу думку, значно залежало від природних умов.

Незначного поширення на Прикарпатті набули видовжені (рис. 3.5) та приплюснуті форми вхідних отворів житлових камер анахоретів (рис. 3.8). Їх появу, перш за все, треба пов'язувати з особливостями прикарпатського гірського рельєфу, реальним станом старіючого гористого масиву, в якому трапляються глибокі природні тріщини, кам'яні пустоти, місця поширення ерозійних процесів, залягання м'яких пластів гіпсово-вапнякових відкладів у загальній гірській стратиграфії тощо.

Житлові приміщення анахоретів, зазвичай, мають нерівну, округлу або овальну форми. Найбільший їх діаметр становить 1,1–1,3 м. Середня висота житлових камер коливається від 0,9 до 1,2 м.

За результатами досліджень визначено, що значна кількість печерних келій припинила своє існування на етапі переходу від анахоретства до общинного чернецтва. Трапляється чимало печерних пам'яток, котрі свідчать лише про спроби розбудови житлової площі. Багато з них знаходиться недалеко від монастирських обителей. Ймовірно, що це складало певну традицію у анахоретстві. Зокрема, невеликі печерні порожнини, які мали недобудовані житлові камери, виявлено поблизу Страдецького, Розгірчанського, Галицького, Бакотського, Крехівського та інших печерних монастирів. Унікальними творіннями є печери поблизу давньоруської обителі в селищі Підкамін'я Бродівського р-ну на Львівщині [39], але

внаслідок руйнувань, добування будівельного каменю багато з них втратило свій первісний вигляд.

Загалом упродовж 1994–2010 рр. в Галичині автору вдалося зафіксувати 387 одноосібних печерних жител анахоретів. Припускаємо, що їх колись було набагато більше, адже значна частина давно зникла. Здебільшого вони розташовані у місцях виступів кам'яної основи на поверхню землі, на крутих гористих схилах в географічних межах Опілля, Поділля, Розточчя, Покуття, Гологірсько-Кременецького кряжу і т.п. Велика кількість одноосібних камер розміщена у важкодоступних гірських місцях Прикарпаття, в глухих лісових закутках, що не мають назв [393, с.120–126; 401, с. 281–308].

Деякі з них, які розташовані недалеко від населених пунктів, місцеві мешканці ще й досі означають чернечими назвами. Наприклад, “Грот монаха”, розміщений біля с. Одаїв Тлумацького р-ну Івано-Франківської області. Поблизу зазначеного грота дослідники виявили ще вісім невеликих порожнин, які мають характерні ознаки чернечого перебування [124, с.3–4].

Можна узагальнити, що житла самітників були невеликими. Загальний об'єм однієї із таких камер анахорета, яку було зафіксовано в гористому лісовому масиві поблизу селища Івано-Франкового Яворівського р-ну Львівської обл., становить приблизно 1,3–1,4 м³. Невеличка площа свідчить про одноосібне проживання в ній. За формами, розмірами, типологічними ознаками та загальним об'ємом відмежовані, одноосібні житла анахоретів цілком відповідають печерним житловим спорудам ченців-кіновітів, але вони приблизно вдвічі менші за камери ченців-келіотів.

Унікальною історичною пам'яткою вважають Страдецький печерний монастир, який за період свого існування пройшов еволюцію від келіотства до кіновії. Його вхідна частина до глибини 40 м від входу за формою, об'ємом та устроєм житлових споруд повністю відповідає організаційним ознакам келіотів, що дає підстави визначати її як початкову фазу становлення пам'ятки. Однією з

характерних ознак є відсутність у цій частині обителі одноосібних монаших келій, а лише наявність великих багатомісних споруд.

Інша частина печерного монастиря, яку можна легко виділити, візуально фіксується на відстані приблизно 40 м від входу аж до кінцевого заглиблення. Вона має зовсім іншу систему забудови печерного коридору, житлових камер, приміщення общинної трапезної [35, с.19–25]. Ці ознаки можуть слугувати одним з характерних відображень нового організаційного устрою, який відповідав способу існування кіновітів.

Цінні наукові відомості щодо одноосібного проживання анахоретів у придністерських печерах знаходимо в публікаціях XIX – початку XX ст. Невеликі печерні споруди автори називають житловими камерами пустинників, що, можливо, відображало певну тогочасну народну традицію. Зокрема, М. Доронович наприкінці XIX ст. писав, що на терені Дністра в XI і XII ст. пустинників було дуже багато. Їхні поселення творили цілі колонії і займали місцевості так “...близько один від одного, що мало не самими межами відділялися...” [251, с.15].

Із праць дослідників періоду австрійського підпорядкування Галичини, які присвячені опису монастирських обителів, відмежованих жител аскетів, відомо про різні типи житлових камер самітників. Найчастіше такими спорудами слугували гроти та скельні навіси. Їхнє планування відзначалося простотою. Цікаві наукові описи про давньоруські печерні монастирі Галичини виявлено у публікаціях Я. Головацького [225, с. 219–242], Б. Януша [507, с. 95, 105], Є. Сецінського [425, с.1–9; 424, с.706–708; 423, с.197–354], В. Антоновича [122, с. 86–102], А. Афанасьєва-Чужбинського [131, с. 24–96] та ін.

Найновіші спелеологічні дослідження, проведені на чернечих печерних пам’ятках Придністер’я, дають змогу констатувати, що в середньовіччі існувало велике розмаїття житлових споруд анахоретів, які різнилися між собою типологічними ознаками забудови. За свідченнями спелеологів та результатами наших наукових робіт, можна стверджувати, що значного поширення на землях

Верхнього й Середнього Дністра набули індивідуальні камери, які ми типологічно зачисляли до округлої, куполоподібної і яйцеподібної форм (рис. 3.9).

Значна кількість та різновидність житлових споруд анахоретів дають підстави зауважити, що у давньоруський період на галицьких землях переважали чернечі одноосібні житла “сидячого” типу. Їхні розміри не були однаковими. Найбільша висота від рівня долівки до стелі в середній частині мала всього 1,1–1,2 м. Приблизно такою ж була їх ширина, яка знаходилася дещо вище від рівня основи оселі інока.

Максимальний діаметр округлих та куполоподібних індивідуальних камер також фіксується ближче до долівки споруди. В середньому він становить 1,1–1,3 м. Такі розміри, на нашу думку, давали мешканцю змогу перебувати в житлі у сидячому положенні із зігнутими колінами. Зауважено, що технічні характеристики печерних жител в переважній більшості відповідають параметрам житлових камер ченців кіновіальних монастирів.

Привертає увагу те, що кам’яні стінки вхідного коридору анахоретів тієї чи іншої пам’ятки, здебільшого, є рівно зрубані та помітно зглажені (рис. 3.1; 3.5; 3.6; 3.8), а у житлах – нерівні, часто з характерними гострими кам’яними зазубинами, невеликими заглибленнями, а в окремих випадках – з гладенькими зрізами і глибокими природними тріщинами.

На стінках багатьох споруд простежено чіткі відбитки металевих лез різної ширини, яка коливається від 1,5 см до 10 см. Навіть у межах одного невеликого печерного житла часто зауважують використання знарядь різної ширини. Ймовірно, що невисока технічна якість металу зумовлювала низьку виробничу продуктивність інструментарію.

На практиці існувало кілька архітектурних видів одноосібних житлових камер. Умовно їх можна поділити на дві групи. Одну з них репрезентують печерні споруди з вхідними отворами, розташованими приблизно в одній горизонтальній площині з камерою. Трапляються, звичайно, невеличкі відхилення від

горизонтального рівня, що здебільшого мали місце на більшому чи меншому ступені нерівності вхідного коридору.

До другої групи належать індивідуальні чернечі житла з вертикально (або майже вертикально) влаштованими в них вхідними отворами. Зазначена конструктивна форма характерна не лише для житлових камер анахоретів, а й для мешканців печерних монастирських обителей.

Як показали результати геоморфологічних досліджень, місця спорудження одноосібних монаших осель значною мірою залежали від багатьох природних чинників і передусім від твердості кам'яної породи, залягання м'яких гіпсово-піщаних пластів, наявності пустот, раковин, глибоких тріщин тощо. Для типологічного виду першої групи або чернечих печерних жител горизонтального планування, які найчастіше були розміщені в легкодоступних природних місцях, вхід у житлову камеру, здебільшого, влаштовували в одній з бічних стінок вхідного коридору (зліва або справа). Такі споруди анахоретів в плані мають Γ або γ -подібну форму (рис. 3.3; 3.10).

Для житлових камер даного типу подібно до уже зазначених вище характерні короткі та майже прямі вхідні отвори (рис. 3.4; 3.7). Печерні камери цього різновиду зачисляють до горизонтального типу планування. У середньому площа житлового приміщення, як уже було зазначено, становить всього 1,2–1,5 м², а загальний об'єм сягає приблизно 1,3–1,5 м³, що свідчить про її одноосібне використання.

Таким чином, більшість одноосібних печерних жител ченців-анахоретів Галичини передбачала сидячий спосіб перебування. Відомо, що у чернецтві така традиція є давньою. Як зауважив П. Нечитайло, зазначений спосіб перебування ченців у келійних приміщеннях має християнське походження [344, с. 77]. Ще в перших монастирях Фіваїди, засновником яких був Пахомій Великий, ченцям у келіях було суворо заборонено користуватися ліжком або лежаком для ночівлі [388, с.186–197].

Про це, перш за все, засвідчують невеликі розміри одноосібних печерних житлових камер округлої, овальної, овоїдної, куполоподібної, квадратної, прямокутної, трапецієподібної та інших типологічних форм. Можна повністю погодитися з думкою вище зазначеного дослідника, що за давнім християнським звичаєм у келіях багатьох давньоруських монастирів замість ліжок чорноризці використовували спеціальні стільці-“седалища” [344, с.77–78]. Вірогідно, що місця для сидіння вони влаштовували на долівці печерного приміщення або мали спеціальні стільці.

Незважаючи на певну різноманітність пам'яток, їхньою спільною ознакою залишається те, що така печерна житлова споруда могла помістити лише одну особу, яка там перебувала у сидячому або лежачому положенні.

Порівняно рідко на галицьких землях фіксують печерні житлові камери анахоретів, які в плані мають T-подібну конструктивну форму. Така конструкція передбачала сусіднє існування двох невеликих одноосібних жител, які мали спільний вхідний коридор. Зокрема, спарені одноосібні споруди монахів було виявлено у гористому масиві, що поблизу містечок Болехів, Долина на Івано-Франківщині, який зараз покритий лісом, а також в залісненій частині Гологірського кряжу, що знаходиться між селами Новосілки – Гологори Золочівського р-ну на Львівщині (рис. 3.11). Зауважимо, що у середньовіччі поблизу Новосілок функціонували Словітський, Якторівський і два Унівські монастирі [102, с. 5–79; 286, с. 45–64].

Можливо, що згадане печерне житло анахоретів має певне відношення до одного із монастирів. За переказами місцевих мешканців поблизу Чернечої гори в Уневі колись теж існувала невелика печера, яка мала двостороннє розгалуження. Пам'ятку було зруйновано приблизно на початку 60-х рр. ХХ ст. внаслідок видобутку каменю для будівництва господарських споруд місцевого колгоспу.

Звичайно, цей факт, з одного боку, можна розглядати як відхід від норм та вимог аскетичного існування, але на практиці він свідчив про перебіг процесу

еволюції чернечого життя від анахоретства до формування общин-скитів. Саме печерні скити знайшли найбільше поширення у глухих гірських і важкодоступних районах Карпат і Прикарпаття.

На думку відомого англійського дослідника історії середньовічної Церкви Дж. Лінча, матеріальна убогість, висока ідейна духовність, надзвичайно скромний стиль, вкрай невибагливий зміст життя багатьох середньовічних анахоретів не тільки викликав у місцевого населення глибоку повагу, пошану, захоплення ними, що приваблювало і стимулювало багатьох мирян, численних учнів селитися поблизу їх споруд [303, с.261–262].

Появу печерних колоній одноосібних жител, які є характерними для багатьох обителів Галичини, можна пояснити і тим, що учні (або послушники) намагалися наслідувати подвиги свого вчителя, постійно бути поблизу нього, допомагати йому. З іншого боку, сам учитель вважав своїм обов'язком навчати їх праведному християнському буттю.

Можна узагальнити, що з появою у ченців-анакоретів послушників виникають нетрадиційні для аскетизму скупчення кількох одноосібних житлових споруд. На початках вони видаються камерами спареного типу або так звані чернечі житлові комплекси — подібної конструктивної форми. Немає сумніву в тому, що учні, які поселялися поблизу жител своїх наставників, також певним чином впливали на стан аскетизму [321, с.14–17].

Таким чином, під впливом послушництва та реальної життєвої потреби у його функціонуванні відбувалося поступове пом'якшення і повільне згладження суворих умов аскетизму до більш м'яких, спрощених форм чернечого існування. Варто зауважити, що на думку Дж. Лінча, це негативно впливало на загальний стан чорного духовенства, яке змушене було відходити від суворих норм та умов [303, с. 261].

Розвиток інституту послушництва в системі анахоретства став одним з вагомих чинників, котрий суттєво впливав на еволюційні процеси, трансформацію

відмежованих одноосібних споруд анахоретів у невеликі протомонастирські інституції або скити, які поступово об'єднували навколо себе ченців і їх учнів. Подібні за конструкцією монаші споруди у середньовіччі функціонували у Криму, на землях теперішньої Молдови [255, с. 11–20], Болгарії [130, с.119], Росії [248, с.118–134].

Щодо жител ченців-аскетів з вертикально (чи майже вертикально) влаштованим входом у печерну порожнину, то вони в Галичині простежуються порівняно зрідка. Проте навіть незначна наявність таких пам'яток, очевидно, теж свідчить про особливості та складності протікання еволюційно-трансформаційних процесів у чернечому середовищі, які відбувалися на шляху від анахоретства до організованого общинного чернецтва.

Цікаву печеру зазначеного типу в 90-х рр. ХХ ст. зафіксували поблизу с. Одаїв Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл. [124, с. 3]. Це доволі глибока печерна порожнина, у якій, за переказами, колись проживали ченці. Як показав на рисунку дослідник В. Артюх, вхідна частина в процесі поступового та ймовірно, довготривалого освоєння перетворилася у продовгувату та глибоку шахту. Зараз її довжина (глибина) становить 6 м від рівня поверхні землі (рис. 3.12).

У “шахті” зафіксовано численні спроби розбудови печерного коридору та порівняно невеликі бічні нішоподібні відгалуження, у яких, ймовірно, колись перебували мешканці. На жаль, автор у публікації не подає жодних матеріалів та відомостей про результати обстеження нішоподібних печерних відгалужень, їхні вимірні характеристики, що дало б змогу відкрити нові сторінки історії давньоруського чернецтва.

“Шахта” завершується великою печерною порожниною, в якій могло поміститися декілька осіб [124, с. 3–4]. Як відомо, спільне проживання ченців в одному житловому приміщенні не є характерним для анахоретів, які, здебільшого перебували на організаційних засадах кіновії, а відповідає келіотському устрою чернечої общини. Тому зазначати, що ця камера після розбудови належала ченцям-

аскетам немає підстав. Перш за все, це значні розміри порожнини, що не відповідають одноосібним потребам. Очевидно, що збільшення житлової камери відбувалося в процесі її тривалої розбудови та освоєння. Знахідки, які було виявлено у культурному шарі центрального приміщення, як зауважив автор, мають доволі широкий асортимент, що дає підстави зазначати тривале використання і час появи пам'ятки.

Наведені описи печерної порожнини, результати спелеологічних досліджень, котрі частково знайшли відображення на рисунку автора (рис. 3.12), свідчать, що доступ до житлової споруди для сторонніх осіб не складав великих труднощів чи зусиль. Напевне, саме цей чинник став основною причиною поступового зростання глибини печерної шахти, чим, на нашу думку, мешканці намагалися компенсувати порівняно легку зовнішню доступність до печери та її житлового сектора.

В окремих печерних спорудах анахоретів, особливо у культових нішоподібних заглибленнях є висічені зображення хрестів, хрестоподібних знаків, ліній, букв [345, с.171–176]. Написи та зображення середньовічних християнських релігійних символів несуть значну історичну інформацію.

На думку сучасних київських спелеологів Т. Бобровського [188, с.12–15] та П. Нечитайла [340, с. 230–237] наявність старослов'янських написів і навіть окремих заголовних букв алфавіту, християнських знаків властиве для печерних камер ченців-ісихастів. Для інших напрямів давньоруського чернечого аскетизму воно не притаманне.

Наприкінці ХХ ст. поблизу с. Стінка Тернопільської обл. виявлено іншу чернечу однокамерну пам'ятку, яка була розташована у невеликому гроті. У його культурному шарі знайдено фрагменти кружального керамічного посуду, який за відповідними аналогіями спеціалісти датують Х–ХІІІ ст., кістки тварин тощо. На стінах приміщення зафіксовано висічені хрести, букви, що схожі до старослов'янських, тамгоподібні знаки, а також невиразні рисунки [124, с. 4; 125, с.111–112].

Дослідник пам'ятки В. Артюх вважає, що зазначена порожнина в середні віки могла слугувати печерною чернечою церквою. Про місце проживання ченців автор не говорить нічого. Таку версію не можна однозначно сприймати чи категорично відкидати, адже у середньовіччі на галицьких землях монастирське релігійне життя також ґрунтувалося на принципах ідіоритмії, що відображало аналогії його різних виявів та ознак.

Слабкою стороною концепції В. Артюха є його поверхова уява про особливості функціонування печерних чорноризців, потреба дотримання статутних вимог. Крім цього відсутність у зазначеній публікації належних ілюстративних матеріалів помітно применшує її наукове значення. Адже світлини та рисунки дали б змогу розширити уяву про об'єкт, а можливо і побачити щось нове, на що не звернув увагу автор.

Науково-дослідні роботи, проведені на низці давньоруських культових споруд Галичини з врахуванням норм, вимог та правил чернечого існування показують, що для храмів не властиві знахідки побутового керамічного начиння, господарських речей [64, арк. 28–96].

Побутові речові матеріали і, перш за все, фрагменти посуду, домашні ножі найчастіше трапляються у трапезних або житлових спорудах середньовічного чернецтва. Зазначену особливість також підкреслює чимало пошуковців ХІХ ст., коли ще в багатьох печерних порожнинах залишався непорушеним культурний шар [122, с. 86–102; 424, с. 706–708; 509, с. 209–315; 530]. Вже тому наведене припущення спелеолога про використання означеного гроту як церкви, на нашу думку, видається сумнівним.

Значна кількість невеликих житлових камер анахоретів розташована у гористій частині Середнього Придністер'я. Про це насамперед свідчать публікації результатів спелеологічних обстежень. Одне з невеликих відмежованих чернечих жител виявлено поблизу Галицького печерного монастиря. З повідомлення Богдана Рідуша дізнаємося, що воно знаходиться у важкодоступному місці – на

гірському схилі, що ускладнював доступ до нього. Камера інока була вирубана у суцільній кам'яній основі потужного гористого масиву, мала коротку вхідну частину. Вхід у неї мав нетрадиційну підтрикутну форму (рис. 3.13) [395, с. 116]. Вірогідно, що важкодоступність до пам'ятки певним чином компенсувала невелику довжину вхідного отвору.

Група відмежованих середньовічних печерних жител анахоретів є поблизу с. Крутилів Тернопільської обл. Житлові камери тут вирубані в гористому масиві у безпосередній близькості між собою (рис. 3.14). Їх скупчення дає змогу висловити припущення про перехід від одноосібної до общинної форми існування. Невеликі розміри свідчать про індивідуальне проживання, що відповідає основним принципам та ознакам формування житлових секторів у скитах, наприклад, у Скиті Манявському [469].

Подібно до вище наведених типологічних характеристик середньовічних печерних келій, виявлених на Поділлі, в конструктивних особливостях жител анахоретів із земель Розточчя [508, с. 235–238], гірської частини Підкарпаття та Карпатських гір [266, с. 562–573], а також Опілля [496, с. 51–91], Покуття [509, с. 209–315] і інших регіонів можна відмітити багато спільних рис.

Передусім, це типологічна схожість форм входів, конструктивних особливостей житлових камер, відсутність у житлах домашніх вогнищ, вентиляційних, віконних отворів, нерівна кам'яна долівка, що дають підстави зазначати про певну архітектурну традицію, яка побутувала на давньоруських землях в облаштуванні печерних келій.

Близькі конструктивні аналоги житлових споруд анахоретів простежуються за межами Галичини, що засвідчує широкомасштабність поширення християнської традиції. Так, наприклад, на окраїні Києва в ур. Протасів Яр Т. Бобровський виявив невелике житло, яке конструктивно дуже близьке в плані до печерних жител галицьких одноосібних споруд аскетів (рис. 3.15) [189]. Печера має невеликий, помітно “занижений”, короткий та прямий вхідний отвір. Характерною

і дещо особливою рисою монашої пам'ятки є чітко окреслені контури, рівно вирубані стінки печерного коридору та келійного приміщення (рис. 3.15).

Поблизу Крехівського монастиря на горі Побійній також проживав чернець-самітник на ім'я Онуфрій [43, арк. 35]. Однак більш-менш значних відомостей про нього виявити не вдалося. На нашу думку, писемна згадка у документі зазначає існування поблизу монашої обителі печерної споруди ченця-анахорета, що, вірогідно, було традиційним явищем для околиць багатьох монастирських обителей.

Подібні одноосібні келії є добре відомими за результатами спелеологічних досліджень середньовічних чернечих пам'яток Криму [186, с. 256–278]. Помітна конструктивна схожість галицьких печерних келій відзначається також із чернечими печерними житлами Верхнього Подніпров'я [410] та Лівобережної України [426, с. 91–96; 480, с.172–173].

Дослідники печерних чернечих жител виділяють вхідну та невелику житлову частину, яка відзначається твердою, рівною, кам'яною долівкою. Стінки вхідного отвору та камери рівні. Як подає Т. Бобровський, ширина входу становить 0,4 м, найбільша висота – приблизно 0,7 м. Стеля у вході та житлі мають характерну склепінчасту форму (рис. 3.15).

На плані видно, що келія має підквадратну форму. Максимальна висота житлової камери сягає 1,2 м, ширина та довжина приблизно 0,7–0,8 м. У ній могла поміститися лише одна особа. На східній стіні зазначеного приміщення спелеолог виявив кілька невиразних старослов'янських знаків, символічне зображення однораменного хреста. Вірогідно, тому він вважає, що зазначена пам'ятка належала ченцю-ісихасту. Зауважимо, що ісихазм походить від давньогрецького слова ἡσυχία і означає “спокій”, “тишина”, “усамітнення” [541, с. 65]. Спосіб існування ісихастів передбачав особливу містичну практику монахів, які застосовували “безмовну” молитву [340, с.230–237].

В окремих культових нішах і поблизу них зафіксовано зображення двох та трьохраменних хрестів, різних знаків. Зокрема, в житлі анахорета, яке відкрито ще в середині 90-х рр. минулого століття поблизу с. Ушковичі Перемишлянського р-ну Львівської обл., у заглибленій ніші виявлено зображення двораменного хреста, яке було “вирізано” у твердій кам’яній основі. Навколо заглиблення зафіксовано вирізьблені у камені кілька знаків, які нагадують літери старослов’янського алфавіту. Проте зміст цих написів поки що не розшифровано (рис. 3.19). Вони можуть стати об’єктом окремого наукового дослідження.

Важливо, що подібні старослов’янські знакові системи, символізовані зображення та написи (христогорами) є добре відомими з печерних чернечих жител Середнього Подністер’я за результатами спелеологічних досліджень П. Нечитайла, Р. Забашти, [340, с. 230–237; 345, с.171–176; 346, с. 237–242], Б. Рідуша [393, с.120–126] та інших сучасних спелеологів. Ймовірно, що вони належали ченцям-ісихастам, які відзначалися неймовірними тілесними аскетичними стражданнями заради пізнання Всевишнього. Тому ісихазм варто розглядати як один із напрямів анахоретства.

Майже у кожній житловій камері анахорета виявлено неглибокі нішоподібні заглиблення, які різнилися розмірами, формою, розташуванням від рівня долівки та величиною заглиблення у стінці печерної келії. Переважно у верхній частині культових ніш зафіксовано сліди стійкої смолистої кіптяви. Іноді кіптявою навіть покрита стеля келії. Для прикладу невелику наведемо печерну споруду, яку було виявлено поблизу Страдча, що на Львівщині. У ній на висоті 0,6–0,7 м від рівня долівки зафіксовано нішоподібну заглибину, яка має висоту 104 мм, ширину – 65 мм, глибину – 25–40 мм (рис. 3.16, 1).

Такі ніші ми умовно зачисляємо до групи заглиблень прямокутної форми. Немає сумніву у тому, що вирубана заглибина у келії була призначена для поміщення реліквії (наприклад, мощі святих) чи символу християнської віри (хреста, іконки, скульптурки тощо).

За результатами наших пошукових досліджень зафіксовано нішоподібні заглиблення прямокутної, квадратної, підтрикутної, трапецієподібної, овальної, овоїдної, грушоподібної та інших форм. Проте найчастіше у келіях анахоретів зустрічаються заглиблені ніші округлої форми. Як видно на світлинах, наведених у додатках до дисертаційного дослідження (рис. 3.17; 3.18; 3.19), в чернечих одноосібних житлах вони мають невеликі розміри та незначне заглиблення у кам'яну основу (5 – 7 см).

Розміщення заглибин фіксується у верхній, середній та нижній частинах стінок житлових камер іноків. Зокрема, в низькому одноосібному житлі, що поблизу с. Лозова на Яворівщині, культове місце знаходилося ближче до рівня долівки східної стінки. Максимальна висота ніші становила близько 18 см, ширина – 12 см, глибина – 4–5 см.

Варто наголосити, що подібні “приземні” нішоподібні заглиблення є характерними не тільки для відмежованих одноосібних споруд анахоретів, пустельників, печерників, а й для багатьох чернечих житлових камер печерних монастирів кіновіального типу. Про це свідчить низка камер тунелеподібного типу Страдецького печерного монастиря [173, с.154–161].

Звичайно, келії самітників у Галичині не тільки різняться між собою архітектурними формами, доступністю чи складністю, а й ступенем освоєння печерних порожнин. Окрему групу репрезентують “недобудовані” житла, які, ймовірно, не отримали практичного використання. Чимало камер ченцям-анакоретам так і не вдалося пристосувати до умов аскетичного існування. На побережжі Верещиці, що між селами Страдч та Поріччя, розміщена одна з “недобудованих” камер, у якій зроблено вхідний отвір, вирубано лише невелику частину житла.

Про спробу розбудови печери свідчать численні відбитки металевих лез на твердій кам'яній основі пам'ятки. Ймовірно, що надмірна твердість породи стала головною причиною недовершеності печерних робіт.

Інша група житлових приміщень чорного духовенства представлена значно розбудованими печерними житлами анахоретів, які у дисциплінарних вимогах виходять за межі аскетизму. Вони склалися з просторих житлових камер, що дає підстави твердити про пристосування ченців-анахоретів до умов общинного життя, поступову трансформацію (унаслідок розбудови) від келій самітників у печерні протомонастирі.

Як твердить у своїй праці англійський дослідник Дж. Лінч, “видається іронією історії, що багато монастирських обителів та чернечих орденів виникло в тих пустельних місцях, де спочатку спасався самотою якийсь відлюдник” [303, с. 260–261]. Проте, на нашу думку, не у кожному випадку висловлена дилема Лінча може бути історично оправданою, адже побутує низка об’єктивних і суб’єктивних чинників, які могли мати вирішальний вплив на стан формування та розвиток монашої оселі.

На підставі аналізу результатів проведених спелеологічних обстежень пам’яток Верхнього та Середнього Придністер’я, а також інформативних повідомлень багатьох галицьких авторів, дослідників середини ХІХ – початку ХХ століття (В. Антоновича [122, с. 86–102], М. Приселкова [388, с. 186–197], Є. Сецинського [425, с. 1–9], І. Сулковського [442, с. 634–637], Я. Головацького [225, с. 219–242], В. Деметрикевича [496, с. 51–91], А. Чоловського [494, с. 23–39] та ін.) можна відмітити особливе значення для печерного чернецтва культової символіки.

Важливо, що результати етнографічних досліджень, спелеологічні, археологічні матеріали, відомості про символіку підтверджують писемні джерела. Наприклад, повідомлення із опису життя та діянь св. Мефодія [477], св. Івана [538, с. 111–139], св. Василя [465] і ін.

З спеціальних наукових публікацій зарубіжних дослідників, зокрема, В. Курдиновського [291, с. 1–9], А. Попова [384, с. 4–180] відомо, що саме для жител давньоруських монахів-ісихастів характерною ознакою є наявність

християнських знаків, літер та написів, нанесених на стінах житлових камер, які, на жаль, у більшості печерних порожнин анахоретів Верхнього Подністер'я зафіксувати не вдалося.

Останнім часом появилися повідомлення про келійні споруди Середнього Подністер'я, у яких виявлено написи, літери старослов'янського алфавіту та хрестоподібні знаки [394, с. 3–10; 340, с. 230–237]. Ймовірно, що мешканцями цих приміщень також були середньовічні анахорети. Вони проживали у невеликих одноосібних печерних келіях, котрі, як зазначає П. Нечитайло, були пристосовані для індивідуальних молитв. Суттєвою їхньою ознакою є значна кількість написів, знаків, зображень християнських символів, які нанесено на стіни камери [343, с. 199–203].

Із публікацій зарубіжних авторів відомо, що ісихастерії виступають складовою частиною багатьох печерних монастирських комплексів Болгарії [384], Молдови [255, с. 11–20], Білорусі [254, с. 36–37], Росії [310, с. 145–204], Греції і інших іноземних держав.

Середньовічна церква довго не визнавала відмежовану течію та учення ісихастів. Упродовж кількох віків ісихазм перебував під забороною і зазнавав переслідувань. На давньоруських землях лише у 1351 р. шляхом канонізації він отримав визнання [357, с. 70–90].

За результатами спелеологічного обстеження значної кількості печерних пам'яток чернецтва можна свідчити, що і в Галичині ісихазм також мав місце, але не отримав такого поширення як інші форми чернечого аскетизму. Стверджувати про широке його розповсюдження на галицьких землях в середньовіччі вагомих підстав немає. Хоча загалом і тут він був одною з специфічних форм існування анахоретства.

Окрему групу зображень у житлах анахоретів складають інші малюнки. Вірогідно, що вони також мали певне символізоване значення. Так на південній

стінці в печерній камері на Розточчі було виявлено стилізоване зображення кисті людської руки (рис. 3.20).

Житлові камери аскетів, відлюдників, печерників, затворників, ісихастів, кіновітів та багатьох інших наближених до них мешканців печерних порожнин здебільшого були тісними і незручними приміщеннями для мирського проживання.

Практичний експеримент та результати спелеологічних досліджень житла анахорета, яке знаходиться в лісовому масиві поблизу с. Страдч на Львівщині, показали, що проживати у такій кам'яній порожнині є надзвичайно важким фізичним, моральним випробуванням. Просторове обмеження, повна соціальна ізоляція від навколишнього світу, гостра, холодна та тверда кам'яна основа, яка не дає змоги вільно сидіти, стояти чи лежати, значно підсилюються поступово зростаючим психологічним навантаженням. Необхідно було мати дуже велику силу волі, витримки, а також величезне терпіння, щоб заставити себе пройти суворе випробування хоча б короткочасним анахоретством.

Особливо складним, на нашу думку, видавалося проживання у кам'яних порожнинах у холодні пори року. Як уже було зазначено, житлові камери анахоретів не мають слідів від функціонування опалювальних пристроїв, а кам'яні стіни здатні швидко поглинати тепло.

Про складні та важкі побутові умови проживання середньовічних ченців-аскетів у невеликих, тісних, незручних приміщеннях зазначали І. Огієнко [348, с. 97], А. Пекар [356, с. 19–45], П. Федюк [465, с. 220–278], М. Ваврик, В. Климов та інші дослідники чернецтва. На проблемі дотримання вимог анахоретства звертав особливу увагу о. А. Пекар. Він наголошував, що, матеріальну убогість і обмеженість можна розглядати як одну з важливих вимог еремітичного [491, с. 9–10] існування чорного духовенства.

Еремітичне життя анахоретів Михайло Хверенчук називає вищою формою аскетизму. Адже ереміт – це чернець, ніби той самий аскет, який виключно з релігійних переконань живе самотньо у відлюдді чи пустелі [491, с. 9].

З різних інформативних джерел відомо, що в періоди негоди та холоду ереміти намагалися лише різними способами зберігати власну теплову енергію. У більшості випадків вони не користувалися жодними опалювальними системами і навіть відкритими вогнищами. Невеликі розміри житлових камер свідчать, що у таких спорудах не могли функціонувати навіть примітивні чи традиційні системи обігріву. Це не узгоджується з побутуючою у сучасній науці думкою про середньовічні житла, до групи яких дослідники відносять лише ті споруди, у яких є опалювальні пристрої [232, с.159–182]. Отже, житлові будівлі анахоретів, на жаль, не відповідають встановленим у сучасній науці канонам та поглядам на житло.

У багатьох публікаціях зазначено, що ченці-аскети, навіть у холодні пори року, не носили теплої одягу та взуття. У чернечому бутті це виступало як епітимія за провини [253, с. 311–361; 265, с. 65–67; 310, с. 145–204]. Як відомо, довготривале піше ходіння до святих місць або Святої Землі, за давньою аскетичною традицією, багато православних анахоретів, незважаючи ні на що, здійснювало босоніж [321, с.14–17].

Чернече аскетичне існування, здебільшого, ґрунтувалося на наслідуванні “біблійних подвигів”, описаних в Старому та Новому завітах. Спелеологічні дослідження показали, що нерідко печерні келії слугували основою для формування скитів, тобто общин ченців-аскетів. Через це часто значення терміну “скит” нерідко асоціюють із “аскетизмом”. Загалом скити мають давнє походження і відомі з Єгипту, Греції, Індії і т.д.

Поняття “скит” на давньоруських землях у середньовіччі отримало кілька значень. Зазначеним терміном називали одноосібне печерне приміщення аскета, відмежовані житла кількох анахоретів, виділене місце для індивідуального проживання ченців в межах монастиря, що є важливим для висвітлення типології індивідуальних житлових камер.

Скити найчастіше асоціювали з невеличким печерним монастирем або незначним закритим общинним чернечим поселенням монастирського типу. У

пізньому середньовіччі і особливо у добу Відродження скитські поселення виступали однією із важливих складових структур православних обителів, які послуговуючись ідеями анахоретства і на засадах кіновії, творили закриті чернечі общини та комплекси. Перш за все, скитяни виступали великими поборниками язичництва, а також захисниками християнства.

Однією із цінних скитських пам'яток є печерний скит, який розміщений у гористому масиві біля с. Отроків. У другій половині 90-х рр. минулого століття його досліджували Б. Рідуш та В. Захар'єв [393, с.120–126]. Отримані результати дають змогу простежити важливий етап організаційної еволюції давньоруського чернецтва на шляху їхнього формування від анахоретства до общинного монастиря кіновіального типу.

Із поданої ілюстрації (рис. 3.21) видно, що печерний скит біля Отрокова мав вигляд довгого підземного коридору, який з півночі на південь проходив через гористий масив. Його розбудова велася тривалий період. У ньому можна виділити кілька складових частин, що різняться між собою практичним призначенням. На наведеному рисунку привертає увагу відмежоване розміщення невеликих одноосібних житлових камер, які розташовані скупчено обабіч печерного коридору. Така система планування житлових приміщень (келій) характерна для більшості чернечих печерних скитських та монастирських общин, які перебували на організаційних засадах кіновії. Загальне число житлових нішоподібних заглиблень (4-5) визначає кількість мешканців чернечої оселі. Приблизно у середній його частині розташоване велике приміщення, яке, на нашу думку, могло слугувати общинною трапезною обителі, котра відповідала кіновіальному організаційному устрою (рис. 3.21).

Отже, вважаємо, що скупчені і водночас розмежовані між собою печерні житла анахоретів значно сприяли появі та поширенню скитів, як організаційної форми об'єднання. Наприклад, групи жител анахоретів, сформовані в межах тієї чи іншої печерної порожнини, що поблизу сіл Крутилів, Отроків.

Аскетизм у християнстві був поширеним серед чоловічого та жіночого чорного духовенства. Умови дотримання аскетичних вимог як для чоловіків, так і для жінок, були надзвичайно суворими [366, 220, с. 93–117; 265, с. 65–67; 268, с. 281–302].

Митрополит Іларіон щодо умов проживання та діянь давньоруських аскетів зазначав, що “як чоловіки, так і жінки, віддають своє тіло жахливим морозам або спекотному сонцю ... Живуть аскети ... одинцем. А їхні хатки мають таку широту й висоту, що в них не можна, ані просто стояти, ані спокійно нахилитися” [348, с. 96].

Відомий християнський проповідник Євагрій надавав надзвичайно важливого значення місцю, умовам, тривалості аскетизму. Проте він не звертав уваги на принципи існування аскетів та їх поділ на різні напрями, течії, а наголошував, що християнський аскетизм є великим монашим подвигом, одним із дієвих методів для очищення душі та тіла.

В описах життя, діяльності багатьох християнських аскетів, запозичених із праць Євагрія, сучасний італійський дослідник Томаш Шпідлік виділяв у окремі категорії печерників, дендритів, стояльників, затворників, відлюдників, стовпників, ісихастів та інших представників анахоретства [483, с. 174], що в багатьох випадках виходить за межі нашого наукового інтересу, бо не отримало поширення на землях України.

Форми аскетичного існування середньовічного чернецтва в Галичині були зумовлені специфікою реального суспільно-політичного становища населення давньоруських земель, втратою державності, становищем православної церкви і чернецтва, зокрема [357, с. 70–91; 365, с. 373–389; 370, с. 22–28].

Посилаючись на свідчення, взяті з праці відомого історика давньоруської та російської церкви кінця ХІХ – початку ХХ ст. Є. Голубінського, Митрополит Іларіон повторив, що дехто “...з ченців-аскетів живе разом зі звіриною в якихось невидних для стороннього ока розщілинах земних і часом вони стають

звіроподібними, тобто змінюють свій тілесний вигляд та й вид мислення одержують нелюдський” [348, с. 96].

Тобто аскетизм у середньовіччі часто спотворювався до того, що він іноді набирав таких форм, які не мали нічого спільного з вимогами чернечих типіконів, християнськими релігійними звичаями і традиціями.

Уяву про харчування анахоретів значно доповнюють виявлені архівні відомості і матеріали. Зазвичай чернеча їжа мала бути пісною та простою. Найчастіше денний харчовий раціон ченця складала вода та невеличкий окрасць черствого житнього хліба. Проте багато аскетів відмовлялися і від цього. Інок Вассіан говорив “... подобаетъ пища и питье лучшее все мирянам, а не намъ инокамъ, не намъ, и таки речем не намъ” [53, арк. 224 –255]. Щодо наслідків такого становища середньовічного давньоруського чернецтва Галичини, то в одному із архівних документів зазначено “... отнюдь то есть небрежение и простота несказаная, а иноческая безконечная погибель” [53, арк. 225].

Загалом, підсумовуючи проблематику існування анахоретства у Галичині в середньовічні часи, треба зауважити, що зазначене явище на галицьких землях хоча і простежувалося, проте все ж не набуло такого великого поширення як, наприклад, на Близькому Сході, Балканах, Апенінах чи острівних державах Греції [491, с. 5–6; 483, с. 35–79].

Таким чином, середньовічне чернече анахоретство пройшло тривалий та складний шлях розвитку. В багатьох випадках воно відіграло провідну роль у багатогранному процесі творення печерних скитів і монастирів, бо саме в анахоретстві чітко простежуються початки чернечого руху. Складні аскетичні умови існування, свідоме зречення від навколишнього світу, намагання реалізувати себе у муках, стражданнях, терпимості часто ставали важким випробуванням моральної і фізичної стійкості для багатьох ченців.

Житлові камери анахоретів мають характерні риси та ознаки, чим виділяються серед інших печерних порожнин. До них належать місця закладення осель,

одноосібність проживання, основні принципи спорудження камер, настінні культові заглиблення, ознаки функціонування, епіграфічні написи, символізовані христові знаки. Також одноосібні печерні порожнини різних форм анахоретства різняться між собою формою, виглядом, способом перебування тощо. У них не існувало систем опалення, вентиляції, освітлення і іншого житлового забезпечення, що відображало реальні побутові умови перебування.

Чернечий аскетизм не має встановлених територіальних меж та хронологічних рамок. Його характерна присутність відзначається не лише упродовж доби середньовіччя, а й в пізніші – новітні часи.

Щодо загальної чисельності анахоретів галицьких земель, то на це питання, на жаль, можна хіба що висловлювати те чи інше припущення, адже тоді їх ніхто не облікував, як і монастирів. Часто вони самовільно виникали поза офіційними церковними структурами. Вірогідно, що головною причиною цього були реальні умови життя народних мас.

Загалом давньоруське ахоретство у різних його проявах стало вагомим суспільним чинником, який не тільки впливав на формування, розвиток статутних монастирських обителів в Галичині, а й сприяв поширенню та утвердженню християнської віри.

3.3 Житло, побут мешканців протомонастирів

Поряд з невеличкими одноосібними, примітивно пристосованими до проживання печерними житловими спорудами анахоретів у Галичині виявлено чимало великих, добре освоєних порожнин, які за типологічними ознаками виходять за межі практичного існування анахоретства, але своїм розвитком ще не відповідають статутним, організаційним, побутовим, виробничим та іншим засадам, а також суспільному статусу монастирів. Умовно такі монаші оселі можна назвати протомонастирями. Їхні житлові приміщення є значно зручнішими і

різними за площею, що, відповідно, засвідчує більшу чи меншу кількість мешканців.

Протомонастирі можна вважати важливою перехідною ланкою на шляху еволюції від відособленого аскетизму до общинного чернецтва, об'єднаного у відповідні чернечі інституції. Виникнення чернечих пам'яток такого типу, передусім, пов'язують з особливостями суспільно-політичного життя на землях давньої Русі. На його характер впливали різні чинники (етнічні, релігійні, економічні, соціальні, воєнні та ін.).

Серед них помітне місце посідала міжусобна боротьба руських княжичів, половецькі напади, монгольське нашествя, численні війни, татарські грабіжницькі наїзди, втрата державності та багато іншого, що вносило свої корективи у суспільне, політичне, економічне, культурне і навіть світоглядне становище населення давньої Русі, Церкви, чернецтва. Тому шлях творення середньовічних монастирських обителей на давньоруських землях мав особливі ознаки, специфічні форми та риси [411, с.114 – 120].

Слід підкреслити, що жоден народ, жодна держава світу подібно до України не пройшли такого складного й довготривалого випробування. Можливо тому на давньоруських землях у середньовічні віки існування чорного духовенства набуло певних специфічних особливостей, котрих не знала Європа. В них знайшло своє логічне переплетення багато чинників монаршого та мирського життя, які суттєво доповнювали соціальні потрясіння, боротьба проти асиміляції місцевого населення, відстоювання національного архетипу.

Однією із них була поява протомонастирських обителей. Не викликає жодного сумніву, що творцями багатьох протомонастирів в Галичині були анахорети, які навіть за умов дотримання вимог крайнього аскетизму, зокрема, коли проживали в індивідуальних камерах, мусіли контактувати між собою і, отже, формувати з часом нову звичаєву форму взаємовідносин [465, с. 220–278]. Варто зауважити, що після завершення часового відшельництва багато середньовічних чорноризців

поверталось до активного життя, яке було регламентоване положеннями типікону [541, с. 396].

Уже в перших християнських статутах (поч. IV ст.) зазначено особливості чернецтва, визначено основні вимоги та правила монашого життя. Типікони вимагали від ченця надзвичайної моральної стійкості, скромності, невибагливості, матеріальної убогості, постійного духовного зростання, терпимості, покірності, мовчазності, замкнутості, відданості, доброзичливості, чесності, відповідальності, зваженості у вчинках, послуху, взаємодопомоги та ін. [74; 386].

З часом у статутні положення вносили доповнення, оновлювали зміст, пристосовували до суспільних умов тощо. На давньоруських землях упродовж XI–XVI ст. найбільшого поширення набув візантійський типікон, творцем якого був Теодор Студит [282].

Можливо, що саме спосіб існування ченців-студитів найкраще відповідав становищу та умовам функціонування суспільства давньої Русі [356, с. 37; 465, с. 220–278].

На підставі дисциплінарних положень кожен чернець повинен був строго дотримуватися норм та вимог спілкування, розпорядку дня, правил харчування, умов проживання, носіння одягу, зовнішнього вигляду, богослужінь, праці, відпочинку тощо, як цього вимагали монастирські статuti.

Вивчення типіконів, порівняння їх з реально отриманими результатами археологічних, спелеологічних досліджень відкриває багато нового в історії чернецтва. Особливо після падіння Галицько-Волинської держави (1349 р.) чужоземна влада, поширення впливу інших релігій стали головною причиною певного відмежування і локалізації давньоруського чорного духовенства [354, с. 43–130].

Великою проблемою існування середньовічного монашества стало те, що більшість галицьких обителів не знало статутів, а лише в усній формі з покоління у покоління передавали їх основні положення, умови та вимоги до чернечого життя

[348, с.107; 265, с. 65–67]. Складні тогочасні суспільні умови населення давньоруських земель, що потрапили під владу різних держав, стали причиною появи та паралельного існування в середовищі общинних формувань келіотів, кіновітів, ідіоритмів.

Кожна община мала свої характерні ознаки, які можна виділити на основі застосування методу порівняльного аналізу статутних положень та їх зіставлення з етнологічними, археологічними, спелеологічними, топонімічними відомостями й матеріалами.

Творцями багатьох протомонастирських осель виступало бідне давньоруське чернецтво. Це, перш за все, підтверджується тим, що багато протомонастирів Галичини тривалий період вело убоге й малопомітне існування. У суспільстві такі обителі не виділялися суспільною, релігійною, освітньою, культурною, виробничою, господарською та іншою діяльністю.

Вірогідно тому не випадково в архівних документах зазначені чернечі інституції позначені як монастирські оселі “bez funduszu” (“без коштів”) та “bez praw” (“без прав”) [50, арк.13, 24].

Ще наприкінці XIX ст. цікавий зразок невеликої середньовічної печерної житлової споруди перехідного типу було зафіксовано поблизу села Порохова Бучацького р-ну Тернопільської обл. Історія її відкриття пов’язана з тим, що у 1878 р. австрійський професор геології І. Бенеш у Бучацькому повіті проводив геологічну розвідку і випадково натрапивши на невеличку однокамерну печеру біля Порохової, зробив її гіпсову модель. Разом з гіпсовим макетом він виконав загальний опис пам’ятки, у якому також подав коротке пояснення до нього. Матеріали він відправив на вивчення науковим співробітникам Краківського археологічного музею.

Вірогідно, що зазначену печерну споруду після цього випадку більше ніхто не досліджував, бо жодних інших публікацій та архівних матеріалів про зазначену вище обитель виявити не вдалося.

На початку ХХ ст. Володимир Деметрикевич використав опис І. Бенеша у своїй узагальнюючій праці, яку присвятив рукотворним печерним порожнинам Східної Галичини. В описі печерної порожнини у Пороховій автор виділяв вхідну та житлову частину.

На особливу увагу в плані нашого дослідження заслуговує житло. Однак, він лише у загальних рисах наголосив, що у порожнині зафіксовано дві кам'яні лави, які були розташовані вздовж кам'яних стін. Дослідник також зазначив про невелике заглиблення у лівому куті печерного приміщення. За повідомленнями місцевих інформаторів та результатами, які подав І. Бенеш, а згодом і стверджував В. Деметрикевич – це могло бути розширене однокамерне житлове помешкання пустинника, витесане у кам'яній породі металевим знаряддям.

Цікавим є стародавній вигляд печерного житла, який подано у додатку № XXIV до зазначеної статті. На жаль, детального опису пам'ятки в Пороховій автор не подав, а на сьогодні вона через природні обвали, зсуви та руйнування виявилася втраченою. Варто відмітити, що вигляд зазначеної житлової споруди, який наведено в поданні В. Деметрикевича, відповідає характерним рисам приміщень протомонастирів [496, s. 51–59].

Наявність у житловому приміщенні двох пристінних кам'яних лав дає підстави висловити припущення про одночасне проживання в ньому двох або кількох осіб. З одного боку це є порушенням положень типікону, бо “статутні” ченці повинні проживати в окремих житлах, а з іншого – свідченням келіотського організаційного устрою чернечої общини, для якого була властивою спільність проживання монахів у одному общинному приміщенні [386]. Іван Огієнко наголошував, що в силу особливого становища земель Русі майже усі давньоруські монастирі пройшли через келіотську форму [348, с.82–96].

Келіотство в світі має давнє історичне коріння, яке сягає часів появи християнської релігії. Зміст значення вказаного терміну І. Огієнко виводить від

слова “келія”, що означає житло самотника і наголошує на спільності проживання в ній кількох осіб.

Келіотів довго не визнавала офіційна Церква. Вони зазнавали переслідувань, утисків, заборон. Наприклад, візантійський імператор Юстиніан ще в VI ст. засудив їх течію та не дозволив існуванню [348, с. 91].

Найчастіше середньовічні келіоти перебували за межами організаційних структур християнства, що сприяло їхньому відмежованому існуванню. На нашу думку, їх появу на давньоруських землях варто ототожнювати з пошуком компромісу між реальною суспільно-політичною, соціальною та релігійною сферами.

Результати наукових досліджень показують, що келіотство творило особливу чернечу методику спасіння, яка впливала з усвідомлення людиною неможливості вистояти проти зваб навколишнього світу, і тому загалом ця релігійна течія у соціумі під дією низки чинників поступово перетворювалась на зручне користування земними благами.

З іншого боку, таке чернецтво сприяло налагодженню монастирських виробництв, появі та зростанню приватної власності серед ченців, що у багатьох випадках виявлялося несумісним з дисциплінарними положеннями типікону. Це було своєрідним відображенням принципів діяльності, а також того суспільного середовища, в рамках якого воно існувало [123, с. 513–532].

Подібну до келіотських жител споруду було виявлено біля с. Голігради Заліщицького р-ну Тернопільської обл. [435, с. 19]. Печерна порожнина розміщена на лівому березі р. Серет. Вона має природно-штучне походження, про що свідчать численні відбитки знарядь на стінах обителі.

Пам'ятка складається з двох великих приміщень, що не є характерним для невеличких одноосібних житлових споруд анахоретів. Камери мають послідовну систему сполучення, тобто взаємозв'язані між собою. Першу з них, як зазначає В. Олійник, можна умовно означити вхідним коридором, який має висоту майже

2,5 м, ширину – 1,3 м та довжину – 3,3 м. Другу печерну камеру дослідник називає “великою залою”. Загальна її довжина сягає майже 5,9 м, ширина – 3,2 м, висота – понад 2 м [349, с. 81–91].

За свідченням В. Олійника, житловий сектор був розміщений у нішоподібних заглибленнях “великої зали”. Зокрема, праворуч від входу у кам’яній стіні розташована видовбана ніша-лежанка, яка була піднята над рівнем долівки приблизно на 0,2 м. Вона має середню висоту близько 1 м, довжину – 2,2 м, ширину – приблизно 0,5 м.

Як зауважив зазначений автор, біля лівої стіни “великої зали” в скельній долівці вирубано ще одну нішу, довжина якої – 1,8 м, ширина – 0,5 м, глибина – 0,5 м. У ній виявлено антропологічні матеріали, які дали підстави трактувати її як поховальну пам’ятку в межах житлової камери [349, с.81–91].

Важливо зауважити, що пристінні та окремо виділені лави-лежанки характерні майже для майже усіх печерних обителів Галичини. Вони є у Крехівському, Розгірчанському, Страдецькому печерному монастирях [360, с.72–74]. Поховання в печерах не рідкісне явище. Прикладом можуть слугувати захоронення в порожнинах Києво-Печерської лаври, Антонієвих печерах у Чернігові тощо [333, с. 31–34].

Вірогідно, що значною мірою появи протомонастирів на галицьких землях сприяло поступове освоєння та розширення невеликих печерних порожнин, тобто колишніх келій преставників аскетизму. Це засвідчує існування спільних конструктивних рис у плані забудови одноосібних житлових споруд ченців-аскетів і приміщень протомонастирських осель. Найбільш поширеною була Г-подібна форма конструкції печерного житла анахорета.

Точно такі ж типологічні форми забудови, але уже у значно збільшеному та зручнішому для її мешканців вигляді, виявлено у багатьох місцях Галичини. Для прикладу наведемо невелику чернечу печерну порожнину, розміщену біля с. Руда

Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. Львівський дослідник М. Бандрівський її називає келією самітника (рис. 3.22) [134, с.11–13].

План зазначеної споруди відповідає типологічному плануванню одноосібних жител, що, можливо, дало підстави М. Бандрівському зачислити її до категорії індивідуальних камер ченців-самітників.

В ході виконання досліджень важливе значення має встановлення місця знаходження оселі. Адже для споруд анахоретів характерною рисою є прихованість та важкодоступність входу, а для протомонастирів – не завжди. У матеріалах вище зазначеного автора показано, що пам'ятка розташована на високому пагорбі, який має круті схили. Вхідний отвір у печерну порожнину розташований із західного боку гористого виступу.

Як зазначив М. Бандрівський, вхід до печерної споруди важкодоступний, тобто відповідає загальній традиції вибору місць для влаштування одноосібних жител ченців-анахоретів. В оселі помітно виділяється вхідна та житлова частина (рис. 3.22). Проте розміри приміщень значно більші від індивідуальних аскетичних печерних житлових споруд, що може бути свідченням про пристосування порожнини до умов общинного проживання.

Крім того, у печерній порожнині зафіксовано нові конструктивно-архітектурні елементи (пристінні лави), які відображають не тільки певні житлові зручності, а й несуть ознаки колективного проживання у ній [134, с.11–13].

Застосування спеціальної методики наукових досліджень дають підстави стверджувати, що внутрішній устрій житлового приміщення печерної пам'ятки в Руді виходить далеко за межі практичного існування анахоретства, бо, по-перше, ченці-самітники не будували великих житлових камер, а по-друге, дисциплінарні вимоги типікону потребували від інока дотримання убогості, терпіння до незручностей тощо [412, с. 56–76].

Варто наголосити і те, що у печерних спорудах аскети не створювали віконних та вентиляційних отворів, пристінних лав, ніш, систем опалення житла, що

характерне для зазначеної оселі чорного духовенства. Тим більше, значні розміри печерної порожнини дають підставу висловити припущення, що тут могло проживати кілька осіб.

Як свідчить автор, житлова споруда у плані має нерівну прямокутну форму. Її розміри становлять приблизно $2,2\text{--}2,4 \times 1,5\text{--}1,9$ м. Штучне походження печерного приміщення не викликає жодних сумнівів. Наявність вирубаної в кам'яній основі житлової камери пристінної лави ($2,30 \times 0,35$ м), а також нерівних отворів у стелі та в північно-західному куті камери є результатом виконання значного обсягу виконаних робіт. Так один з отворів слугував вікном ($0,75 \times 0,80$ м), а інший – вентиляційним отвором ($d = 0,15$ м). Ще інші ознаки засвідчують певні житлово-побутові пристосування печерної порожнини, що загалом суперечить вимогам, які характерні для житлових камер представників аскетизму.

Печерна пам'ятка у Руді має чіткі ознаки невеликого, менш-більш просторого общинного печерного житлового приміщення, яке за конструктивно-архітектурними ознаками далеко виходить за межі існування практичного анахоретства. Проте вона ще не відповідає реальному статусу монастиря, у якому мають виділятися його основні складові частини (храм, трапезна, житлові споруди та ін.) [411, с.114 – 120].

На культове призначення печерної порожнини, як зазначає М. Бандрівський, вказує кілька нішоподібних заглиблень невеликих розмірів характерної форми. Вони вирубані у верхній частині стінок житлової камери, мають різні розміри. Одна із ніш сягає у висоту 0,3 м, ширину – 0,5 м. Проте дослідник не подає жодних відомостей про інші заглиблення, які лише поверхово згадує на початку публікації, а також про їх глибину, форму, що є важливим для визначення статусу обителі, числа мешканців. Наприкінці статті автор висловлює узагальнене припущення, що у вирубаних кам'яних нішах могли бути встановлені лампадки чи світильники [134, с. 11–13].

Крім того, у місці, де розміщені віконний та дверний отвори, виявлено пази, які по периметру були вирізані у камені. Середня їх ширина і глибина становить приблизно 4 см. Пази були призначені для кріплення до кам'яної основи дерев'яних конструктивних елементів, ймовірно, рам дверей та вікон.

Отже, зазначена пам'ятка виходить за межі практичного анахоретства, але зачислити її до групи печерних монастирів через недорозвинуту внутрішню інфраструктуру недоречно. Наголосимо, що анахоретам не було притаманним створення великих житлових камер та певних зручностей у них. За характерними ознаками в печерному житлі, яке знаходиться поблизу села Руда, могло проживати приблизно троє-четверо осіб, що вважається несумісним із канонами аскетизму і описом їхнього буття [128, с. 5–41; 303, с. 260–261; 321, с. 14–17], а також з статутними нормами та вимогами кіновії [64, арк. 55–180].

На нашу думку, печерний протомонастир біля с. Руда утворився шляхом об'єднання кількох ченців в одну общину. Дослідження свідчать про певні трансформаційні процеси (тобто поступове згладження аскетичних принципів та пристосування житлової споруди до реалій життя), які відбувалися під впливом тогочасного суспільного буття у житлово-побутовій, виробничій, світоглядній та інших сферах. Саме це знайшло характерне відображення в розбудові печерного приміщення. Ці та інші соціальні, світоглядні чинники позначилися на шляхах і основних принципах практичного освоєння багатьох печерних порожнин Галичини. Прикладом аскетичного існування анахорети прагнули наслідування апостольського поклику самотності, невибагливості, безмовності, убогості, строгого послуху, покути, молитви, особистих “замкнених” релігійних переживань [356, с. 21, 25–27; 253, с. 311–361; 412, с. 56–76; 491, с. 5–6].

Інша подібна печерна оселя чорноризців, яку зазначений дослідник також датує добою середньовіччя, розміщена біля с. Поділля Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл. (рис. 3.23). Пагорб, де її було виявлено, відзначається крутосхилом. Вхід влаштований у вигляді вузького, округлого з кам'яними

виступами “лазу”, який розташований на висоті приблизно 35–40 м від рівня підніжжя [134, с.11].

Можна легко простежити, що зазначені характеристики подані автором у статті повністю відповідають вибору місця для облаштування житлових камер анахоретів [173, с.154–161]. Водночас внутрішній устрій відзначається значним просторовим освоєнням. Зокрема, у печері виділяється помітно видовжена центральна частина, що має довжину 13 м, ширину – 2,2 м та висоту – 3,4 м [134, с.12].

На особливу увагу у публікації М. Бандрівського заслуговують три великі заглиблення, які вирубані у бокових стінах центральної печерної порожнини. Вони можуть бути свідченням, що тут проживало кілька осіб. Можна підтримати думку дослідника, що ніші слугували мешканцям пам’ятки житловими камерами. Усі заглиблення вирубані на одному горизонтальному рівні, що приблизно відповідає долівці вхідної частини.

Як стверджує М. Бандрівський, у західній стінці центрального приміщення розташовані дві камери, які мають майже прямокутну форму та характерно заокруглені кути. Менша з них сягає у довжину 2,8 м, висоту – 0,8 м та ширину – близько 1 м. Довжина більшої камери – 4,5 м, висота – 1,3 м, ширина – майже 1 м (рис. 2.23) [134, с.12–13].

Нішоподібні камери, розміщені у протилежній – північно-східній стінці, за формою є дещо відмінними від попередніх. Одна з них в плані має напівкруглу, майже сферичну форму. Вона заглиблена приблизно на 1 м у бічну стінку печерного коридору. Її висота становить близько 1 м від рівня долівки. Інша камера є значно меншою. На стінках простежуються відбитки рубаючих інструментів. Але, вірогідно, що її розбудова залишилася незавершеною.

У різних місцях печерної порожнини також простежено сліди від дії металевих знарядь (зубил, лез і ін.), якими видовбували кам’яну основу. Відбитки інструментів на стінах, стелі та у нішах різняться між собою. Зокрема, під час

вирубвання камер продовгуватої форми відзначено характерні риси металевих лез шириною 3–3,5 см, а сферичної – гострих знарядь клиноподібної форми. Ймовірно, що вирубували печерну камеру тривалий період при допомозі різних за формою металевих знарядь. На нашу думку, виконання печерних робіт відбувалося повільно в процесі поступового зростання числа мешканців та необхідності розбудови порожнини.

Культурний шар, виявлений під час проведення досліджень у печерних порожнинах поблизу Руди та Поділля, не простежується, що відкидає змогу на основі речових знахідок датувати досліджувану споруду. Тверда кам'яниста долівка житла не сприяла акумулятивним процесам та збереженню матеріальних решток і в тім числі на багатьох інших чернечих печерних пам'ятках Галичини. Однак, середньовічне чернече житлове призначення зазначених монаших осель, як наголошує М. Бандрівський, не викликає сумніву [134, с.13]. На жаль, досі жодних матеріалів та архівних згадок про наведені обителі чорного духовенства нам виявити не вдалося. Тому археологічні відомості залишаються єдиним джерелом, що дає змогу стверджувати історію печерних порожнин в Руді та Поділлі і умови проживання в них.

У фондів збірках Львівської національної наукової бібліотеки імені Василя Стефаника знайдено цікаве свідчення про Рогатинський печерний монастир, який приблизно на переломі XVI–XVII ст. існував у лісовому масиві поблизу повітового містечка Рогатин. У документі зазначено, що на той час в обителі проживало троє ченців. Чернеча оселя не мала ніяких прав, не володіла коштами, власністю, не проводила жодної господарсько-виробничої діяльності [50, арк. 24].

Підтвердити архівні матеріали про місце знаходження Рогатинського монастиря досі не вдалося. Перш за все, скупа інформативна база не дає підстав асоціювати його з тією чи іншою пам'яткою. Хоча, на нашу думку, він мав би бути розміщений десь поблизу вище згаданих осель іноків або є однією із перелічених вище.

Один із перших відомих дослідників зазначених печерних порожнин, розміщених поблизу сіл Руди та Поділля, польський історик А. Грушецький зачислявав їх до числа середньовічних житлових споруд ченців-схимників Галичини [503, s. 335–337]. Нині невідомо, чому саме так означив згадані печерні житла автор. Вжитий А. Грушецьким термін “схимник” майже повністю відповідає значенню терміна “чернець”, бо саме ченці, що приймають схиму, тобто посвяту у монахи, стають схимниками.

Життя ченця-схимника було регламентоване типіконом. Будь-яке статутне відхилення вважалося гріхом. Їм не дозволялося мешкати в одній житловій камері по кілька осіб, бо це було порушенням схими [412, с.56–76].

Отже, схимники змушені були проживати у відмежованих індивідуальних житлових камерах, а не спільно у великих однокамерних приміщеннях, подібних до тих, які розміщені у печерних порожнинах поблизу Руди та Поділля.

Як було зазначено, найближчим у статутних правилах проживання до схимництва є кінвітство. Воно вимагало одноосібного мешкання чорноризця у житлі. Проте згадані печерні пам’ятки на основі спільної житлової камери можна трактувати, як один із прикладів перехідного келіотського типу устрою чернечої общини на шляху до кінівії.

Як видно із публікації А. Грушецького, багато його тверджень і в тому числі про печерні порожнини було побудовано на особистих припущеннях, адже він не спирається на джерельні матеріали. Ймовірно, що в більшості випадків автор користувався інформацією місцевого населення.

Означення цих печерних пам’яток, яке наводить М. Бандрівський, також заслуговує на критичну оцінку в тому, що у даному випадку йдеться про велику однокамерну общинну житлову споруду середньовічного чернецтва, яка конструктивно представляє одну структурну одиницю.

За нашими підрахунками, у житловій камері поблизу с. Поділля також могло мешкати приблизно 3–4 особи. За характерними ознаками спільного

однокамерного проживання ченців, формами та розмірами дані приміщення цілком відповідають принципам організаційного устрою келіотських протомонастирів давньої Русі [348, с.86–102; 357, с.72–79].

Важливу групу житлових печерних споруд давньоруського монашества репрезентують гроти. У середньовіччі вони творили один з різновидів общинного однокамерного чернечого житла келіотського типу. Серед них привертає увагу невеликий грот, який розміщений у верхній частині гористого масиву, що знаходиться в східній околиці с. Розгірче Стрийського р-ну Львівської обл. (рис. 3.24). За характерними ознаками видно, що печерна порожнина має природно-штучне походження. На думку дослідників, частково вона утворилася шляхом ерозії та вивітрювання гірської породи. Її розбудові значно сприяли м'які пластові відклади, які простежуються у загальній кам'яній структурі. Розміри печерної порожнини становлять 3,8×2,2 м. Довшою стороною вона була розміщена по осі північ–південь.

Про стародавнє заселення мандрівними ченцями приміщення грота серед місцевих мешканців ще й досі побутують численні домисли, перекази, легенди, які в багатьох випадках видаються неправдоподібними.

Серед публікацій та писемних джерел нам не вдалося виявити жодних відомостей про пам'ятку. Ймовірно, що найбільшу увагу пошуковців привертав печерний монастир, який знаходиться неподалік, а грот опинявся на другорядному плані [266, с. 562–573; 441, с.108–111].

Він має вигляд неглибокої кам'яної порожнини, яка споруджена у одній горизонтальній площині. Фронтальна сторона гроту зараз є повністю відкритою. Його стеля округла, аркоподібної форми, яка обабіч плавно переходить у північну та південну стінки. Найбільшу висоту стелі споруди зафіксовано у середній частині, де вона від рівня долівки становить 1,9 м. Долівка добре втоптана, рівна, піщано-кам'яна.

На стінках кам'яної порожнини простежено сліди рубання та тесання каменю. З південного боку грота, у стінці аркоподібного склепіння, на висоті 0,7 м від рівня долівки, є видовжений отвір овальноподібної форми. Його висота сягає 1,3 м, ширина – 0,7 м (рис. 3.25). Вірогідно, що він одночасно слугував для природного освітлення приміщення, виходу газів під час горіння вогнища у приміщенні споруди.

Про наявність стародавнього череня у південній пристінній частині печерної камери свідчить потужний пласт попелу, який в діаметрі охоплював близько 1 м. У попелі виявлено кілька невиразних фрагментів тонкостінного кружального керамічного посуду, який за характерними керамологічними ознаками зачисляють до середньовіччя. Знайдено також невеликі кусочки добре випаленої глиняної обмазки, які знайдено під час зачищення ґрунтової поверхні, а також у вогнищі між вугликами. Іншим підтвердженням практичного використання приміщення гроту можуть також слугувати сліди стійкої кіптяви на стелі та у верхній частині віконного отвору (рис. 3.25).

В окремих місцях на стінках споруди зафіксовано відбитки металевих клинів, сліди грубих сколів кам'яної породи, характерні ознаки від тесання кам'яних стін. Крім того, щоб запобігти зсуву ґрунту, проникненню води у приміщення під час опадів дощу чи танення снігу нижню частину східної стінки грота було укріплено коленими вапняковими каменями, які виклали на вапняно-піщаному розчині. У його складі простежено дрібні кусочки білої шкарлупи яєць, на нашу думку, домашньої птиці.

Варто зауважити, що така традиція виготовлення будівельних сумішей була доволі поширеною у середні віки та в наступні епохи. Суміш характеризується стійкістю до атмосферних впливів, міцністю, еластичністю, в'язкістю. Тому не випадково такий розчин будівельники часто використовували для спорудження храмів, оборонних укріплень та інших споруд.

Вірогідно, в зазначеній печерній порожнині могло мешкати приблизно двоє осіб. Спільність проживання кількох ченців в одному приміщенні відповідає теоретичним засадам келіотства і організаційним принципам формування середньовічних протомонастирів. З іншого боку такий устрій житлової камери може бути відображенням перехідного періоду функціонування чернечої общини на шляху до класичного монастиря.

Цінну історичну пам'ятку давньоруського чернецтва переходу від анахоретства до кіновії виявлено під час пошукових робіт, які ми проводили на Розточчі поблизу села Страдч, що на Яворівщині. Печера також є великою однокамерною спорудою (рис. 3.26; 3.27). Подібно до багатьох печерних пам'яток в зазначеній порожнині не виявлено слідів залягання культурного шару, що певною мірою ускладнює її визначення, вивчення, датування.

Проте в ній добре простежуються характерні ознаки поступового практичного освоєння. Ймовірно, що шляхом розбудови з невеликої одноосібної печерної камери анахорета вона переросла у велику житлову споруду чернечої общини. На підставі проведених спелеологічних обстежень наголосимо, що штучне походження не викликає жодних сумнівів.

На нерівних кам'яних стінах видно численні спроби вирубування індивідуальних нішоподібних житлових камер (келій), що є визначальним явищем для чернечих общин кіновіального типу. У плані спорудження вхідна і житлова частина печерної порожнини відповідають уже відомим аналогам, традиції будівництва житлових споруд анахоретів.

Подібний у плані тип забудови зафіксовано на землях Подніпров'я і подано у матеріалах, які опублікував київський спелеолог Т. Бобровський. Автор зазначає прямий вхід у житлову камеру, пряму ліву стінку, розширення житлової камери у вигляді округлого заглиблення з правого боку, овальне склепіння та ін. (рис. 3.15). Саме ці та інші характеристики притаманні печерній порожнині зі Страдча. Це дає

змогу висловити припущення, що засновником та будівничим цієї чернечої оселі міг бути мандрівний чернець (або ченці), можливо із земель Подніпров'я.

Вхідний отвір у протомонастирську оселю в Страдчі має округлу форму (рис. 3.27). Найбільша висота, яка припадає на середню частину вхідного отвору, становить 1,65 м від рівня долівки. Такою ж є і максимальна ширина, яку фіксують на висоті приблизно 0,8–0,9 м. На стінах пам'ятки виявлено шість невеликих нішоподібних заглиблень. Одне з них мало прямокутну форму (12×18 см, троє – округлу ($d = 16–18$ см), та двоє відзначалися підтрикутною формою (13×24 см). Середнє заглиблення становило всього 3–5 см.

Долівка печерної споруди від входу похила, кам'яна, а в окремих місцях, особливо в глибині печери – піщана, що свідчить про вихід будівельників печерної порожнини на піскові пласти. Однак, порушень природних гіпсово-піщаних відкладів не зафіксовано.

Загальна площа камери становить близько 24 м². На підставі цього, а також шістьох невеликих настінних ніш, які, на нашу думку, використовували як невеличкі індивідуальні вівтарі, можна висловити припущення, що у житлі могло проживати приблизно 5–6 осіб. Такі умови вважаються недопустимими для чернечих общин, створених на засадах кіновії, але характерні для монаших колективів келіотів.

Можна допустити, що зазначена пам'ятка так і не змогла трансформуватися у повноцінну кіновіальну монастирську інституцію, для якої притаманною є відмежована культова, житлова, господарська, виробнича, побутова та інша інфраструктура. Хоч у стінках печерної порожнини простежуються незначні дугоподібні, округлі, овальні та інші заглиблення, які також можуть свідчити про спроби вирубування у межах общинної житлової камери окремих печерних приміщень.

Цей факт можна розглядати як спробу мешканців чернечої общини до переходу на кіновіальні відносини. Однак, як показують результати проведених на

пам'ятці спелеологічних досліджень, будівельні печерні роботи залишилися незавершеними.

Про два приміщення біля Сатанова, які було видовбано ченцями у скелі зазначає у своїй роботі Б.Тимошук. Як пише автор, в “...одному з них, яке має апсиду і нішу для ікони, знаходилася каплиця, в іншому, де була влаштована кам'яна лежанка, жив чернець-самітник” [447, с.107].

Теоретично давньоруський типікон забороняв чорноризцям спільне проживання в одному приміщенні [412, с. 56–76]. Можливо, що саме реалії тогочасного суспільного життя штовхали ченців до пошуку, сприяли появі та поширенню різних компромісних організаційних форм серед чорного духовенства, що в багатьох випадках не відповідало конституційним вимогам існування іноків, а призводило до спотворення повсякденної діяльності та великої суспільної місії чернецтва, монаших общин, які згуртовувалися на організаційних засадах келіотства тощо.

Негативне значення в історії давньоруського чернецтва отримали так звані “блудні” ченці, які самовільно “мігрували” монашими обителями [411, с.114–120], що вважалося грубим порушенням кількох статутних положень.

Як зазначає о. А. Пекар, причиною такого ганебного явища у житті чорного духовенства був пошук кращих та вигідніших умов для проживання [357, с. 86]. Подібну думку також висловлює і інший дослідник середньовічного монашества – П. Федюк [465, с. 220–278].

У XV–XVI ст. давньоруське чернецтво переживало чи не найбільшу кризу в історії свого існування, що значною мірою було зумовлено деструктивною діяльністю багатьох монастирських обителей та ченців, які опинилися та перебували за межами організаційних форм, підпорядкувань, чернечих статутів, правил [357, с.86–87].

Зрешту, аж у 1509 р. на Віленському соборі монахам було заборонено без дозволу настоятеля монастиря покидати територію обителі. Проте це не могло

врятувати загальний занепад чорного духовенства, яке, здебільшого, існувало без керівних та організаційних системних структур [56, арк. 315, 870, 897; 57, арк. 471–472; 58, арк. 46, 47, 52, 550, 670, 676; 59, арк. 1511–1512].

Дослідник о. А. Пекар твердить, що період пізнього середньовіччя – це найважчий та найскладніший час існування чернечих общин. Чимало соціальних чинників вплинуло на те, що окремі ченці навіть заводили сім'ї і "разом із жінками та дітьми мешкали у монастирях" [357, с. 87].

Зауважимо, що в праці о. А. Пекара не встановлено статусу чернечих обителів, не визначено їхніх ознак, критеріїв, не виконано класифікаційних досліджень пам'яток. Нам видається, що автор, в основному, користувався доступними йому писемними джерелами, а етнологічних, археологічних чи спелеологічних робіт він не проводив. Звичайно, це є слабкою стороною його праці. Навіть побіжно аналізуючи матеріали його публікації видно, що він називає монастирями протомонастирські інституції, котрі не мали відмежованих келій, а користувалися великими общинними камерами. Така форма проживання була характерною для мирських общин. Вона свідчить про перехідне значення зазначених інститутів чорного духовенства.

Негативно оцінив кризові явища, які в XV–XVI ст. мали місце в історії давньоруського чернецтва, Митрополит Іларіон [348, с. 98–136].

Таким чином, виникнення та функціонування протомонастирів займає особливе місце в історії чорного духовенства давньої Русі. Перш за все, дане явище слід розглядати як важливу, перехідну ланку на шляху загального розвитку чернечого життя від одноосібного анахоретства до його общинних форм. На жаль, зазначений тип пам'яток не знайшов відображення у писемних джерелах та історіографічних працях. Ймовірно, що внаслідок свого невеликого суспільного значення, тобто відсутності при протомонастирях релігійних храмів, шкіл, передових виробництв чи іншого, що додатково привертало б увагу населення, вони залишалися поза увагою авторів.

Результати спелеологічних досліджень протомонастирських осель Галичини свідчать, що вони пройшли важкий, складний, довготривалий процес еволюції від невеликих непристосованих печерних приміщень до зручних і добре облаштованих житлових камер.

Застосування спеціальної методики комплексних наукових досліджень дало змогу не тільки визначати серед інших печерних порожнин чернечу приналежність оселі, форму общинного устрою, але й встановити число мешканців того чи іншого протомонастиря.

Діяльність протомонастирів та келіотська форма існування чорноризців отримали в науці неоднозначну оцінку. Чимало істориків не згадують цього, абстрагуються від нього і навіть намагаються не помічати його існування. Окремі з них вважають келіотство, а також протомонастирі ганебним та негативним явищем, яке сприяло дискредитації, втраті значення, ролі, місця середньовічного чернецтва у суспільному житті.

З цього приводу слід підкреслити, що поява, поширення і поступова трансформація явища протомонастирів, різних організаційних форм його існування у середні віки були зумовлені відсутністю державності, а також реальним становищем суспільства та чорного духовенства, яке було позбавлене власних управлінських структур.

Незважаючи на те, що саме завдяки існуванню в середовищі давньоруського чернецтва різних організаційних форм, воно зуміло пристосуватись до всіх суспільних небезпек, які несли з собою військові і ординські плюндрування краю, національний, релігійний гніт населення з боку чужоземних завойовників, важкі умови матеріального становища народних мас.

РОЗДІЛ 4

ОСОБЛИВОСТІ

ПОБУТУ ПЕЧЕРНИХ МОНАСТИРІВ

4.1 Житлові споруди і побутові умови келіотів

Печерні середньовічні монастирі Галичини є важливою групою історичних пам'яток чернецтва. Серед них окреме місце займають житлові споруди ченців, що існували на організаційних засадах келіотства. Вони мали різні шляхи виникнення [356, с.19–24]. Як свідчать топонімічні матеріали, багато келіотських общин у печерах гористого масиву Прикарпаття творили потужні монастирські комплекси.

Келіотські печерні обителі упродовж свого існування функціонували за межами вимог, правил, статутних положень типікону, які, зазвичай, передавали з покоління у покоління в усній формі або у вигляді коротких записів, що не завжди адекватно відображало їхню реальну сутність [40, арк. 3–36; 51, арк.190, 200, 258, 316, 350].

Тому часто побутуюче в писемних джерелах, топонімічних назвах тлумачення поняття “монастир” у багатьох випадках не відповідало реальному статусу пам'ятки.

Визначальною ознакою будь-якого монастиря, перш за все, повинна слугувати наявність та розмежованість основних складових частин його планувальної інфраструктури (храм, келії, трапезна тощо), що доповнюють принципи організаційної побудови общини. Проте з огляду на обставини, які характерні для перехідного періоду від язичництва до християнства, що зумовлені реальним становищем давньоруського суспільства в XI–XII ст., а згодом і втратою державності, зміною становища інституцій православного духовенства, особливостями суспільно-політичного розвитку давньоруських земель,

порушенням ієрархічної системи правління та іншими чинниками, багато обителів Галичини творило відмежовані чернечі поселення з незалежною від вищих структур системою правління [310, с.145–156].

В процесі визначення організаційного принципу існування того чи іншого монастиря важливе значення мають результати вивчення житлових камер, порівняння їх устрою з вимогами положень типікону, а також на підставі виконання інших робіт, котрі доповнюють інформативну базу і дають змогу встановити особливості функціонування, визначити типологічний організаційний устрій пам'ятки.

Серед житлових споруд середньовічного чернецтва помітно виділяються житла келіотів. Для них було характерним спільне проживання общини в одній житловій камері, що є грубим порушенням статутних положень типікону. Але такий спосіб існування був зумовлений реальними умовами, у яких опинилося давньоруське монашество. Спільне проживання кількох ченців в одній житловій камері підтверджують результати спелеологічних досліджень Страдецького, Розгірчанського, Бакотського, Лядівського та інших печерних монастирів Галичини [496, с. 51–91].

На основі результатів досліджень варто зауважити, що в переважній більшості великі печерні житла келіотів багатьох галицьких монастирських обителів одночасно слугували не тільки як спільні місця проживання, а й общинні трапезні, храми, майстерні, господарсько-побутові приміщення та ін. Тому не випадково у житлових спорудах багатьох давньоруських монастирів келіотського типу можна виявити речові знахідки господарського, побутового, культового, виробничого та іншого характеру.

Таким чином, великі спільножитні чернечі житлові приміщення галицьких середньовічних монастирів виступають відображенням типу організаційного устрою тієї чи іншої монашої оселі, характеристикою житлових умов та щоденного чернечого побуту, а також дають змогу на підставі застосування

порівняльних методів стосовно положень типікону означувати їх житлами чи келіями.

Часто житлами келіотів були великі печерні камери, у яких проживала уся чернеча община. На нашу думку, соціальне згуртування у середньовіччі виступало як важливий і подекуди необхідний чинник виживання, захисту релігійних і національних ідей.

Результати порівняння келіотських житлових споруд з житлами кіновітів складають основну принципову відмінність келіотства від кіновії, що отримало вираз у общинному або в індивідуальному житлі. Зауважимо, що келіотський общинний тип монастирського існування Митрополит Іларіон називає “родинним чернецтвом” [348, с. 91].

Внаслідок порушень статутних умов та дисциплінарних положень типікону келіотські монастирі перебували за межами законництва. Тому не випадково, щоб відмежуватися від позастатутних ченців, у документах пізнього середньовіччя появився термін “чернець-законник” [54, арк.146].

Іноді чернечі обителі келіотів існували далеко за межами населених пунктів, у глухих лісових закутках, важкодоступних гористих масивах, а через це не були залежними від організаційних ієрархічних структур і, можливо ще й тому опинялися поза існуючими обліковими системами.

Не виключено й те, що давньоруське келіотське чернецтво могло появитися як одна із форм соціального протесту поневоленого населення. Вірогідно, що писемні відомості, які формували і зберігали в таких монастирях, мало цікавили представників тогочасної ієрархії та державних установ. Ймовірно, що за відступництво від положень, вимог, правил типіконів, котрі келіоти не виконували, вони залишалися у монастирських обителях на збереженні і з часом виявилися втраченими.

Низка статей типікону визначала ставлення статутного чорного духовенства до матеріальних благ та цінностей. Зокрема, 12 – 13 ст. дисциплінарних положень

забороняли ченцям монастирів мати чи зберігати цінності, 17 – закликала утримуватися від розкоші, а також кілька статей наголошувало на святому обов'язку кожного чорноризця проживати в матеріальній убогості [412, с. 59]. Однак, як свідчать виявлені матеріали та публікації, келіоти не завжди дотримувалися зазначених вимог.

Як свідчать результати досліджень (В. Антоновича, Є. Сецінського, Я. Пастернака, І. Винокура, В. Карповича та ін.), які було проведено на чернечих середньовічних пам'ятках в Бакоті, Лядовій, Страдчі, Розгірчі, в житлових приміщеннях мешканців келіотських монастирів часто зустрічаються предмети побуту (горщики, збанки, миски, кухонні ножі тощо), господарсько-виробничі знаряддя, цінні речі, монети та інші артефакти, які для даного періоду є характерними знахідками у житлових спорудах сільських і міських поселень.

Ченці в обителях келіотського типу мали незначну приватну власність, яку, здебільшого, розвивали на базі домашнього тваринництва, різних промислів, ремісничих, господарських занять. Це підтверджують етнологічні матеріали, спелеологічні, археологічні знахідки, виявлені під час обстежень печерних житлових споруд. Зокрема, в житлових камерах вхідної частини Страдецького печерного монастиря у 30-х рр. минулого століття Ярослав Пастернак виявив дрібні фрагменти керамічного посуду, кістки птиці і свійських тварин та інше [352, с. 560–563].

Знайдені у житлах давньоруських ченців речові матеріали, на підставі застосування порівняльно-типологічного методу наукових досліджень з положеннями типікону, є свідченням існування в них келіотських стосунків [412, с. 56–59].

Підтвердженням побутуючого типу чернечих організаційних стосунків того чи іншого монастиря також можуть добре слугувати тогочасні поховальні пам'ятки. Загалом, в археології вони відзначаються як звичайні ґрунтові

трупопокладення, у яких антропологічні решки зберігають чітко визначену просторову орієнтацію.

Зазначимо, що поховані чорноризці мали випростані вздовж тулуба або зігнуті у ліктях руки, які були покладені на грудну клітку, що певним чином відображає християнські поховальні звичаї. Ченців-покійників супроводжує бідний інвентар, який їх помітно різнить з синхронними мирськими захороненнями [28, с.13–19].

В пізньому середньовіччі у захороненнях ченців появляються нумізматичні знахідки. У могилах Унівського монастиря найбільшу кількість склали польські, литовські шеляги XVI–XVII ст. Більш ранні монети – орти, руські грошики, празькі гроші є рідкісними [36, с.12–19].

На підставі досліджень чернечих поховань, які ми проводили в Уневі, а також результатів роботи археологічних експедицій Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України та інших наукових інституцій у Підкамінському, Спаському, Лаврівському монастирях, давньоруських поховальних некрополях княжого Галича встановлено – чернечі захоронення різняться від мирських тим, що у ченця-покійника часто під головою знаходиться кам'яна подушка [10; 334, с. 31–34]].

Подібну давньоруську “традицію” зауважено не тільки в Галичині, а й на багатьох тогочасних поховальних чернечих пам'ятках України [334, с. 31–34; 314, с.111–116], що свідчить про її значне поширення й відмінність від мирських трупопокладень.

У похованнях ченців майже не трапляється посуд, побутові, ювелірні речі і інші знахідки, які характерні для язичницьких мирських захоронень, а також перехідного від язичництва до християнства періоду, де вони виступають як супровідний поховальний інвентар. Найдавніші чернечі могили (XI–XII ст.) середньовічного Унівського кладовища засвідчують, що порівняно незначні матеріали є лише у похованнях ченців-келіотів.

Найчастішими знахідками у могилах іноків є залізні пряжки, котрі, ймовірно, походять від монаших поясів. На нашу думку, декларована типіконом убогість існування була основною причиною відсутності речових матеріалів у поховальних пам'ятках, хоча християнство визнає потойбічне життя. Археологічне дослідження середньовічних чернечих поховань має важливе значення для розширення джерельної бази історії галицького чернецтва та особливостей розвитку соціуму.

Як уже було зазначено вище, творцями однієї з груп середньовічних монастирів Галичини виступали анахорети [181, с. 113–116]. На прикладі дослідження багатьох їхніх пам'яток можна відзначити, що доволі повільно проходила розбудова і трансформація одноосібних печерних келій у протомонастирські споруди, скити та монастирські обителі. Цей шлях виявився тривалим, складним й тернистим. Потрібні були поступові зміни не тільки в організаційних формах існування чернечої общини, а й виконання величезного обсягу фізичних, технічно-розбудовчих робіт для забезпечення статутного існування інституції.

Значну кількість давньоруських обителей Галичини репрезентували невеличкі убогі монастирі, які існували без “прав, монастирського майна та нерухомої власності”. Вони не мали жодних адміністративно-ієрархічних підпорядкувань тощо [41, арк. 74]. Як підкреслив Іван Огієнко, мимоволі у таких монастирських оселях організаційні засади формувалися на основі келіотських принципів [348, с. 83–93].

Яскравим відображенням середньовічного келіотського устрою є Страдецький печерний монастир. На думку Я. Пастернака, його заснували ще в княжі часи мандрівні ченці [352, с. 561]. Вхідна частина монашої оселі (від входу до глибини 40 м по ходу печерного коридору) немає чітко виражених слідів будівельних робіт, а радше природне походження (рис. 4.1). На стінах майже не простежуються відбитки інструментарію. Долівка – нерівна. Тому не викликає

сумніву, що ченці оселилися в природній печерній порожнині, яку поступово пристосували для власних потреб [360, с.72–76].

Про це також свідчить нерівне та безсистемне розширення печерного коридору, нерівні стіни, долівка, хаотична, невпорядкована форма житлових камер, різні рівні облаштування жител тощо. Як зауважив Я. Пастернак, сліди людської праці хіба видно лише у окремих місцях [352, с. 561–563].

Їх можна ще й досі побачити на нерівному вирубуванні стелі, створенні кам'яних пристінних лав, опорних стовпів, характерному витесуванні кам'яного іконостасу, вівтарної частини церкви, культових заглиблених настінних ніш тощо [359; 360, с.72–76].

Багатомісні житлові камери келіотів відзначаються різними формами, об'ємом. Іноді вони мають доволі велику площу, що, на нашу думку, залежало від числа мешканців. Інколи приміщення монастиря були розміщені у різних горизонтальних рівнях, що є свідченням пристосування житлових камер до колишнього печерного планування.

Часто у общинних житлах ченців, що перебували на засадах келіотського організаційного устрою, виділяється декілька неглибоких ніш, які, ймовірно, могли бути відмежованими житловими місцями. В плані житлові печерні споруди келіотів ніби відображають химерні людські силуети, що не простежується у келійних приміщеннях анахоретів, відлюдників, пустельників, затворників, ісихастів і в інших представників аскетичного напрямку середньовічного чернецтва.

У процесі обстеження печерних камер вхідної частини Страдецького монастиря було зафіксовано силуетне відображення двох, трьох та чотирьох осіб у межах однієї житлової камери. Цей факт може слугувати вагомим аргументом не тільки щодо підтвердження форми організаційного устрою чернечої общини, що відповідала характерним ознакам келіотів, а й для обліку числа мешканців однієї житлової камери і навіть монастирської обителі в часи її функціонування.

Зображена на світлині (рис. 4.3) житлова споруда ченців-келіотів має піщану долівку, що зумовлено заляганням піщаного прошарку у складі стратиграфії Страдецької гори.

У келіотських житлах теж варто розмежовувати вхідну та житлову частину. Існують певні відмінності у розмірах житлових камер різних організаційних груп середньовічного чернецтва. Так, характерною ознакою жител келіотських печерних монастирів є великі розміри, які давали змогу мешканцю вільно переміщатися по приміщенню і не сковувати своє перебування подібно до реалій анахоретів.

Як показано у таблиці 4.1, середні вимірні показники жител анахоретів та келіотів мають значні відмінності щодо ширини, висоти, довжини, об'єму житлової камери. Вони виступають як відображення певних конструктивних ознак і організаційних засад чернечих общин.

Таблиця 4.1

**Порівняльні розміри чернечих
середньовічних житлових споруд келіотів та анахоретів
печерних пам'яток Галичини [172, с.95–115; 173, с.154–161].**

Показники	Житло анахорета (м)	Житло келіота (м)
Ширина входу	0,4	1,8
Висота входу	0,7	1,3
Ширина житла	0,7	2,5
Довжина житла	1,4	2,9
Висота камери	0,9	1,4
Повний об'єм (м ³)	1,3	9

Подані у таблиці 4.1 середньостатистичні дані засвідчують, що багатомісні печерні житла келіотського типу значно більші від невеличких одноосібних камер

анахоретів. Зокрема, ширина входу у зазначену житлову споруду келіотів Страдецького печерного монастиря становить 1,8 м, середня ширина приміщення житлової камери сягає 2,5 м, довжина споруди має близько 2,9 м (рис. 4.4).

Як частково видно на поданій у додатках до дисертаційного дослідження світлині, стеля печерної порожнини нерівна, зі слідами численних сколів та ознаками рубання каменю. Найбільша висота стелі від рівня долівки зафіксована приблизно у середній частині житлової камери, де вона сягає 1,2–1,3 м. Об'єм зазначеної печерної споруди становить близько 9 м³. Велика площа печерного приміщення порівняно, наприклад, з невеликими житловими спорудами анахоретів (1,3 м³), на нашу думку, нераціональна і тим більше для проживання однієї особи. Вірогідно, що зростання об'єму та розмірів печерних житлових камер келіотів є відображенням збільшення числа мешканців монастирської обителі, що було властивим для побуту ченців-келіотів, які мешкали по кілька осіб в одному житлі.

Таку думку також висловлює у своїй праці І. Огієнко [348, с. 82–116]. Зазначений автор твердить, що за умов печерного проживання велика камера для однієї особи – малоефективна, особливо щодо збереження теплової енергії, а стосовно потреб її практичного спорудження – надто трудомістка. Тому свої житлові камери чорноризці намагалися творити раціонально, враховуючи різні чинники та потреби.

На підставі результатів спелеологічних досліджень, проведених на низці пам'яток середньовічного печерного чернецтва Галичини можна припустити, що в житлах келіотів одночасно проживало не менше двох осіб. За нашими підрахунками в окремих випадках в одній печерній порожнині могло мешкати близько десяти ченців.

Кожен чернець у общинному печерному приміщенні мав свою культову нішу, яку використовував для вшанування свого святого покровителя. Враховуючи значне число мешканців житлових споруд келіотського типу, можна твердити, що

вони мали значно більші розміри від одноосібних келійних приміщень анахоретів та кіновітів.

Житла келіотів більш зручні для проживання і теоретично репрезентують ранній період діяльності чернецтва. Варто підкреслити, що особливості етнічного, політичного, економічного, соціального, релігійного, культурного розвитку давньоруських земель стали важливою причиною того, що келіотські монастирські обителі утворювалися і функціонували навіть у пізньому Середньовіччі та в добу Відродження.

Печерні пам'ятки келіотів Галичини мають і інші характерні ознаки, які вирізняють їх серед різнотипних чернечих житлових споруд. Це засвідчують відомості, що подано у таблиці 4.2.

Таблиця 4.2

**Основні
ознаки печерних монастирів келіотського типу**
[172, с.95–115; 173, с.154–161].

1.	Архітектурна інфраструктура монастиря	Неповна (є храми, кладовища, відсутні трапезні)
2.	Система управління	Демократична, анархічна
3.	Спосіб проживання ченців	Общинний
4.	Ставлення до матеріальних цінностей	Приватна власність, індивідуальна та спільна господарська діяльність

Як видно з поданої таблиці 4.2, келіотські монастирі мали інфраструктуру, яку можна розглядати як перехідну від язичницького релігійного світогляду до християнського, на що вказує низка показників, котрі суперечать статутним положенням типікону.

Під час вивчення печерних порожнин Страдецького монастиря зауважено цікавий факт, що майже усі житлові камери келіотів розташовані праворуч від

печерного коридору. Таку ж особливість зафіксовано не тільки на пам'ятках в Галичині, а й зазначено у матеріалах наукових досліджень, які подав Т. Бобровський із середньовічних чернечих печерних обителів Подніпров'я (рис. 4.15) [188, с.12–15].

Як виняток з числа відмежованих підземних приміщень Страдецького монастиря слід розглядати невелику споруду, що знаходиться поблизу вівтарної частини церкви (майже 30 м від входу). Печерна споруда розміщена з лівої сторони від основного проходу, тобто протилежної сторони від житлових камер. Вона має невеликі розміри, два отвори, котрі можна використовувати для входу чи виходу із неї (рис. 4.5; 4.6). Один отвір знаходився із південно-західної сторони, інший – з південно-східної. За типологічною аркоподібною формою спорудження вхідна частина камери є дуже схожою до форм багатьох печерних житлових споруд кіновітів зазначеної пам'ятки. Враховуючи відмежоване та нетрадиційне місце знаходження (у приміщенні печерної церкви) і невеликі розміри, можна допустити, що вона могла мати спеціальне культове призначення. Можливо, це місце для духовної сповіді.

У зазначеній камері, як це видно на світлині (рис. 4.6), помітно виділяється піщана долівка, рівно “зрізана” північна стінка, плавно заокруглені кутові частини, овальне склепіння. Загальні розміри споруди є невеликими. Довжина камери становить близько 2 м, ширина – 0,8 м, висота – 0,9 м, загальна площа – 1,6 м², повний об'єм – 1,4 м³ [34; 360, с. 72–74].

Обидва вхідні отвори у камеру мають вигляд неправильної параболи. З правого боку від південно-східного входу знаходиться невеликий кам'яний останець, у верхній частині якого розміщена рівно зрізана та добре вигладжена кам'яна поличка.

На нашу думку, це місце було спеціально відведене для добровільних пожертвувань. Адже ще й зараз на поличці печерної культової споруди на вишитих рушниках встановлюють невеликі ікони, вервички, ставлять свічки,

лампадки, підсвічники, а в дні великих релігійних свят на вишитих рушниках кладуть невеликі пасочки, хлібини, короваї, натільні хрестики, писанки, верну лозу, квіти тощо [360, с. 72–73].

Зліва від зазначеного отвору, приблизно вище середнього рівня висоти приміщення, розміщене невелике нішоподібне заглиблення овальної форми, яке у верхній частині покрите стійкою смолистою кіптявою. Подібні ніші характерні для житлових камер анахоретів. Ймовірно, що тут знаходилися лампадки, культові речі тощо. Максимальна висота овалу культового настінного заглиблення становить 22 см, ширина – 12 см, глибина – приблизно 4 см.

За характерними, типологічними та порівняльними ознаками вище зазначена печерна споруда має невеликі розміри, чітко окреслену архітектурну форму, аркоподібний вхід, склепіння, що відповідає традиції ченців-кіновітів. Тому, ймовірно, вона могла належати ченцям-кіновітам Страдецької обителі, які у пам'ятці представляють окрему групу печерних приміщень.

Печерний коридор келіотів Страдецького монастиря нерівний (рис. 4.1). Його висота і ширина у різних місцях неодинакова. Даний прохід помітно відмінний від печерного коридору кіновітів тієї ж чернечої пам'ятки, який за архітектурним типом спорудження значно відрізняється, бо його відносять до числа печерних проходів галерейного типу (рис. 4.2).

За нашими підрахунками, у монашій оселі келіотів в Страдчі приблизно на переломі XIV–XV ст. перебувало 16–20 ченців [360, с. 72–76]. Їхні житлові споруди були розташовані в одному приміщенні із печерною церквою. Цікаво, що окремі вхідні отвори житлових камер навіть виходили у камеру печерного храму або поблизу нього.

На підставі результатів спелеологічних досліджень низки середньовічних галицьких монастирів зауважено, що неодмінним атрибутом чернечих печерних обителів є кам'яні лави. У жодному писемному джерелі нам не вдалося виявити інформацію про їхнє призначення.

Особлива важливість кам'яних лав осель іноків у тому, що лавоподібні материкові останці зустрічаються у найдавніших земляних житлових спорудах давньоруських монастирів, які були збудовані на відкритій місцевості. Але нерідко етнологи, спелеологи, археологи не звертають на них увагу, не надають ніякого значення або спотворено їх тлумачать, що призводить до перекручення важливих фактологічних матеріалів.

На нашу думку, дослідження кам'яних печерних лав галицьких обителів може відкрити багато нового і досі невідомого із життя середньовічного чернецтва. Для прикладу можна навести пристінні лави, які витесані у кам'яній основі печерної порожнини Страдецького монастиря [360, с. 73–74].

Одна з них розташована приблизно в центральній частині печерної церкви, інша – у приміщенні печерного коридору. Кам'яна лава, яка вирубана в печерному коридорі, має пристінне розміщення, а у печерній церкві – приблизно в її центральній частині.

Обидві лави висічені в кам'яній основі, їх розміри та просторова орієнтація різні. Так лава, що є в приміщенні печерної церкви, підголовною частиною скерована на захід, а в печерному коридорі – на південь. Перша з них має довжину 1,7 м, ширину – 0,9 м і піднята над рівнем долівки на висоту приблизно на 0,6 м. Ширина другої становить 0,5–0,6 м, довжина – близько 2 м. Вона піднята над долівкою приблизно на 0,5 м (рис. 4.29) [360, с. 73]. Як видно на ілюстративних матеріалах, поданих у додатку дисертаційного дослідження (рис. 4.28; 4.29), вище зазначена пристінна лава з Страдецького печерного монастиря ніби має характерне відображення лежачого людського силуета. Ймовірно, у цьому й ховається одне із її практичних застосувань.

В печерних монастирях лави мають різну довжину, можливо, й призначення. Найдовші з них зафіксовано у печерній пам'ятці в Бубнищі, що на Івано-Франківщині, де в одному приміщенні знаходиться дві пристінні лави і кожна має довжину 5 м (рис. 4.30).

За характерними ознаками, які було виявлено в процесі спелеологічних досліджень, можна висловити припущення, що зазначене приміщення могло слугувати трапезною чернечої обителі, а лави слугували ченцям місцем для сидіння (рис. 4.30).

Таким чином, результати проведених досліджень свідчать, що кам'яні лави є однією із важливих складових частин, які відображають облаштування печерних монастирів. Найчастіше вони знаходяться у коридорі поблизу стін, значно рідше – в середній частині великого печерного приміщення [122, 86–102; 248, с.118–134; 496, с. 51–91].

У конструкції пристінних лав часто помітно виділяється легко піднятий від горизонтального рівня кам'яний підголовник. На нашу думку, певною аналогією кам'яним підголовникам є кам'яні подушки, які часто знаходять у середньовічних чернечих похованнях. Це дає підстави припустити, що лави для іноків могли мати соціально-побутове призначення, зокрема, для здійснення прощально-поховальних церемоній тощо.

Про печерні кам'яні лави згадують чимало дослідників. Однак, вони тільки констатують їхню наявність. Зокрема, про одну з них, виявлену в приміщенні печерної церкви скельного давньоруського монастиря в Розгирчі, зазначив Б. Януш, але також жодних відомостей про неї він не навів [266, с. 563–572].

За результатами проведених нами спелеологічних робіт було встановлено, що кам'яна лава Розгирчанського монастиря – нішоподібного типу. Вона вирубана в західній стінці пам'ятки, має прямокутну форму (1,8 x 0,6 м), рівно зрізану, добре вигладжену горизонтальну поверхню.

Треба підкреслити, що печерна традиція спорудження пристінних лав також характерна для земляних житлових камер давньоруських чорноризців. Зокрема, невеликі, вирізані у глині материкові останці, які мали приблизно таку форму й розміри, були зафіксовані у кількох житлах під час проведення розкопок на Чернечій горі в Уневі [172, с.107–108]. Вірогідно, як стверджував ієромонах,

патріарх Унівського монастиря о.Гедеон, вони слугували місцем останнього перебування в монастирі хворої або померлої братії*.

Цінною історичною пам'яткою давньоруського чернецтва є скельний монастир в Бакоті [12; 285, с.52]. Із результатів досліджень і публікацій відомо, що він існував від XI – приблизно до початку XV ст. Його занепад пов'язують з наслідками польсько-литовської війни (1431–1434), яка проходила за землі Поділля.

Приблизно на початку XVII ст. печерна обитель зазнала природних руйнувань, які відбулися унаслідок зсувів, обвалів породи, ґрунту, що унеможливило функціонування пам'ятки. Зараз місце знаходження чернечої оселі покрите лісом, але ще й досі зберігає назву Монастирище [208, с. 363], що засвідчує важливе значення топонімів у процесі досліджень монаших обителей [202, с. 234–239; 262, с. 72–78].

Перші обстеження Бакотського монастиря ще в 1883 р. зробив В. Антонович [205, с.16–19]. Він зазначив, що оселя іноків розташована на крутому південно-західному схилі Білої гори, яка піднімається над течією Дністра. Дослідник відкрив “равликоподібний” вхід у печерну порожнину, який розпочинався з вершини зазначеної гори. Вхідний отвір є різновидом входів у печерну споруду. В нижньому оберті печерного входу учений виявив дві великі келії, котрі були висічені в скелі [122, с. 86–102].

Згодом археологічні роботи на пам'ятці продовжив професор Є. Сецінський, який зазначив, що на висоті 45 сажнів від рівня поверхні ріки були залишки кам'яної стіни, збудованої на одному з скельних виступів за допомогою каменів та вапняного розчину. В чотирьох сажнях від виступу в північному напрямі знаходився невеликий майданчик з рівно витесаною долівкою, що був обмежений природними кам'яними стінами зі сходу та півдня [425, с. 1–9].

* Подається з усної інформації, яку подав 27 липня 2005 року ієромонах Унівської Святоуспенської лаври о.Гедеон.

У південній стіні розташовано поховальні ніші, у східній – дві великі печери коридорного типу з нішами, які, на думку зазначеного спелеолога, могли мати житлове, призначення [424, с. 706–708].

Крім цього, Є. Сецінський також відмітив численні літери, рисунки, хрестоподібні знаки, які нанесено на стінах обителі. Серед них виділявся вирізьблений напис “Благослови Христос Григория ігумена давшего силу Святому Михаілу” , котрий було зроблено на кам’яній стіні біля однієї з печерних порожнин Бакотського монастиря [425, с. 1–9].

Під час виконання пошукових робіт в печері селяни часто натрапляли на рештки трухлявого дерева, фрагменти давньоруського посуду, іржаве залізо, антропологічні матеріали, кістки тварин, птиці і ін. [424, с.706–708]. Зазначені знахідки, які було виявлені у житловому приміщенні, засвідчують певне відступництво від дисциплінарних вимог та положень типікону і підтверджують ймовірність існування печерного монастиря в Бакоті на келіотських організаційних засадах.

Однак, на жаль, багато важливих спелеолого-археологічних матеріалів залишилося поза увагою дослідника і, таким чином, були втрачені. Недосконала методика та методологія виконання робіт була характерною для кінця ХІХ – початку ХХ ст., адже етнографічна, спелеологічна й археологічна наука у той час подібно до інших дисциплін переживала початковий період свого формування та розвитку [427, с. 89–92].

Важливо, що в монографічній праці І. Винокура та П. Горішного, яка вийшла наприкінці ХХ ст. під назвою “Бакота. Столиця давньоруського Пониззя” окремий розділ присвячено результатам найновіших спелеологічних досліджень Бакотського печерного монастиря. На нашу думку, отримані відомості заслуговують на особливу увагу. Автори на підставі нових матеріалів, на нашу думку, зробили вдалу спробу відтворення історичної пам’ятки в період її функціонування (рис. 4.31).

Свою версію вони підтверджують знахідками, які було виявлено у печерній порожнині та поблизу неї. Серед артефактів особливу увагу привертає тонкостінна кружальна кераміка з середньовічним орнаментом, характерним для XIV – XV ст. Суттєвим доповненням є наконечники стріл і списів, меч та кинджал [12, с. 3–37; 207, с. 198–200].

Як зазначають дослідники, додаткові архітектурні елементи (поховальні та культові ніші, кам'яна лава тощо) дають підстави стверджувати про ймовірність розміщення в печерах келій підземного монастирського некрополю [207, с. 198–200; 205, с. 16–19].

Варто відмітити, що виявлені у кам'яній основі гористого масиву пази дали змогу сучасним спелеологам гіпотетично відтворити дерев'яну прибудову поблизу печер, завдяки якій можна було дістатися до поховальних ніш на висоту 4,5 м від рівня скельної долівки [207, с.198–200]. Приміщення печерного монастиря в Бакоті були розташовані у два яруси. Верхній ярус, на думку дослідників, містився на вершині гори, де був вхід у порожнину. Він має складну гвинтоподібну конструктивну форму, яка, як підкреслив І. Винокур, подібна до величезної спіралі в два оберти, плавно опускалася в приміщення нижнього поверху [205, с. 16–19], у якому за повідомленням І.Винокура та П.Горішного були розташовані чернечі келії та приміщення церкви (рис. 4.31) [205, с. 16–19; 208, с. 364].

Проте, на основі яких аргументів одне з приміщень автори визначають як печерну церкву монастиря залишається невідомо. Між церквою і житлами є доволі велика, простора камера квадратної форми (4×4 м). Про її призначення, а також речові знахідки, характерні ознаки, настінні ніші, епіграфічні написи дослідники не подають нічого. Можливо, що це була общинна трапезна.

Заслуговує критичної оцінки й те, що спелеологи не наводять детального опису житлових приміщень. Однак спробуємо проаналізувати подані ними ілюстративні відомості й матеріали. Перш за все, як видно на схематичному плані

(рис. 4.31), монаша обитель в Бакоті не мала чіткої планувальної структури. Житла великі, тобто вони могли бути общинними, спільножитними і аж ніяк не одноосібними, індивідуальними спорудами.

Зауважимо й те, що печерні камери помітно різняться між собою формою, об'ємом та площею. Такий тип печерної забудови найкраще відповідає принципам келіотського устрою обителі, коли кожен чернець за своєю уявою та потребою будував житло. Лише в секторах 1 та 2 знаходяться невеликі відмежовані одноосібні приміщення менш-більш чіткіше окреслених форм, які можуть свідчити про спробу переходу до кінівіальних організаційних відносин. Таким чином, на основі детального аналізу спелеологічних відомостей і матеріалів, можна стверджувати, що весь період свого існування давньоруський монастир у Бакоті залишався келіотським.

Детального дослідження потребують багато середньовічних печерних пам'яток чернецтва Галичини. Наприклад, найдавніша історія Лаврівського монастиря, який розташований поблизу міста Старий Самбір, що на Львівщині, має у народних переказах декілька легендарних оповідей. Кожна з них починається з історії заснування найдавнішого чернечого поселення на Святоіванівській горі. Засновниками обителі, як зазначено у народній легенді, ще в княжі часи стали кілька мандрівних ченців-печерників, які прийшли сюди з Києва [225, с. 219–242; 228, с. 75–88].

Інша традиція, яку досить часто передають у публікаціях автори міжвоєнного періоду, розповідає, що в горі поблизу сучасної монастирської оселі ще задовго до офіційного прийняття християнства на землях Русі існували невеликі печери, у яких проживали монахи [198, с. 251–290; 478; 479].

Восени 2009 р. спільно з експедицією Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ми провели обстеження зазначеної чернечої оселі. Метою робіт, перш за все, був пошук найдавніших келій, які могли передувати виникненню обителі. Однак, пошуково-розвідкові роботи не дали

належних результатів. На думку Ю. Лукомського, згадані у працях істориків XIX – першої половини XX ст., земляні житла та печери вже давно не існують унаслідок спланованих перебудов, руйнувань, природних обвалів, ґрунтових зсувів та інших чинників.

Вірогідно, що одну із стародавніх печерних келій в підніжжі Святоіванівської гори, яка знаходиться на околиці сучасного села, приблизно у XVIII–XIX ст. ченці монастиря перебудували під споруду господарського призначення. Будівництво зроблено за допомогою тесаного вапнякового каменю та цегли-пальчатки, яка є характерним будівельним матеріалом у XVII – XVIII ст. Однак, висловлене припущення ще потребує детальної перевірки. Хоча варто зауважити, що археологічні знахідки з розкопок Лаврівського монастиря дали підстави за найдавнішими артефактами датувати зазначену історичну пам'ятку Галичини XI–XII ст. [33, арк. 3–40].

Твердити про більш ранній, тобто дореформений[†] період виникнення монашої оселі у Лаврові, поки що немає жодних підстав. Результати археологічних досліджень уточнюють хронологію та історію виникнення монастиря, що відсуває на другий план побутуючу легенду про грамоту галицького князя Лева Даниловича на його заснування, грамоти польських королів, а також спростування дискусій серед науковців кінця XIX – першої половини XX ст. щодо окремих архівних фальсифікатів [240, с. 3–20].

Архівні джерела показують, що соціальне об'єднання чернецтва у середньовічні часи також виступало важливою, нагальною потребою у боротьбі за існування. На нашу думку, саме завдяки згуртуванню сил та ресурсів багатьом давньоруським монастирським обителям, навіть у часи періодичних спустошливих татарських наїздів на галицькі землі вдавалося виживати [51, арк.190, 200, 258, 316, 350].

[†] Мається на увазі релігійна реформа 988 р. великого київського князя Володимира.

У 1551 р. львівський монах Вассіан стосовно важкого економічного, соціального становища галицького чернецтва зазначав: “...отнюдь то есть небрежение и простота несказаная, а иноческая безконечная погибель, что и покомь села и волости и христианы...” [51, арк. 225].

Цінною історичною пам'яткою Галичини в плані дослідження монашого житла доби середньовіччя є печерний монастир, який розміщений поблизу с. Розгірче Стрийського р-ну Львівської обл. (рис. 4.32). Він розташований на висоті приблизно 25 м від підніжжя гірського масиву, який зараз покритий лісом і представляє великий чернечий комплекс, котрий вирубаний у виділеній природній скалі (рис. 2.3; 2.4) [441, с.108–111].

У скельному комплексі помітно виділяється велика житлова споруда, печерна церква, господарсько-побутове приміщення (рис. 4.32). Монастирська обитель була розміщена у двох горизонтальних рівнях архітектурної забудови із зовнішньою системою сполучення. У верхньому горизонтальному рівні знаходиться церква, а в нижньому – споруди житлового та господарсько-побутового характеру [266, с. 562–573; 441, с.108–111].

Потрапити з нижнього ярусу у верхній можна за допомогою кам'яних сходинок, які вирубані на поверхні кам'яної скали з фронтального боку пам'ятки (рис. 4.33). Як зазначає у своїй статті В. Карпович, для проживання ченців слугувала одна велика житлова камера (рис. 4.32). В той же час зауважимо, що спільне проживання ченців у одному приміщенні забороняв типікон. Це дає підстави висловити думку, що Розгірчанський монастир існував за межами статутних положень, ймовірно, на келіотських організаційних засадах.

Щодо “будівництва” житлового приміщення обителі, то варто відмітити, що на її стінах та стелі немає природних тріщин, раковин, а лише численні відбитки металевих знарядь, що свідчить про його штучне походження. Камера мала прямокутну форму. Довшою стороною була направлена по осі схід–захід, що відповідає давній християнській традиції просторової орієнтації культових,

трапезних та найдавніших житлових споруд. Розмір общинного приміщення становить 7×8 м, а загалом площа – 56 м² [266, с. 560].

На нашу думку, у такому помешканні могло проживати близько 20 осіб. Значна величина споруди свідчить про її багатомісність, тобто общинний організаційний устрій. Великі житлові камери є характерною ознакою розвинутих середньовічних монастирів келіотського типу. У цьому випадку уся община обителі мешкала в одному спільному приміщенні, що, з одного боку, слід розглядати як грубе порушення умов кінівії. Адже відповідно до положень типікону та дев'ятнадцятої статті “Правил ... “ чернечого життя митрополита В. Рутського кожен чернець монастиря повинен мати окрему келію [412, с. 62]. Спільне проживання ченців в одному житловому приміщенні не допускалося. Лише у виняткових випадках ченцям-подорожникам дозволялося ночувати в одному житлі. Таким чином, за формою організаційного устрою тут могли проживати келіоти.

На схематичному плані Розгірчанського печерного монастиря, який подав у статті В. Карпович, немає трапезного приміщення (рис. 4.32) [266, с. 562–573]. Його відсутність була також підтверджена результатами наших спелеологічних досліджень, які проводилися на пам'ятці в польовому сезоні 2008 р.

Як свідчать наукові дослідження М. Климова, І. Ломачинської, І. Огієнка і інших авторів, чернечі харчевні та дотримання статутних умов мали особливе значення в житті общин, організованих на принципах кінівії [267, с.119–134; 268, с.281–302; 301, с.45–48; 348, с.112–114].

Проте, як показують зазначені і інші автори, келіоти не надавали надзвичайного і навіть ритуального значення трапезним приміщенням. В переважній більшості випадків в їхніх обителях вони не існували. Отже, відсутність общинної трапезної, а також наявність великого однокамерного спільного житлового приміщення, призначеного для проживання усієї общини, можуть бути підтвердженням того, що печерний монастир у Розгірчі існував на

нижчих організаційних принципах, які найкраще відповідають келіотському організаційному устрою.

Враховуючи порівняно добре збереження печерної пам'ятки у Розгірчі, проаналізуємо детальніше її характеристику. Житлову камеру було вирубано у кам'яній основі твердого вапнякового піщаника. Печерна споруда має доволі високу стелю, яка у середній частині приміщення від рівня долівки сягає близько 3,5 м. Стеля відзначається аркоподібним склепінням, яке плавно переходить у бічні (північну та південну) стіни [266, с. 570–574].

На стінах і стелі простежуються численні відбитки широких та вузьких металевих лез, які свідчать про штучне походження печерної порожнини. За нашими підрахунками, для створення житлової камери було вирубано близько 150 м³ кам'яної породи, що становило загальну масу близько 480 т. Усі роботи виконували примітивними методами і засобами із застосуванням ручного інструментарію, фізичної сили ченців монастиря. Тому попередньо заплановане спорудження великої житлової камери для спільного проживання силами чернечої общини обителі не викликає жодних сумнівів. Вхід у житло був легкодоступним. Він розміщувався у фронтальній стінці із західного боку печерної споруди. Для входу у житлове помешкання слугував великий та зручний отвір прямокутної форми (1,90×1 м). Його було вирізано у кам'яній основі приблизно в середній частині фронтальної стіни (рис. 4.34). Нижня частина вхідного отвору піднята на висоту майже 0,2 м від рівня долівки і творить так званий “кам'яний поріг”. Товщина кам'яних стін у місці знаходження дверного отвору в середньому становить 0,6–0,7 м [441, с. 108–111].

У фронтальній стіні житлової споруди також є отвори, які мають різну форму. Вірогідно, що вони слугували вікнами або для вентиляції помешкання. Можна погодитися з думкою Р. Сулика, що зліва від входу знаходилося вікно житлового приміщення. Воно має овальну форму та приблизні розміри 1,1×0,5 м (рис. 4.35). Справа від входу розміщений невиразний отвір язикоподібної форми, який,

ймовірно, вирубували у місці природної тріщини (рис. 4.36). Його максимальна висота становить 1,6 м, ширина – 0,6 м. Вірогідно, що він був призначений для природної вентиляції печерної камери, слугував для забезпечення функціонування опалювального пристрою, про що свідчать сліди кіптяви. Ще одне вікно овальної форми (1,2×0,9 м) знаходилося зліва від входу, що припадає приблизно на кутову частину північної та західної стінки, яка є фронтальною стінкою житлової споруди (рис. 4.37).

Над дверним входом у житлову споруду Розгірчанського монастиря розміщений округлий отвір ($d = 0,6$ м), який, на думку Р. Сулика, також мав вентиляційне призначення [441, с.108–111]. Проте на основі певних аналогій, які простежуються на багатьох культових пам'ятках Галичини, можна також допустити його сакральне призначення.

Основним критерієм, котрий слугував для визначення віконних та вентиляційних отворів, є наявність або відсутність вирізаних у камені пазів для кріплення дерев'яних конструкцій, тобто рам. Для усіх вікон обителі характерна наявність паза прямокутної форми, який рівно вирізаний у кам'яній основі по периметру з внутрішнього боку отвору на глибину приблизно 4 – 5 см (рис. 4.38). Треба відмітити й те, що подібні пазоподібні заглиблення в камені також зафіксовано у дверних отворах приміщення печерної церкви, монастирської комори, але їх немає у вентиляційній системі монашої оселі. Це засвідчує виконання певних заходів для утеплення споруд, яке характерне для общин келіотів у добу середньовіччя.

Келіотська форма для багатьох чернечих осель Галичини виявилася зручною з огляду на реальні суспільно-політичні умови, у яких в середні віки опинилися давньоруські землі та їх соціум, зокрема. Завдяки келіотському організаційному устрою обителів їх іноки могли мати своє власне майно, їжу, кошти, одягу, самостійно планувати, виконувати роботу, займатися виробництвом і багато іншого [348, с. 89–91]. Унаслідок складного суспільно-політичного становища

давньоруських земель в середньовіччі келіотське існування монаших осель на давньоруських землях не тільки отримало значне поширення, а й мало досить тривале існування.

На підставі результатів етнографічних, археологічних, спелеологічних досліджень низки печерних чернечих пам'яток, обстеження їхніх архітектурних стилів і особливостей забудови, виділення певних, характерних для тієї чи іншої епохи або місцевості конструктивних елементів та інших ознак В. Карпович датує існування печерного монастиря в Розгірчі періодом XIII–XV ст. [266, с. 573]. Історично цей період є важким та складним, що зумовило татаро-монгольське нашествя, втрата державності Русі.

Як засвідчують порівняно пізні архівні матеріали, що відносяться до XVI – XVII ст., келіотські монастирі не тільки не дотримувалися виконання вимог статутних положень типікону щодо правил проживання, побуту, харчування, але й не мали чіткої ієрархічної управлінської структури та організаційного підпорядкування, вели незалежне функціонування. Таким чином, вони мали відмежування від мирського світу і офіційних церковних структур [40]. Така організаційна форма функціонування общини не відзначалася строгістю, принциповістю, а в багатьох моментах відображала труднощі суспільного життя, становище релігії і церкви.

Загалом галицькі монастирі келіотського типу були бідними чернечими інституціями, адже незначна приватна власність окремих ченців не завше сприяла їх економічному зміцненню та зростанню. Келіотські монастирські оселі, ймовірно, із-за статутного відступництва не знали світської підтримки у вигляді опікунства, ктиторства, патронату, не отримували маєтків за рахунок дарчих записів світських осіб, не володіли земельними угіддями, не виконували значних господарських робіт, не займалися торгівлею, майже не проводили організованих промислів та виробництв і при тому майже не контактували з навколишнім мирським світом.

Найчастіше господарська діяльність келіотів обмежувалося збиральництвом, бортництвом, слабо розвинутим городництвом. Зібрані лікувальні трави, цвіт, кору, плоди та коріння дерев, лісові ягоди, гриби, мед диких бджіл і інше слугувало монахам продуктовим запасом для забезпечення власного харчування, медичних потреб тощо. Поблизу обителів іноки вирощували городні культури, які складали основу їх харчових запасів.

На основі архівних документів І. Мицько зазначив, що складовою частиною Унівського монастиря у XVII ст. був невеликий сад, пасовисько для худоби та кілька грядок для копання [328, с. 54].

Помітним явищем у історії середньовічних монастирів Галичини займає ктиторство. Цікавий приклад його практичного значення було зафіксовано у с. Струсіві, що поблизу Тереховлі, де знаходився невеличкий печерний монастир з пізніше добудованою поблизу нього невеличкою дерев'яною церквою св. Миколая. Наприкінці XVI ст. у Струсівській обителі проживало всього два – три ченці [50, арк.12]. Вони не займалися господарством, виробничою діяльністю, не мали земельних угідь. У той час Струсівський печерний монастир в переліку “законників” не значився. Тобто монаша пам'ятка перебувала за межами облікових систем.

Наприкінці XVI ст. власник села Струсів – польський магнат католицького віросповідання Франциск Потоцький, став ініціатором та фундатором створення нового монастиря. На власних земельних володіннях він виділив місце та 60 тисяч злотих під забудову нової обителі. Монашу оселю було заплановано на 12 ченців-законників. Ф. Потоцький також спорудив дерев'яну церкву, яку присвятив святому Миколаю, збудував просторі одноосібні келії, велику общинну трапезну, монастирські комори, підвали, хліви, додатково виділив земельні угіддя і при обителі заклав велике фільваркове господарство [218, с. 20].

Під впливом опікунської діяльності Ф. Потоцького колишній печерний монастир припинив своє існування, а його ченці опинилися у світському

підпорядковані та були залучені до виконання різних господарських і фільваркових робіт.

Розбудовуючи чернече життя на давньоруських землях у середні віки, багато вихідців з діючих обителей ставали ініціаторами створення власної та незалежної від мирського світу чернечої інфраструктури, сприяли її виходу за межі функціонування затворництва, печерництва, відлюдництва, аскетизму, прагнули до побудови праведного (статутного) монашого життя. Зокрема, у Воскресенському літописі зазначено: “Въ лѣто 6583. (1075). Почата бысть церкви Печерская ставити игуменомъ Стефаномъ, а основаніе ею положи игуменъ Феодосій” [107, с. 1].

Загалом наведемо побутуючу в сучасній науці думку, яку ще в середині минулого століття висловив Іван Огієнко, що 2/3 православних монастирів давньої Русі були ктиторськими, а лише 1/3 – збудована чорноризцями [348, с. 87]. Така “надмірна” увага світських осіб до монаших обителей, перш за все, переслідувала економічну вигоду з метою поступового, повільного втягнення іноків у сферу тогочасних виробничих стосунків.

Спелеологічні обстеження печерних пам’яток Галичини засвідчують наявність у монарших оселях різнотипних житлових споруд, неоднакову ступінь їхнього освоєння. З одного боку це дає підстави твердити про поширення різних форм, видів та типів печерного середньовічного чернецтва, а з іншого – неймовірну складність печерного існування [176, с.102–114; 187, с. 70–73].

Таким чином, як показують результати різнопланових наукових досліджень, середньовічні печерні монастирі Галичини келіотського типу пройшли тривалий та складний шлях становлення і розвитку. Келіотська форма існування обителі ставала відображенням життя однієї великої родини, яка з метою соціального виживання змушена була гуртуватися у праці, побуті, релігійній вірі, соціальному, національному захисті, тому часто лише в загальних рисах сповідувала окремі норми, правила існування статутного чернецтва.

Важливою складовою частиною осель келіотів були житлові споруди, у яких проживала уся община. Про кількість ченців-общинників монастиря свідчать культові ніші, розміщені у стінах житлової камери. Еволюція печерних житлових чернечих споруд келіотів через складність та трудомісткість освоєння печерних порожнин, незначне число мешканців і інші чинники відбувалася повільно. Розбудовувати печерні камери відповідно до статутних потреб чернецтва виявлялося доволі важко, що потребувало величезних фізичних затрат. Невибагливе, відмежоване від зовнішнього світу чернече існування не сприяло прогресивним зрушенням у галузі печерного будівництва. Тривале існування келіотських общинних стосунків на давньоруських землях, перш за все, було зумовлено перехідним періодом від язичництва до християнства та реальним суспільним становищем.

Втрата державності, чужоземна влада, періодичні побори монгольських зверхників, грабежі, безчинства татарських наїзників, довготривалі війни, розруха сприяли поширенню процесів дезорганізації, деструктуризації чернечого життя, а також породили певну самотність монастирського устрою на галицьких землях. Тому більшість середньовічних печерних монастирів Галичини формувалася на пом'ягшених організаційних засадах келіотства.

На певному етапі суспільної еволюції печерні житлові споруди виявилися неефективними в плані їх практичного використання і під впливом суспільно-політичних, національно-релігійних процесів, реформаторської діяльності митрополита В. Рутського. Саме тому на переломі XVI – XVII століть багато печерних галицьких монастирів припинило своє існування. Лише окремі обителі Верхнього і Середнього Придністер'я проіснували аж до кінця XIX – початку XX ст. поступово пристосовуючи своє функціонування до умов тогочасного суспільного життя.

4.2 Житла та побут кіновітів

Найбільш наближеними до вимог чернечого типікону були монастирські обителі, організовані на засадах кіновії. Общинне кіновіальне об'єднання середньовічного чернецтва стало важливою запорукою появи та існування статутних монастирів на давньоруських землях.

Аналіз статутних матеріалів чорноризців дає підстави твердити, що основними складовими частинами будь-якого давньоруського монастиря кіновіального типу були: храм, трапезна, одноосібні, розмежовані між собою келійні приміщення [64, арк. 5–180]. Усі інші споруди чернечої обителі (комори, пекарні, майстерні, хліви, обори, пасіки, стодоли, млини, солеварні, гути, ставки і т. д.) мали другорядне значення.

Як зазначено у низці дисциплінарних положень чернечого статуту В. Рутського (ст. 19, 20, 23 і т. д.), кожне монастирське приміщення повинно мати своє конкретне призначення, чітко визначені умови, правила використання [412, с. 56–76]. Таким чином, житла монаших обителей кіновітів – келії отримали чітке визначення і не могли слугувати майстернями, господарськими, виробничими чи іншими спорудами.

Важливе значення для відтворення побуту ченців кіновіальних монастирів мають результати дослідження келій. Одноосібність проживання регламентувала 19-а стаття типікону [412, с. 59–62]. Печерні споруди кіновітів є невеличкими. Вони нагадують одноосібні житлові камери анахоретів. Ченці-кіновіти творили відмежовані індивідуальні житла, які гуртувалися у так звані спільножитні чернечі поселення. Існування кожного інока-кіновіта було регламентоване статутними положеннями [337, с. 176–209; 338, с. 144–163].

За нормами, вимогами, правилами існування давньоруське кіновіальне чернецтво мало чітку регламентацію усіх сторін особистого та общинного життя [64, арк. 5–180], яку отримало в процесі пошуків і довготривалої кристалізації, що знайшло характерне відображення у дисциплінарних положеннях типіконів.

Історично своїм корінням чернечі типікони сягають перших століть нашої ери [280, с. 12–14; 282].

Від часу раннього християнства у монаше середовище було закладено певну соціальну диференціацію іноків. Вже Пахомій Великий (292–348) – засновник першого в історії кінівіального монастиря, за участю в духовному житті поділив ченців на 24 класи (розряди). Правила, які склав Пахомій, врегульовували багато сторін внутрішнього і зовнішнього життя чернецтва. З часом статутні положення удосконалювалися та пристосовувалися до тих чи інших суспільних умов [365, с. 373–379].

В часи давньої Русі стати ченцем без перешкод могла особа будь-якої статі та віку, яка мала не менше 16 років. Для цього спочатку необхідно було пройти суворе випробування послушництвом, яке вважалося найнижчим класом (розрядом) в диференціації чорного духовенства. Іноді, як виняток, послушниками обителів ставали діти. Нерідко вони в монастирях покійно виконували найбрудніші та найважчі господарсько-побутові роботи. Здебільшого термін перебування в послушництві тривав три роки, але за певних обставин міг зменшуватися або зростати. Послушники були зобов'язані зберігати свої мирські імена. За монастирським статусом вони поділялися на дві групи: рясофорні (тобто ті, які без прийняття постригу мали дозвіл на носіння чернечої ряс) і нерясофорні [348, с.126–127].

Після завершення випробувального терміну мирянина в монастирі за рекомендацією братії відбувалося урочисте прийняття малої Схими або постриг у ченців. Послушнику за його вибором дозволялося обирати нове ім'я. Участь у цьому урочисто-святковому дійстві, переважно, брала вся община монастиря під керівництвом його настоятеля [348, с.127].

Значення та місія настоятеля у чернечих общинах різних організаційних форм було різним. У обителях кінівітів його обирала чернече братство обителів. Настоятелем міг стати чернець-схимник, який мав не менше 33 років, ніколи не

був одруженим, відзначався християнським етикетом, відповідальністю, добрими справами, талантом керівника, вчителя, наставника. Тому усі монахи обителі перебували під його духовною, адміністративною опікою та владою. Як твердить Митрополит Іларіон, за волею і благословення настоятеля монахи, організовані на засадах кінновії, здійснювали забудову для загального (храм, трапезні, комори і т.п.) та індивідуального (келії) користування [348, с.138–139].

Члени общин кінновітів мали чітко визначені права та обов'язки, що вирізняло їх від ченців інших організаційних форм. Враховуючи певну соціальну замкнутість кінновіальних обителів, Іван Огієнко умовно їх поділяє на три категорії: господарники, служителі храму та доглядачі за дотриманням статутних вимог [348, с.139–140].

В плані регламентації господарсько-виробничої діяльності монастирів кінновіального типу важливе значення отримала грамота польського короля Владислава від 4 серпня 1439 року, яка дозволяла ченцям займатися ремеслами [112, с. 30; 51, арк.145].

Крім фізичної праці, що забезпечувала потреби функціонування монашої оселі, ченці-кінновіти усе своє життя повинні були проводити в молитві, читанні духовних книг та в місіонерській діяльності. Інформацію про нерівномірне поширення дисциплінарних положень типікону серед давньоруського чернецтва підтверджують численні наукові праці [299, с. 194–223; 310, с. 145–204; 356, с.19–45; 356, с.70–91; 544, с.725].

Важливими спорудами середньовічних монастирських комплексів кінновітів були общинні трапезні. Окремі дослідники їх ще називають чернечими харчевнями [352, с. 561. Для монастирів кінновіального типу харчевні мали особливе значення, оскільки їх використовували не лише для спільних трапез братії, а й надавали їм певного містичного сенсу, який ченці часто асоціювали з “Таємною вечерею”. Тому монастирську трапезну в житті кінновітів найчастіше трактували не як утилітарну споруду, а як сакральну. Вона функціонально,

композиційно і навіть образно тяжіла до соборної церкви. Не випадково трапезні приміщення розташовували поблизу храмів.

Духовне значення трапезних приміщень кіновіальних монастирів знайшло відображення в давній християнській традиції встановлення у них ікон, вівтаря, невеликої каплиці і навіть церкви. Зрешту, зазначена традиція побутує у монастирях й досі. Подібно до культових християнських споруд харчевні зберігали просторову орієнтацію. Нерідко в просторовому плані це формувало лінійно-функціональну схему розміщення найважливіших будівель монастиря, де церква, трапезна зала, келійні і навіть допоміжні приміщення групувалися вздовж осі схід–захід [301, с. 45 – 48; 491, с. 5–9].

Трапезні є не тільки важливою і навіть обов'язковою складовою частиною монастирських обителей кіновітів. У приміщеннях трапезних щоденно у чітко визначений час збиралося чернече братство. За статутними правилами ченцям дозволялося приймати їжу у встановлені години, лише у харчевнях і тільки з благословення настоятеля. За їхніми межами харчуватися було суворо заборонено (ст. 59) [412, с. 66].

Під час общинних трапез відбувалося читання Святого Письма, оголошення святкових вітань, а в разі потреби навіть проводили урочисті релігійно-літургійні та обрядові церемонії тощо [386; 348, с. 83–96]. Тому у багатьох випадках общинна місія харчевень наближається до значення храмів [301, с. 45–48; 392, с. 99–120].

Наголосимо, що з багатьох печерних пам'яток Галичини лише Страдецький печерний монастир є найкращим відображенням двох організаційних форм устрою – келіотського і кіновіального. Це дає змогу виконати порівняння житлових камер, встановити типологічні особливості спорудження, виділити певні відмінності між ними.

Як показано на світлинах (рис. 4.1; 4.2), печерні коридори пам'ятки у Страдчі, вирубані у одному горизонтальному рівні у різних місцях, помітно різняться між

собою архітектурним виглядом, що є візуальним виразом устрою кіновітів та келіотів [172, с. 95–115].

Типологічно відмінними між собою були келійні приміщення. Це дає підстави вважати, що вони представляють два періоди діяльності печерного монастиря. Зокрема, характерні ознаки першого з них відображають келіотський устрій (рис. 4.1), другого – кіновіальний (рис. 4.2). Наявність різнотипних жител та їх послідовне розміщення в межах печери можуть виступати підтвердженням того, що Страдецький монастир за період свого існування пройшов еволюцію від келіотства до кіновії [173, с. 154–161].

Окремої уваги в плані нашого дослідження заслуговує житловий сектор кіновітів зазначеної обителі, який виділяється невеликими одноосібними спорудами. Зауважимо, що однією з особливих ознак кіновіального устрою монашої обителі є чітке відмежування житлового сектора від харчового, виробничого та культового секторів, що саме характерне для даної частини пам'ятки [360, с. 72–76].

В порівнянні з келіотським “невпорядкованим” печерним коридором у кіновітів він чітко сформований, виділяється овальним склепінням аркоподібної форми, зберігає порівняно однакову ширину, рівно зрізану кам'яну долівку, добре вигладжені стіни, овальне склепіння тощо. (рис. 4.2). Типологічно такі проходи фахівці печерної архітектури зачисляють до галерейного типу [342, с. 311–319; 378, с. 144–151].

Наведений на рис. 4.9 та 4.10 фрагмент планувальної структури Страдецького печерного монастиря відображає скупчення розмежованих різнотипних печерних чернечих житлових споруд (дві келії куполоподібної і одна тунелеподібної форми). Вірогідно, що така система заселення порожнини творилася внаслідок існування у кіновітів інституцій послушництва та наставництва. Відомо, що система праведного чернечого навчання і виховання займала особливе місце в монашому житті [310, с. 45–48, 321, с.14–17].

Цей факт також дає підстави стверджувати про паралельне існування у межах однієї соціальної кіновіальної інституції різнотипних жител, які ми відносимо до сидячого і лежачого типів. Як видно на зазначеному вище рисунку, келії не мають просторової орієнтації, яка характерна для печерних церков, каплиць, трапезних приміщень тощо.

Подібно до житлових камер анахоретів у структурі печерних келій кіновітів виділяється вхідна та житлова частина. Порівняно із одноосібними житлами пустинників житлових споруд печерних монастирів Середнього Подністер'я довжина вхідного отвору келії обителі в Страдчі незначна. У більшості випадків вона становить приблизно 0,2–0,4 м, а іноді відразу переходить у житлову камеру. В загальному зазначимо, що внутрішня житлова площа печерних споруд монастирів і скитів кіновіального типу невелика. В середньому вона коливається від 1,2 до 2,8 м². Переважна більшість келійних камер кіновітів має площу близько 1,9–2,2 м².

Незначна загальна площа печерних камер дає підстави стверджувати, що це були одноосібні, тобто індивідуальні чернечі житла. Діаметр вхідного отвору у келію коливається в межах 0,8–1,2 м. Іноді вхід у житлову споруду мав характерне конусоподібне звуження. Така конструктивна особливість, на нашу думку, могла мати важливе значення для кращого збереження тепла у приміщенні в холодні пори року.

Вхідна частина будь-якої печерної споруди кіновіта порівняно з розмірами житлової камери є значно меншою. Загалом у печерних келіях кіновіальних обителів виявлено вхідні отвори різних типологічних форм. Зокрема, печерні входи у вигляді конусної, округлої, овальної, грушоподібної, еліпсоподібної, підквадратної, підтрикутної, прямокутної, трапецієподібної чи інших форм, що мають довжину від 0,2 до 0,5 м. Лише в одному випадку, який було зафіксовано в житловій споруді Страдецького печерного монастиря, довжина вхідної частини становила 0,8 м [360, с.72–76].

Результати спелеологічних досліджень житлових приміщень кіновітів зазначеної пам'ятки засвідчили існування двох основних типів печерних житлових споруд. Їх умовно можна розділити на келійні печерні приміщення вертикального та горизонтального типів житлового планування [158, с. 169–172; 173, с.155–157]. До групи житлових споруд вертикального планування, на нашу думку, варто зачислити невеликі печерні порожнини, які на рівні долівки мають діаметр не більше 1,2 м та висоту – 1,4 м. Розміри таких печерних камер свідчать, що в них можна було вести тільки сидячий спосіб перебування. У вертикальному перерізі житлові споруди сидячого типу мають вигляд купола храму і тому їх варто означувати печерними житловими камерами або келіями куполоподібної форми (рис. 4.11) [164, с. 206–207].

У Страдецькому печерному монастирі кіновіального типу найбільшого поширення набули келії, які у висоту від рівня долівки до найвищої точки склепіння стелі сягають приблизно 1,0 – 1,2 м (рис. 4.12). Їх долівка не завжди рівна, переважно кам'яна, іноді – піщана. На стінах куполоподібних житлових споруд майже не простежуються гострі кам'яні виступи, які характерні для одноосібних печерних споруд анахоретів.

Як видно із поданих у додатках світлин та рисунків (рис. 4.12; 4.13; 4.14), куполоподібні житлові споруди в плані мають округлу форму. Їхній середній діаметр становить приблизно 1,1–1,3 м. Вірогідно, що реальні розміри камер можуть дати змогу антропологам приблизно встановити антропологічні вимірні параметри мешканців. Практично встановлено, що у житлі висотою 1,10 м і діаметром 1,20 м може розміститися і проживати тільки одна особа, яка має зріст приблизно 1,65 м. Лише окремі житлові камери куполоподібної форми сягають у висоту 1,3–1,4 м від рівня долівки, що, ймовірно, зумовлено більш значними антропологічними вимірними характеристиками мешканців. Вірогідно, що розміри тієї чи іншої житлової споруди, перш за все, творці пристосовували до власних антропологічних показників.

Серед печерних порожнин куполоподібної форми на прикладі Страдецького монастиря можна виділити кілька характерних різновидів келійних приміщень, які, можливо, є відображенням певних естетичних смаків або будівельних уподобань давньоруських чорноризців (рис. 4.12; 4.13; 4.15).

Інший тип житлових споруд кіновітів Страдецького печерного монастиря відповідає горизонтальному принципу планування камер. У вертикальному перерізі печерні житлові споруди горизонтального типу планування мають вигляд тунелеподібних печерних заглиблень з аркоподібним склепінням (рис. 4.16; 4.17; 4.18; 4.19), що було визначальним для означення даної групи келійних приміщень [173, с. 154 – 161].

Унаслідок незначної висоти печерної камери сидіти в такій житловій камері майже неможливо. Практичне випробування показало, що в житлах лежачого типу унаслідок незначної висоти камери можна вести тільки лежачий спосіб існування. Так найбільша висота споруд тунелеподібного типу становить 0,9 м, але найчастіше вони мають висоту 0,6–0,7 м від рівня долівки.

Як показано на рис. 4.17 та 4.19, житлові камери горизонтального планування мають вигляд невисоких, продовгуватих, тунелеподібної форми ніш, заглиблених у кам'яну основу. На нашу думку, довжина заглиблень мала б приблизно відповідати зросту людини. За підрахунками, в середньому вона становить від 1,6 до 1,7 м.

Варто наголосити, що в одній із груп печерних житлових порожнин тунелеподібного типу добре простежується вхідна частина (рис. 4.16), а в іншій – її ознак майже немає (рис. 4.18). Середня довжина вхідного коридору має всього 0,2–0,3 м. У групі печерних житлових камер горизонтальної системи планування, що відповідають спорудам тунелеподібної форми, можна виділити келії, які у вертикальному перерізі мають підтрикутну, прямокутну, трапецієподібну, овальну, грушоподібну, округлу, квадратну, сегментоподібну, овоїдну та іншу форму, яка є схожою до жител анахоретів.

Окремі келії печерних монастирів відзначалися чітко окресленими формами, порівняно рівно “вигладженими” кам’яними стінками, долівкою та склепінням, а також ознаками функціонування індивідуального чернечого печерництва [122, с. 86–102; 248, с.118 – 134].

Особливістю спорудження печерного коридору кіновіального типу є те, що він має чітко сплановану форму – рівні стіни і овальноподібне склепіння. Стилiстично вона нагадує риси барокового будівництва, перші прояви якого появились на українських землях приблизно наприкінці XVI ст. Тому печерна архітектура, як зазначає дослідниця О. Пламеницька, може слугувати досліднику попереднім визначником або певним орієнтаційним індикатором для встановлення періоду будівництва, хронологічних меж функціонування тієї чи іншої печерної пам’ятки [378, с.144–149].

Звичайно, певні паралелі щодо поширення “печерної архітектури” можна провести із іншими середньовічними монастирськими обителями збудованими у тогочасному стилі не тільки на землях Галичини, а й далеко за межами України, [407, с. 144–151; 503, s. 329–352].

Подібні тунельні проходи галерейного типу характерні для багатьох середньовічних пам’яток Галичини. Однією серед них є рукотворна печерна порожнина, яка розташована поблизу с. Стільське Миколаївського р-ну Львівської обл. (рис. 4.7). Жодних писемних відомостей про неї досі не виявлено. Проте спелеологічні відомості, отримані під час досліджень не дають підстав вважати це загадкове творіння монастирем. Перш за все, про це свідчить відсутність у порожнині житлових камер з культовими нішами, які є характерними для чернечих осель. Наявність лише рівно вирубаних підземних проходів тунелеподібного типу не дає змоги віднести зазначену споруду до числа чернечих. Хоча загалом можна зазначити, що дуже схожі типи печерних коридорів зустрічаються на низці обителей давньоруського печерного чернецтва України [187, с. 70–73; 190, с. 70–73; 378, с. 144–147].

Певні типологічні ознаки, риси також властиві для келій Страдецького печерного монастиря. Вони мають чітко сплановані житлові нішоподібні заглиблення, вирубані у стінках печерного коридору [360, с.72–76]. Цікаво, що окремі споруди з числа чернечих житлових камер вище зазначеної обителі також відзначаються вирубаними аркоподібними входами, стелею склепінчастої форми та іншими ознаками [34, с. 23].

Відомо, що для будівельного стилю бароко характерні аркоподібні входи, підземні проходи галерейного типу, склепінчастої форми зводи, котрі плавно переходять у стіни, що, на думку багатьох дослідників печерної архітектури, мають певний вираз у історико-романтичній стилізації [378, с. 144–151; 164, с. 206–207]. Це дає змогу висловити припущення, що перехід до кіновіального общинного устрою іноків Страдецького монастиря відбувався приблизно в часі появи та поширення барокового стилю у будівництві, тобто наприкінці XVI – початку XVII ст. [360, с. 72–76].

З іншого боку, період, який охоплює проблематика нашого дисертаційного дослідження, припадає на дію положень Берестейської унії (1596), реалізацію радикальних реформ митрополита Велямина Рутського, що проводилися в справі оновлення і організаційного згуртування давньоруського чернецтва на засадах кіновії [412, с. 56].

Ймовірно, що саме із зазначеним періодом варто пов'язувати появу вище згаданих тунелеподібних печерних порожнин, які розміщені поблизу Стільська на Миколаївщині (рис. 4.8) [319, с. 129–131]. Досі жодних писемних відомостей про цю унікальну пам'ятку виявити не вдалося і тому навіть незначні інформативні відомості можуть відкрити шлях до її вивчення й призначення.

В плані дослідження типологічних типів жител важливо зауважити, що куполоподібні камери печерних монастирів давали змогу ченцям вести лише сидячий спосіб існування, а споруди тунелеподібного – відповідали лежачому

способу перебування, адже сидіти в таких житлових камерах, посуті, було майже неможливо [173, с. 157].

Зауважено, що співвідношення келій вертикального та горизонтального планування у печерних монастирях Галичини різне. Проте варто підкреслити, що в окремих обителях є лише один тип житлових споруд, який відповідає одноосібному кіновіальному або общинному келіотському типу устрою общини. Такі інформативні дані спелеології можуть слугувати вагомим свідченням того, що в період свого існування дана пам'ятка мала тільки один тип організаційної побудови.

Келії кіновітів помітно виділяються серед інших житлових камер іноків Галичини. На прикладі житлових приміщень Страдецького печерного монастиря можна виділити середні технічні характеристики куполоподібних і тунелеподібних жител, які подаємо у таблиці 4.3.

Таблиця 4.3

Технічні характеристики житлових камер кіновітів

[172, с.95–115; 173, с.154–161].

Технічні характеристики	Житлові споруди купольного типу	Житлові споруди тунелеподібного типу
Висота (м)	0,9 – 1,2	0,6 – 0,9
Ширина (м)	1,1 – 1,3	1,2 – 1,5
Діаметр (м)	1,1 – 1,3	–
Довжина (м)	–	1,5 – 2,2
Площа (м ²)	0,9 – 1,2	1,6 – 2,2
Об'єм (м ³)	1,3 – 1,5	1,4 – 1,8

Як засвідчують дані наведені в таблиці 4.3, житла тунелеподібного типу невеликі, одноосібні. На світлинах (рис. 4.19, 4.20) показано, що такі споруди

мають ширину, яка перевищує діаметр куполоподібних житлових камер. З наведених у додатках ілюстративних матеріалів також видно, що висота житлових приміщень тунелеподібної форми значно менша від висоти купольних житлових споруд, але довжина – більша.

В середньому довжина печерних тунелеподібних жител кіновітів коливається в межах приблизно від 1,6 до 2,2 м, що, на нашу думку, може відповідати приблизним вимірним антропологічним показникам того чи іншого мешканця житлової камери.

Підсумовуючи побутуючу різновидність одноосібних середньовічних печерних келій кіновіальних монастирів Галичини, варто підкреслити, що цю особливість у своїх працях відзначає чимало вітчизняних і зарубіжних дослідників [130, с. 119–122; 164, с. 206 – 207; 173, с.154–161; 225, с. 219–242; 496, s. 51–91; 503, s. 329–352]. Це свідчить не лише про практичне побутування різних видів чернечих житлових камер, а й про індивідуальність виконання забудови, пристосування ченців до печерних умов, наявність певних естетичних смаків і також відображає побутові потреби, відмінності спорудження.

Іншою важливою ознакою середньовічних печерних монастирів, які існували на організаційних принципах кіновії, є характерне скупчення розмежованих між собою печерних житлових споруд. В межах печерної порожнини в Страдчі простежуються скупчені заселення певної ділянки пам'ятки, яке виражається компактним та зближеним існуванням кількох невеликих індивідуальних житлових споруд. Найчастіше зустрічаються чернечі печерні колонії, які налічують від 3 до 5 житлових камер [172, с. 96].

Цю особливість закладення келій кіновітів видно на прикладі планувальної структури і основних принципів розташування печерних приміщень Страдецького монастиря [173, с. 154–161].

Подібні типи закладення печерних помешкань відомі із результатів досліджень скитів в Берем'янах, Отрокові, Крутилові, Винятинцях, Галиці, Бакоті,

Лядовій і на інших чернечих пам'ятках Галичини, які ще наприкінці XIX ст. обстежував польський дослідник А. Грушецький [503, s. 329–352]. Характерні ознаки кіновіальних монастирів подано у таблиці 4.4.

Таблиця 4.4

**Основні ознаки
печерних монастирів кіновіального типу**
[172, с.95–115; 173, с.154–161].

1.	Архітектурна інфраструктура монастиря	Повна (храми, трапезні, житла, господарські приміщення)
2.	Система управління	Монархічна
3.	Спосіб проживання ченців у келіях	Одноосібний
4.	Відношення до матеріальних цінностей	Общинна власність

На прикладі Страдецького печерного монастиря кіновіального типу встановлено, що з двадцятьох обстежених чернечих келій більша частина споруд мала вертикальне, тобто куполоподібне житлове планування. Це дає підстави стверджувати, що серед давньоруського кіновіального чернецтва переважав сидячий спосіб існування. Загальна кількість вирубаних у кам'яній основі печерних порожнин чернечих келій свідчить про загальну (або найбільшу) кількість мешканців тої чи іншої обителі [173, с.156–157].

Наприкінці XVI ст., коли, найвірогідніше, Страдецька обитель перейшла на кіновіальні організаційні відносини, число мешканців становило приблизно 12–14 чоловік. Майже стільки ж осіб, як зазначає Б.Рідуш, у тому часі проживало і в Галицькому печерному монастирі [395, с.114]. На нашу думку, причиною зменшення загального числа ченців в обителях став перехід на нову організаційну форму статутних відносин, що відкинуло значну масу блудного галицького чернецтва.

Майже у кожній житловій камері кіновітів зафіксовано невеликі настінні нішоподібні заглиблення, які мали культове призначення. Традиційно вони розміщені в найглибшому від входу місці у келію (рис. 4.17; 4.19). Їх розміри та форми дуже подібні до тих, які ми виявляли у житлових камерах анахоретів [181, с.113–116].

Цю схожість можна пояснити дотриманням дисциплінарних вимог типіконів і певними релігійними традиціями. На світлині (рис. 4.17) зображено заглиблення овальноподібної форми, виявлене у печерній тунелеподібній келії монастиря в с. Страдч. Воно розташоване ближче до рівня долівки житлової камери. У келії також помітно виділяються нерівно вирубані стіни, піщано-кам'яна долівка, а також склепінчаста стеля, покрита чорною смолистою кіптявою, котра, як це добре видно на вище зазначеній світлині, бере свій початок від нішоподібного заглиблення.

Для загальної уяви про становище кіновіальних середньовічних печерних монастирів Галичини, їхній суспільний статус, організаційний устрій, умови існування, чисельний склад ченців і інші характеристики варто уважніше враховувати інформацію, яку несуть на собі описи археологічних пам'яток, історія яких відома за писемними джерелами. Це дає змогу для проведення певних паралелей, пошуку аналогій, виконання аналітичних порівнянь тощо.

Поява у Галичині ченців-“законників” – явище дещо пізнішого часу. Воно, на нашу думку, породжене особливостями різного монашого становища на давньоруських землях в середні віки і спробою розмежувати статутне та позастатутне чернецтво. До цієї категорії зараховували чернечу братію лише зареєстрованих кіновіальних монастирів, умови існування яких відповідали дисциплінарним положенням типікону [41, арк. 78].

Візьмемо для прикладу Крехівський печерний монастир, який на даний час добре збережений і має вагому писемну джерельну базу, репрезентовану цінними архівними документами [42, арк. 1–5; 77, арк. 1–53]. Засновниками зазначеної

печерної обителі наприкінці XVI ст. стали мандрівні ченці Йоїл та Сильвестр. Звідки вони прийшли у Крехів писемне джерело не вказує, але як свідчать архівні документи, місцем для закладення оселі вони обрали високу кам'яну гору, яку місцеві мешканці називають Лиса. На вершині гори помітно виділявся скелястий виступ старіючого гористого масиву з численними пустотами та слідами ерозії [42, арк.1–3; 67, арк.104–105].

Від львівського єпископа Єремії Теларовського вони отримали згоду та підтримку на створення монастирської обителі, а від польського коронного гетьмана Станіслава Жолкевського – дозвіл на її закладення в Крехівських дебрях [42, арк.1–2].

У скалі Тимоша, що знаходиться на вершині Лисої гори в східній околиці Крехова, Йоїл та Сильвестр спочатку вирубали одноосібні печерні келії, згодом і приміщення церкви, чим і заклали основи печерного монастиря (рис. 4.21; 4.22) [208, с. 350].

Добре збереженими нині є житлові приміщення пам'ятки, що загалом сприяло нам у якісному виконанні комплексних наукових досліджень. У 2009 р. автор проводив детальне обстеження печерних порожнин даної оселі. Встановлено, що монастир розміщений на вершині зазначеної гори. У його склад входить печерна церква і житловий блок з кількома розмежованими келійними приміщеннями. Захист чернечих споруд, головню, створено за рахунок практичного використання важкодоступних місць.

Зауважено, що серед інших приміщень специфікою розміщення виділяється печерний храм. Традиційно для кіновітів він відмежований від житлового сектора. Вхід до храму та його приміщення вирубані в скелі на висоті приблизно 4,5 м від рівня землі. Тому потрапити в нього можна лише за допомогою довгої драбини (рис. 4.21).

Вхід у житлове приміщення монастиря також мав певні труднощі. В описі пам'ятки, який було зроблено приблизно наприкінці XVIII – початку XIX ст.,

зазначено, що після входу у житлову печеру був вертикальний хід на три сажні вгору [42, арк. 3]. Чітко розмежоване розміщення культових та житлових приміщень у монастирі відповідає основним вимогам і організаційним принципам кіновії [412, с. 57–59].

Як засвідчили наші спелеологічні роботи, вхідний отвір у житлове приміщення монастиря, колись був значно піднятий над рівнем землі на висоту близько 2,5 м. З вершини гори він проходив по кам'яному карнизу, який зараз має ширину приблизно 0,5 м (рис. 4.22).

Природно-штучне походження зазначеного карниза не викликає сумнівів, бо на ньому є відбитки інструментарію, яким вирубували камінь. Такий оригінальний тип входу ускладнював доступ до житлових камер і захищав їх від небажаних гостей.

Земляний насип, який нині знаходиться перед входом у печерну порожнину, штучного походження (рис. 4.22; 4.23). Він має специфічний для лісових ґрунтів супіщаний склад, темний колір, залишки перегнилої деревини, куски дрібного каміння. У ньому виявлено кілька фрагментів невеликого тонкостінного керамічного збанка темно-сірого кольору, які за ознаками характерні для керамічних виробів XVIII ст. [242, с. 47–49].

Також знайдено невеличку скляну пляшечку, металеву підківку від взуття, один австрійський крейцер 1768 р. Виявлені археологічні знахідки дають підстави зазначити час упорядкування території обителі, ймовірно, для відвідувачів. З архівних джерел відомо, що наприкінці XVII ст. печерний монастир припинив існування, бо у підніжжі гористого масиву було збудовано нову обитель [42, арк.1–3; 43, арк.1–85].

Зараз в житловий сектор Крехівського печерного монастиря відкритий, легкодоступний, добре пристосований для огляду. За порівняльними характеристиками вхідна частина печерної пам'ятки цілком відповідає загальній типології та традиції створення вхідних отворів у келіях кіновітів, анахоретів,

скитян, ісихастів, що також характерна для багатьох печерних монастирів Галичини (рис. 4.22).

Це, з одного боку, дає підстави твердити про кіновіальну форму устрою зазначеної обителі, а з іншої – застосовуючи порівняльно-типологічний і структурно-функціональний методи, а також використавши “консерватизм” типологічних форм печерних споруд, зафіксувати особливості формування та розвитку чернечого житла, яке відповідало статутним вимогам.

Зауважимо, що за системою планування житловий сектор Крехівського печерного монастиря значно різниться від Страдецького, Бакотського, Лядівського, Розгірчанського, Галицького та інших чернечих осель. Як видно на рисунку 4.23, він має двоярусну систему, у якій вертикально облаштований вхід дає доступ до нижньої і верхньої печерних житлових камер.

Вхідний отвір у печерну порожнину має майже рівні бічні стінки, рівний поріг, вишукане у конфігураційному виконанні склепіння, яке ніби творять два пропорційні аркоподібні консулі, вирізьблені у кам'яній основі, що нагадує барокові риси. Середня ширина вхідного отвору печерної порожнини становить 0,6 м, висота – приблизно 1,2 м.

На стінах печерного коридору простежено сліди грубих кам'яних сколів, відбитки металевих знарядь. Нижня житлова камера низька, а верхня – значно вища. Форма та невеликі розміри верхніх житлових камер можуть свідчити про сидячий спосіб існування, а нижньої – про лежачий.

Нижня камера мала невеликі розміри. За типологічними ознаками вона належить до споруд тунелеподібної форми з овальним склепінням і рівною кам'яною долівкою. Максимальна висота від рівня долівки становить приблизно 0,7 м, ширина – близько 1 м, довжина – 1,7 м. Зі східного боку у камері виділяється кам'яний “підголовник” (рис. 4.23).

Таким чином, результати спелео-археологічних досліджень Крехівського печерного монастиря дають змогу припустити, що верхня частина печерної

порожнини колись містила три або чотири невеликі одноосібні келії. Нині реально збереглися лише дві з них, ймовірно, у своєму первісному вигляді, а дві інші – зруйновані. Добре помітно, що між житловими камерами колись існувала кам'яна стінка, яка мала товщину приблизно 0,2–0,4 м. Проте унаслідок її руйнування утворилася одна велика печерна порожнина з характерними кам'яними “відростками” від неї.

У верхній частині печерного коридору є невеликі віконні, вентиляційні отвори, запасний вихід, який на випадок небезпеки давав змогу вийти на протилежну від входу сторону. Келії верхнього горизонту мали майже однакову конструктивну форму і внутрішній об'єм.

Як видно із ілюстрацій (рис. 4.24; 4.25), печерна келія (I) недобудована. Ймовірно, що причиною стало короточасне існування печерного монастиря [42, арк. 2–3], твердість кам'яної породи та інші чинники. В плані зазначена житлова споруда немає чітко вираженої форми. Її загальна площа становить приблизно 1,7 м² і в об'ємі – близько 2,4 м³.

Враховуючи невеликі розміри та характерні ознаки, які зближують її з розглянутими вище житлами анахоретів, то зазначене печерне приміщення варто зачислити до одноосібних печерних чернечих келій купольного типу.

Ілюстративні матеріали, поміщені у додатку (рис. 4.24; 4.25), свідчать, що долівка печерної споруди нерівна. Лише в одному місці на ній виділяються порівняно рівною та помітно вигладженою поверхнею невеличкі ділянки поверхні, що розміщені поблизу кам'яного останця. Вони, вірогідно, призначалися для людських стоп.

Варто також зазначити, що печерне житло (I) Крехівської обителі немає жодних ознак від існування у ньому домашньої печі, відкритого вогнища чи іншого пристосування для обігріву. На нашу думку, у такій невеличкій камері нереально було влаштувати систему опалення. Незначна площа печерної келії дозволяла лише перебування в ній одного мешканця. Подібні житлові камери

сидячого типу відомі із досліджень Страдецького печерного монастиря, про що йшлося вище.

Цікавим елементом зазначеного вище печерного житла монашої оселі в Крехові є невеликий кам'яний останець, який піднятий над рівним долівки на висоту 0,4 м. Ймовірно, що він слугував чорноризцю місцем для сидіння. В даній житловій камері, як зазначають писемні джерела, проживав один із згаданих ченців обителі [54, арк. 55].

Цінною історичною пам'яткою зазначеного монастиря також є житлова споруда II (рис. 4.26). Вона найкраще збережена. Як видно на світлині (рис. 4.27), келія має аркоподібний вхідний отвір, куполоподібну форму конструкції, яка нагадує вище наведені одноосібні печерні житла давньоруських анахоретів і кіновітів Галичини. Як показали результати спелеологічних досліджень, вказане печерне житло також виявилось недобудованим (рис. 4.26). Стіни келії нерівні з численними гострими виступами. Долівка приміщення – порівняно рівна, кам'яна. Комбіноване природно-штучне походження житлової камери не викликає сумнівів. За невеликими розмірами та характерно виділеним кам'яним останцем у кутовій частині келійного приміщення можна припустити, що мешканець вів сидячий спосіб існування.

Отже, у завершальний період функціонування Крехівського печерного монастиря у верхніх келіях проживало три-чотири мешканці, а в нижній – лише один. На підставі отриманих спелеологічних даних можна твердити, що на переломі XVI–XVII ст. у Крехівському печерному монастирі налічувалося чотири-п'ять мешканців, що фактично повністю узгоджується з писемними джерелами [42, арк.1– 5].

Важливо відмітити, що в жодній з келій зазначеної обителі не виявлено ознак, які могли б засвідчити існування печей чи домашніх вогнищ. Це дає підстави стверджувати, що у багатьох монарших житлах навіть у пізньому середньовіччі не існувало опалювальних систем.

Крім цього, у кожній печерній келії монастиря зафіксовано неглибокі культові нішоподібні заглиблення, які у верхній частині мають аркоподібну форму, а в нижній – широку кам'яну поличку. Найчастіше ніші різняться між собою формою (округла, під трикутна, продовгувата і ін.). Подібні заглибини, які колись ченцям слугували індивідуальними вівтариками, часто трапляються у одноосібних печерних житлах анахоретів, мешканців скитів, житлових спорудах келіотських і кіновіальних монастирів [122, с. 86–102; 129; 424, с. 706–708]. Нішоподібні заглиблення у келійних приміщеннях мали важливе культове та символічне призначення. Ще й досі у культові ніші давно не функціонуючих пам'яток чорноризців місцеві мешканці ставлять свічки, лападки, хрестики, іконки, скульптурки і інші релігійні атрибути.

В окремих випадках їхнє тривале використання засвідчує стійка смолиста кіптява у їхній верхній частині заглиблень, а також залишки твердої, недогорілої смолистої речовини, яку часто можна виявити на кам'яних поличках багатьох келій чернечих печерних осель.

Житлові споруди Крехівського монастиря були закладені порівняно пізно на основі кіновіальної організаційної форми існування общини, що передбачала суворі і відповідальні вимоги не тільки в справі організації, а й устрою житла, повсякденного побуту, принципів існування, діяльності чернецтва. За чинними канонами типікону кіновіти могли харчуватися лише з благословення настоятеля обителі у встановлену годину і тільки в монастирських трапезних, що супроводжувалося читанням святого письма.

Монахи не мали права наближатися між собою на відстань меншу ліктя. Спати ченцям дозволялося лише у одноосібних келіях. Іноки не могли мати власні кошти чи навіть незначну приватну власність. Будь-які відносини із світом вважали недопустимими і навіть гріхом було підтримання стосунків з рідними [412, с. 56–76; 544, с. 716].

Незважаючи на декларовану чернечу убогість, серед середньовічних галицьких монастирів простежується майнова диференціація. Важливе значення в процесі зростання матеріальних благ, наприклад, Крехівського печерного монастиря, отримало світське опікунство над ним.

Так на початку XVII ст. обитель в Крехові отримала низку дозволів від вищого духовного кліру на різні види будівельних робіт, використання угідь, пасовиськ, лісів, господарську діяльність [77, арк. 36–43, 45–53], що, звичайно, сприяло помітному зростанню її суспільно-релігійного та економічного значення [43, арк. 1–3].

У той час багато заможних родин з Галичини, Поділля, Волині надало Крехівському монастирю значні грошові пожертви, земельні угіддя, дарувало рухоме і нерухоме майно. Крехівські ченці також здобули кілька привілеїв від польського короля Яна III на право пільгового вирубування, використання лісу, муроване будівництво господарських, культових будівель, захисних монастирських укріплень, на виробничу, торговельну, господарську діяльність, що засвідчувало важливе суспільне значення та офіційне визнання обителі [77, арк. 36–39, 43–44].

Печерні келії представляють особливий тип житлових споруд, який досі в науці майже невідомий. Передусім зауважимо, у сучасній науковій інтерпретації житлом вважають споруду, в якій є опалювальний пристрій. В спеціальній літературі навіть розроблена класифікація, за якою виділяють аж сім типів домашніх печей, які були характерними для різнотипних житлових будівель Давньоруської держави [422, с. 90–91]. Серед дослідників побутує думка, що домашня піч слугує основною визначальною ознакою житла. Тому досить часто археологи заглиблені земляні будівлі, у яких не вдалося зафіксувати печей, відносили до числа господарських споруд [138].

Опалювальному пристрою багато авторів намагається надати особливого і визначального значення. Зокрема, М. Сергеева стверджує, що домашня піч у житлі

є обов'язковим атрибутом. Вона відіграє провідну роль серед найважливіших елементів, які формують уяву сучасника про стародавнє житло, загальний вигляд інтер'єру тощо [442, с. 90–91]. Львівський етнолог Р. Сілецький на основі аналізу різновидів домашніх печей ХІХ ст. вважає, що побутова система опалення житлової споруди слугувала основною типологічною характеристикою житла [429, с. 303–304].

Мимоволі виникає запитання: як на основі запропонованого зазначеними дослідниками критерію оцінювати одноосібні чернечі печерні житла? Або: куди відносити житлові споруди ченців, у яких не було опалювальних пристроїв?

До тверджень зазначених авторів треба ставитись критично, адже для багатьох чернечих житлових споруд, особливо кіновітів, анахоретів, скитян, печерників, затворників характерним є відсутність печей. Зокрема, в жодній з житлових камер Страдецького печерного монастиря не виявлено ознак від функціонування опалювальних пристроїв. Крім цього, на стелі та бічних стінках немає слідів кіптяви чи випалу, який утворюється від термічного впливу вогню [360, с.72–76].

У келіях зазначеної пам'ятки немає вентиляційних отворів, спеціальних газовивідних каналів, які необхідні для функціонування систем опалення. Це дає підстави вважати, що печерні келії кіновітів Страдецької і інших печерних обителів Галичини не опалювалися навіть у холодні пори року.

У міжвоєнний період Богдан Януш під час досліджень поблизу входу у Страдецький монастир виявив пласт попелу, дрібного вугілля, обвугленої деревини, фрагменти керамічного посуду [506, s. 47]. Ймовірно, що вогнище існувало лише на вході у печерну порожнину.

Але дослідник не зробив опису знайденої кераміки, не встановив датування виявлених артефактів, що ускладнює визначення хронологічних рамок існування монастиря. Тому зазначені відомості абстрактні, так як і непевне сучасне датування монашої оселі. Залишається невідомим й те, на підставі яких джерел у

державному реєстрі пам'яток виникнення Страдецьку печерну обитель датовані XII–XIII ст.

На певному етапі розвитку середньовічних організаційних форм існування чернецтва і, передусім, традиційного аскетизму, як вища форма чернечого устрою на галицьких землях, появляються скити. Термін “скит” (“*asketes*”) в перекладі з грецької мови означає аскет, подвижник. У довідкових виданнях зазначено, що у вузькому розумінні слова в середньовічному християнстві скитами називали відмежовані житла аскетів, а в широкому – невелику чернечу общину.

Варто підкреслити, що в плані висвітлення основної проблематики нашого дослідження нас також цікавлять печерні скити, як один із різновидів існування печерних чернечих общин або окремо відокремленої групи монахів. Досить часто вона відмежовувалася навіть від монастиря-засновника. Тому нерідко скитяни за дозволом ігумена обирали собі свого настоятеля.

Головною метою утворення та існування скитів стала спроба очищення чернецтва, об'єднання ченців у статутну монастирську організацію для спільного проживання, місіонерської діяльності, богослужінь, ведення господарства, промислів, ремесел, торгівлі тощо. Усе зароблене ченцем скеровувалося у спільну казну і воно ставало надбанням усієї общини. У печерних скитах дотримувалася сувора дисципліна, убогість, відповідальність, самотність, покірність, повага, етикет та інші вимоги статутного чернечого життя, котрих від інока вимагав типікон [348, с. 90–91].

Таким чином, важливим елементом планувальної структури кінівіальних монастирів є чітке розмежування різних за призначенням приміщень (індивідуальних жител, общинних трапезних, монастирського храму, чернечих кухонь, комор для збереження продуктів та ін.). Умови проживання чорного духовенства у печерних обителях, організованих на принципах кінівії, відзначалися аскетизмом, фізичною важкістю, складністю. Їх печерні одноосібні житлові споруди стали особливим й маловідомим у науці типом житла, яке було

побудоване найбільш приближено до статутних вимог тиаікону. Однією з характерних ознак слід вважати невеликі розміри, що передбачали індивідуальне проживання чорноризця.

Найбільшого поширення в середньовічній Галичині набули печерні житла двох типологічних форм. Одну з них представляють одноосібні келії куполоподібної форми – так звані “сєдаліша”, які забезпечували сидячий спосіб існування ченця, другу – тунелеподібні, які відповідали лежачому перебуванню. Кількісне співвідношення жител сидячого і лежачого типів у монастирських оселях різне.

Визначальною ознакою будь-якої житлової споруди ченця-кіновіта є наявність невеликої культової ніші, яка мешканцю відігравала роль невеликого келійного вівчарика. У ньому знаходився символ віри, що освітлювався при допомозі лампадки. Життя праведного чорноризця проходило у повсякденній молитві, що виділяло його з тогочасних соціальних категорій населення. Тому культові ніші є обов’язковим атрибутом печерного житла. Зазвичай, заглибину розміщували в одній із стінок печерної камери, але найчастіше у найбільш віддаленому від входу місці.

У чернечих келіях не було вентиляційних отворів, газовивідних каналів, які б слугували для провітрювання приміщення, облаштування опалення, котре було вкрай необхідним, особливо у холодні пори року. Відсутність печей у одноосібних житлах підтверджують їхні невеликі розміри, а також ознаки термічного впливу вогню. Це змінює побутуючу в сучасній науці уяву про житло, у якому обов’язковим елементом має бути піч. Побут мешканців холодних і сирих печерних камер доповнювали певні особливості статутного чернечого життя, які вимагали від ченця строгого регламенту харчування, носіння одежі, моральної та фізичної стійкості, терпимості, неймовірних випробувань.

4.3 Соціально-побутові особливості існування печерних чернечих общин

Поява печерного чернецтва і специфіка його існування на давньоруських землях у середні віки отримали низку особливостей. Аналіз різних за походженням писемних джерел свідчить, що творцями найдавніших монастирських осель була замкнута соціальна верства, яка своє існування і діяльність намагалася будувати на принципових засадах дисциплінарних положень типікону.

Але вже тому, що перший давньоруський типікон був укладений порівняно пізно, дає підстави стверджувати про ймовірну організаційну стихійність, котра побутувала на ранньому етапі поширення чорноризців. Близько 1070 р. у дисциплінарні положення студійського уставу монах Києво-Печерського монастиря Феодосій Печерський ввів незначні зміни і доповнення, які пристосовували його до тогочасних суспільних умов Київської Русі. Статті типікону визначали не тільки соціальний статус чернецтва, а й головні принципи його поведінки, правила й вимоги до повсякденного життя кожного монаха [474, с.17–48].

Втрата державності, чужоземне панування завойовників, деструктуризація керівних ієрархічних органів церкви і чорного духовенства, які доповнювали періодичні спустошливі грабіжницькі набіги чужинських орд значною мірою визначало реальне соціальне становище населення давньоруських земель у середні віки і стало найголовнішою причиною того, що, по-суті, від початку XI аж до кінця XVI ст. для давньоруського монашества чинними залишалися дисциплінарні положення, які були укладені Феодосієм Печерським [474 с.14–236].

Проте для більшості монастирів, особливо тих, що самостійно творилися на далекій периферії, у глухих закутках та інших місцях, умови типікону залишилися майже невідомими. Це нерідко сприяло появі та поширенню серед іноків різних організаційних форм, які в основі не відповідали статутним положенням і вимогам. І тільки аж у 1617 р. на підставі уніфікації дисциплінарних положень

Ф. Печерського, Т. Студита нові норми чернечого життя для монахів давньоруських монастирів під назвою “Правила для монахів чину святого Василя Великого” видав митрополит київський, галицький і всієї Русі української уніатської церкви Велямин - Йосиф Рутський (1574–1637) [543, с. 701–702; 412, с. 56–76].

Стосовно реорганізації монашої життєдіяльності, то дисциплінарні вимоги та реформаторська діяльність митрополита В. Рутського були скеровані на встановлення кінівіального устрою чернечих общин. Це найбільш приближено мало відповідати статутному існуванню давньоруських іноків і знайшло характерне відображення на суворій регламентації організаційних, міжособних, житлових, побутових, господарсько-виробничих, майнових і інших сторін життя чорного духовенства.

Завдяки проведенню в середовищі чернецтва низки радикальних релігійно-організаційних заходів наприкінці XVI ст. почалася активна перебудова монашого життя на засадах кінівії. З одного боку це сприяло процесу створенню монастирів кінівіального типу, а з іншого – вело до поступового занепаду монастирські оселі, що незалежно від вищих управлінських структур автономно існували на принципах келіотства, ідіоритмії та ін.

Зауважимо, що монаший типікон разом із суспільством постійно розвивається і удосконалюється. Звичайно, багато дисциплінарних вимог, які ставилися до середньовічних ченців, не можуть бути актуальними зараз. Періодично їх намагаються пристосувати до нових історичних умов та певних особливостей життя чорноризців. У контексті подальшого розвитку й удосконалення статутних положень чорного духовенства зауважимо й те, що на початку XVIII ст. з певними доповненням положення “Правил...” митрополита В. Рутського їх перевидав унівський архімандрит Варлаам Шептицький. Вони були обговорені та затверджені як основні норми монашого життя на Соборі, який відбувся у 1711 р. в Уневі [74, арк. 1–36].

Щодо подальшого розвитку вимог, норм, правил життєдіяльності чорного духовенства на українських землях, то варто зауважити появу нової редакції чернечого статуту, яку на початку XX ст. розробив галицький митрополит Андрей Шептицький, частково спираючись на тогочасні грецькі аналоги василіанського чину [386]. У цьому документі вже не знаходимо багато суперечливих статей, зокрема, вимоги розриву ченцями-схимниками стосунків з рідними, близькими, оточуючим мирським світом, бо це вважалося гріхом за положеннями давньоруської редакції.

Отже, дисциплінарні положення та їхня еволюція на землях давньої Русі були покликані для уніфікації чернечого існування під відомі світові зразки. Устав Ф. Печерського можна вважати підґрунтям, на якому творилися та розвивалися повсякденні норми життя середньовічного чернецтва, організовані на кінівіальних засадах общин іноків.

У середні віки Візантія мала великий вплив на духовне життя великих просторів давньої Русі. В XII ст. у Візантійській імперії отримав поширення Палестинський (Єрусалимський) типікон. Проте його чинність серед давньоруського чернецтва простежується дуже пізно – аж на початку XV ст. і стосується лише територій, які в другій половині XIII ст. відійшли в склад володінь Великого Московського князівства [282].

“Правила...” життя чорноризців та додаткові конституційні вимоги існування чернецтва, які розробив В. Рутський [64, арк. 1–180], складають вагому джерельну основу праці. Аналіз дисциплінарних положень, вимог, що ставилися до чернечих общин та їх порівняння з отриманими результатами етнологічних, археологічних, спелеологічних досліджень, а також архівними джерельними матеріалами, дають багато нових цінних відомостей про реальне становище багатьох давньоруських монастирів, реальні житлово-побутові умови монашества, основні принципи організаційного формування чернечих общин, їхні типи, проблеми суспільного існування обителів, а також побутування різних форм життя і діяльності іноків.

На основі побіжного аналізу статутних правил чернечого життя зазначимо, що типікон митрополита В. Рутського налічував 78 статей, які умовно можна розділити на дві частини [412, с. 56–76].

Перша з них – це вступ. У ньому обґрунтовано найважливіші принципові засади, характерні риси, ознаки чернечого побуту, особливості і потреби статутного існування чорного духовенства, його значення, велику суспільну місію. Вступна частина охоплює перші 13 пунктів документа. Вони у короткій лаконічній формі дають уяву про загальну соціальну сутність православного чернецтва, його взаємовідносини, покликання, регламентують, встановлюють вимоги до взуття, головних уборів, харчування, визначають ставлення до праці, власного і общинного майна, убогості, матеріальних цінностей тощо.

Значна увага відведена регламентованому дотриманню носіння ченцями буденної та святкової одежі. Її мали право носити лише ченці-схимники і послушники, яким дав на це право настоятель монастиря. Переважно весь чернечий одяг іноків виготовляли самостійно у монастирях з грубого домотканого полотна сірого або чорного кольору, що й породило їх назву чорноризці, ченці, черниці, чернь і ін.

Щодо виготовлення монашого одягу, варто відмітити, що в процесі підготовки дисертації ми зібрали цікаві археологічні відомості (знахідки керамічних прясличок, важок від ткацьких верстатів, виявлені під час розкопок монаших жител і ін.) про поширення у багатьох середньовічних монастирських обителях Галичини прядіння і ткацтва, що, звичайно, виходить за межі проблематики нашої роботи [24], але в недалекому майбутньому може стати об'єктом окремих наукових досліджень.

Як було зазначено вище, ченці мали святковий та повсякденний одяг. Повсякденним головним убором для давньоруських монахів-кіновітів слугувала камилавка, скуфія або куколь, а святковим – клобук, що складався з камилавки та крепи при ній, котра закінчувалася трьома довгими кінцями [348, с.116–117].

Нижньою білизною іноку слугувала довга сорочка, яка сягала п'ят. Іноді замість сорочки, особливо аскети, на тілі носили власицю, котру виготовляли з верблюжої колючої шерсті [348, с.119].

Митрополит Іларіон твердить, що теперішньої чернечої рясни у монахів давньої Русі не було. Порівняно пізно вона запозичена в турків і появилася у монашому гардеробі лише після Великого Московського собору 1667 року. Постійною одежею ченця до того часу був хитон, який у різних місцях давньоруських земель називали іматій, підрясник, рясна і ін. За вимогами довжина хитона мала повністю покривати тіло інока аж до п'ят. Його фасон нагадував широкий халат з вузькими рукавами. Ченці використовували два типи хитонів – з переднім розрізом, який ще називали однорядкою та без розрізу, що вимагало одівати його через голову. Хитони обов'язково оперізували полотняним, шкіряним чи іншим поясом. Залізні пряжки від цих поясів є частими знахідками у багатьох чернечих похованнях. Іноді замість пояса монахи-великосхимники носили аналав [348, с.120].

Верхньою одежею ченцям, у якій вони повинні постійно перебувати, слугувала мантія. За її виглядом можна було судити куди направляється чорноризець. Так коротка мантія призначалася для виконання різних робіт, середня – богослужінь, а довга – слугувала ченцям-подорожникам [348, с.121].

Давньоруські ченці також носили паллій, який відігравав роль захисника грудної клітки від холоду, а також параман, що, ймовірно, було зумовлено особливостями існування в холодні періоди року.

Традиційним чернечим взуттям вважалися сандалі. За звичаєм їх дарували кожному іноку в день його постригу в монахи. Середньовічні чорноризці Русі також носили каліги – глибокі черевики з ремінцями, якими обв'язували ноги [348, с.121].

Особливе місце в плані виконання дисертаційного дослідження належить другій частині “Правил ...” В. Рутського, яка висвітлює загальні дисциплінарні

статті типікону, умови проживання, побуту чернецтва, вимоги та правила чернечого існування, суспільну поведінку іноків. Попередньо зазначимо, що окремі статутні положення даної частини чернечого статуту мають важливе і навіть визначальне значення. Зокрема, за умовою 19 статті кодексу кожен монах був зобов'язаний мешкати окремо, у відмежованому келійному приміщенні [412, с. 60]. Спільне проживання ченців у одній житловій камері заборонялося і трактувалося як грубе порушення статутних вимог. Інша стаття типікону, яка означена порядковим числом 23, забороняла ночівлю монахів в одному приміщенні. Але у випадку виняткових обставин і виникнення потреби спільної ночівлі ченців в одному приміщенні передбачалося строге та суворе міжособне розмежування так, що постелі не мали права торкатися між собою [412, с. 60].

Слід зауважити, що лише така форма функціонування монашої общини відповідала кінівіальному або статутному організаційному устрою монастиря. Інші форми існування чернечих братств не враховували зазначеної вимоги одноосібного проживання у одній житловій камері, що ставало важливою та принциповою різницею між ними.

Положення 59, 72 та 73 статей визначали основні умови харчування ченця. Зокрема, харчуватися можна було тільки регламентованою їжею, у визначений час і лише у трапезних приміщеннях монастиря. Приймати їжу за межами монастирської обителі ченцям-кінівітам було суворо заборонено. Початок спільної трапези іноків відбувалося лише після благословення настоятеля (ігумена) [412, с. 71].

За давньою релігійною традицією трапеза у кінівіальних монастирях супроводжувалася читанням Святого Письма, богослужебних книг, листів від вищих управлінських структур Церкви, вшануванням святих Отців, чого не було поширено у чернечих общинах келіотів та ідіоритмів.

Умови ст. 22 регламентували міжособні стосунки чорноризців, які навіть наближатися між собою на відстань меншу від довжини ліктя не мали права. Аж

кілька статей (ст. 35, 36, 56, 58 та ін.) статутних положень Велямина Рутського передбачали суворе відмежування чернецтва від мирського світу, що, на нашу думку, було однією з важливих причин соціальної самоізоляції давньоруських монаших поселень [412, с. 57–63].

Цікаво зауважити, що за кількома статтями типікону навіть гріхом вважалося підтримання ченцями стосунків з рідними та близькими, що сприяло соціальній ізоляції чернецтва. Це положення лише на початку ХХ століття, тобто в часи митрополитства Андрея Шептицького, відмінено [544, с. 725].

Було б помилково стверджувати, що створення середньовічних обителей у Галичині відбувалося за заздалегідь складеною схемою, проектом чи розробленим сценарієм. Кожен монастир має свою історію виникнення, періоди підйому та занепаду, форму організаційного устрою, особливості функціонування, хронологічні рамки існування тощо [286, с. 45–64].

Для одних монаших осель процес виникнення, діяльності був важким, складним, тернистим, для інших – легким і сприятливим, що було наслідком впливу та дії низки різних чинників [102, с. 3–79]. Зокрема російський вчений Б. Рибаків вважає, що багато печерних монастирів було створено на місці колишніх язичницьких храмів, вівтарів та святилищ, вільних печерних порожнин, що логічно виражало домінування нового монотеїстичного світогляду над старим політеїстичним. Цю думку підтримують відомі дослідники історії Русі, а саме: М. Брайчевський, І. Крип'якевич, Б. Тимошук, М. Котляр, В. Грабовецький, В. Баран та ін.

Однією з характерних особливостей, яка зафіксована у виборі місць для закладення середньовічних печерних монастирів, стало те, що ченці намагалися поселятися відмежовано і водночас наближено до мирського світу. Практичне відмежування регламентував типікон, а наближене – історична місія чернецтва. Тому досить часто у княжі часи монастирські обителі виникали поблизу оборонних укріплень давньоруських городищ або недалеко від населених пунктів

відкритого типу. Серед багатьох середньовічних чернечих пам'яток Галичини добре відомими є печерні обителі околиць Теремовлі [449, с. 124], Львова [102, с. 48–59], Страдча [360, с. 72–76], Руди і Поділля [134, с. 11–13], Струсова, Отрокова і багатьох інших населених пунктів.

Загалом результати комплексних міждисциплінарних досліджень, котрі було проведено на багатьох галицьких монаших оселях, відкрили чимало нових відомостей про особливості чернечого існування, побуту, а також засвідчили характерну відмінність, яка існувала між житловими спорудами келіотів, ідіоритмів, кіновітів.

Найбільш наближено до статутних положень типіконів творили свої печерні келії кіновіти. Для них властиві невеликі житлові камери, що відповідали одноосібному проживанню, відсутність елементарних побутових зручностей, систем опалення, речових знахідок. Житла келіотів, ідіоритмів відзначалися певними побутовими пристосуваннями. Порівняльна характеристика чернечого і мирського житла відкриває чимало відмінностей, які були між ними [432, с. 3; 272, с. 28–46].

Важливе значення для монаших осель мала система захисту, яка надійно захищала чернецтво від небезпеки та негоди. У той же час умови проживання в кам'яних порожнинах були важкими і складними. Зазвичай там панувала пільма, підвищена вологість, холод. В переважній більшості печер Галичини вхідний отвір мав універсальне значення.

Але варто зауважити, що навіть у холодні пори роки печерні порожнини мають здатність підтримувати позитивний температурний режим. Практично встановлено, що при мінусовій температурі ($- 20^{\circ} \text{C}$) вода у Страдецькому печерному монастирі на відстані 40 м від входу не замерзає. В середньому упродовж року вона коливається в межах від 2 до 15°C тепла.

Середньовічне давньоруське печерне чернецтво пройшло складний та довготривалий період еволюції від примітивних форм проживання і побуту до

зручних, добре обладнаних житлово-побутових споруд з пічними системами опалення, утепленням віконних, дверних отворів тощо.

Чернече житло та побут відображали різні форми організаційного устрою монастирів. Нерідко скельні комплекси представляли складні печерні лабіринти, що зумовлювало певні особливості проживання, побуту. Дотримання статутних вимог чи певне відступлення від них є прямим виразом його організаційних засад, адже жодний печерний монастир не означував цього.

На перехідному етапі розвитку давньоруського суспільства від язичництва до християнства домінуючого значення набуло келіотство, яке відзначалося більшою відкритістю перед тогочасним соціумом, порівняно м'якими і привабливими формами існування, лагідністю міжособних стосунків, взаємовідносин з суспільством тощо.

Іван Огієнко зауважив, що в період становлення християнства, його протиборства з язичництвом, келіотські організаційні форми були характерними для усіх монаших осель давньої Русі. Саме вони на початковому етапі були визначальними для формування соціальних умов існування чернецтва. Незважаючи на те, що келіотство, загалом, вважають відступництвом від статутного чернецтва, причиною його появи слід вважати реальні умови, у яких опинилися в середні віки давньоруські землі, що вимагало пошуку певних компромісних життєво-побутових пристосувань.

Чернечі печерні житлові приміщення монастирів отримали особливе значення і у багатьох інших аспектах. Помітним є їх місце в релігійному житті, діяльності общин. Варто зауважити, що для тих чи інших організаційних форм житлові камери мали різне призначення. Так найдавніше чернече житло для келіотських общин одночасно слугувало не тільки місцем захисту від холоду, спеки, негоди чи небезпеки, але й було основним осередком в організації життєдіяльності, побуту, ремісничих занять, релігійних вірувань, звичаїв, обрядів тощо [389, с. 104–155].

Для чернечих общин ідіоритмів сакральне значення житла, яке характерне для громад кіновітів та частково келіотів, втрачається і на перший план виходить його утилітарне призначення.

Важливими є місця закладення монастирів. В цьому плані зауважено певну закономірність. Перш за все, входи у давньоруські печерні оселі найчастіше створювали на західних схилах гористих масивів. Скельні споруди формували за просторовою орієнтацією схід – захід. Обителі творили поблизу водоймищ, природних джерел води.

Слід зауважити, що вода не тільки слугувала для підтримання життєдіяльності, а й мала глибоке символічне значення. Вона відіграла містичну роль у виконанні релігійно-обрядових заходів (освячення їжі, житла, речових матеріалів, полів, поховання, водохреща, прийняття схими і т.д.). Цікаво, що чимало джерел, поблизу яких існували печерні давньоруські монастирі, мають цілющі властивості. В плані нашого дослідження відмітимо, що окраєць сухого житнього хліба та кухоль води були основою денного харчового раціону ченця-кіновіта [54, арк. 254].

Серед печерних обителей Галичини привертає увагу скельний комплекс у Бубнищі, який складається з кількох відмежованих приміщень та споруд, що могли мати житлово-побутове призначення. Його особливість в тому, що він розміщений значно вище від рівня залягання водних пластів в системі прикарпатського гористого масиву, далеко від відкритих водоймищ і природних джерел. Можна зауважити, що невдалою виявилася спроба вирубування криниці у кам'яній скелястій основі поблизу пам'ятки.

Для збору природних опадів (дощової, снігової води) у скалі, що з південної сторони печерного комплексу на висоті приблизно 10 м від рівня долівки, знаходиться доволі об'ємний резервуар (прибл. на 2,5 тис. л). По гладенькій скелястій основі потужного кам'яного масиву вирізано неглибокі рівчаки, призначені для скерування водних потоків до ємкості. Потрапити до споруди за

водою можна при допомозі східців (прибл. 20 x 20 x 60 см), які вирізані на скелястій поверхні гористого масиву.

На даний час залишається невідомо хто і коли був творцем печерних порожнин у Бубнищі. За результатами пошукових досліджень комплексної архітектурно-археологічної експедиції науковців Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, які були проведені на початку 90-х рр. минулого століття, поки що немає вагомих підстав беззастережно віднести пам'ятку до числа чернечих, адже досі не вдалося виявити жодних писемних відомостей, в також ніяких археологічних матеріалів про неї, що актуалізує потребу її детального наукового вивчення у недалекому майбутньому.

Немає сумніву, що вагомий вплив на соціальний та майновий статус окремих галицьких монастирів здійснювала багата суспільна верхівка, яка користувалася правом патронату. Патронат до нас прийшов з Візантії, де правитель держави за певні заслуги роздавав громадянам держави церковні і монастирські володіння під особисту опіку (патронат) [357, с.70–91].

Відсутність ранніх писемних свідчень щодо опікунства суспільної верхівки над монастирями Галичини вимагає пошуку певних тогочасних аналогій. Так, у псковсько-софіївському літописі зазначено, що чимало представників княжих родів давньої Русі стали засновниками обителей. Зауважено, що після прийняття християнства багато князів прагнуло мати власні чернечі оселі, які закладали у своїх маєтках і нерідко завершували свій земний шлях у них.

Цікавим прикладом є літописна згадка про діяльність великого князя Ярослава Мудрого в справі розбудови монастирського життя. “Того же лѣта (1037) великий князь Ярославѣ митрополію установи и двѣ церкви постави, на Златѣхъ вратѣхъ Благовѣщеніе и святого Георгія, и ины многы церкви постави, и манастыри устрой” [106, с.137]. На думку Тимура Бобровського, літописець своїм повідомленням хотів підкреслити зростаюче суспільне значення християнської релігії та її підтримку з боку правителя держави.

Після монгольського завоювання земель давньоруської держави чернече життя опинилося за межами існування статутних організаційних форм, що, перш за все, було зумовлено наслідками чужоземного нашестя, розривом колишніх управлінських ієрархічно-структурних підпорядкувань, відособленим становищем обителів тощо [48, арк. 2].

З огляду на загальну деструктуризацію суспільно-політичного, економічного, релігійного та, зрешту, усього монашого життя, яку викликало монгольське нашестя, приблизно у середині – другій половині XIII ст. чимало галицьких монастирів перейшло на організаційні форми не лише келіотського, а й ідіоритмічного існування, яке ще більше віддалило їх від статутних вимог типікону [348, с.92].

Значення ідіоритмії учені виводять від грецького слова *idiorrythmoi* – особливий, своєрідний. Дана форма устрою чернечої общини найперше була властивою для Візантійської імперії. Зазначений термін знайшов своє місце і в латинській мові – *monasteria idiorrythma*, що засвідчує значне побутування такого явища не тільки на галицьких землях, а й у межах поширення середньовічної латині. Здебільшого такі монастирі опинялися поза межами монашого і суспільного життя [348, с.92–93].

На підставі аналізу архівних документів та наукових праць серед ідіоритмічних обителів Галичини можна виділи дві групи. Одну з них представляють ідіоритми, у яких постійно проживали ченці, іншу – коли монахи жили за межами монастирської оселі.

Виразною негативною тенденцією ідіоритмів виступали періодичні міграції ченців з одного монастиря у інший. На нашу думку, переміщення черноризців обителями відбувалося у пошуках кращих та вигідніших для себе умов. Зазначене негативне явище часто називають причиною глибокого занепаду давньоруського чернецтва. Особливого розмаху воно набуло на галицьких землях у період XIV–XVI ст. [357, с. 82–90].

Для українських земель в плані оцінки загального суспільного становища це надзвичайно важкий та суперечливий час. Частково його труднощі і проблеми отримали характерне відображення на становищі монашества. Багато ідіоритмічних обителей існувало “без уставу й чернечого правила, як хто собі хотів” [357, с. 85–87].

Йдеться, перш за все, про те, що в ідіоритмічних монастирях спільність проживання, яка була характерною та визначальною для чернечих общин кіновітів і навіть келіотів, не була обов’язковою. Унаслідок цього багато ідіоритмів не будували житлових споруд, а їх ченці самі шукали собі притулку за межами монастирських осель. Причиною цього, ймовірно, стали реальні суспільно-політичні умови, у яких опинилися давньоруські землі і особливо наслідки, викликані періодичними монгольськими, татарськими та іншими наїздами на монастирі. Появу цього нетрадиційного для статутного чернецтва організаційного типу існування монаших общин також слід пов’язувати з реальним становищем і особливостями розвитку суспільства у середні віки, процесами закріпачення, а також побутуючими, як зазначає й переконливо обґрунтовує у своїй праці Н. Яковенко, серед простого народу суспільними уявленнями та ідеями “вольниці” [484, с. 234–296].

Дослідник історії чернецтва о. Атанасій Пекар також вважає, що ідіоритмічний тип чернечої організації появився під впливом низки суспільних чинників в Греції приблизно у XIII ст. [375, с. 85]. За свідченням А. Пекара, І. Огієнка та інших істориків церкви формально керував ідіоритмічним монастирем ігумен, а реально – колективний виборний комітет з числа ченців-патріархів обителі [348, с. 92].

Як твердить Іван Огієнко, кожен чернець в ідіоритмі змушений був самотійно шукати і здобувати собі їжу, шити одіж, взуття, будувати житло. Цікаво, що ченці ідіоритмічних осель мали власне, відмежоване від обителі господарство, вели незначні виробничі заняття і навіть заводили сім’ї. Звичайно,

така форма існування чернецтва дискредитувала його важливу та відповідальну суспільну місію [348, с. 92–93].

Слід зауважити, що спільних харчевень у ідіоритмах не існувало, бо кожен інок харчувався окремо у самостійно визначений для себе час. Великого релігійно-символічного значення общинним трапезним приміщенням, які є характерними для общин кіновітів, вони не надавали [357, с.82–90].

Також багато інших сторін життя ченців-ідіоритмів через відсутність нормативно-правової бази (статутів, правил і т. п.), дієвих управлінських структур і навіть побутування в них звичаю елементарного ігнорування окремих вимог та положень типіконів призводили до певних викривлень і перекручень статутного чернечого життя.

Прийдешній день та відпочинок іноки ідіоритмічних монастирів планували на власний розсуд. Як зазначає в своїй праці І. Огієнко, кожен чернець-ідіоритм окремо тримав своє невеличке господарство або мав власне господарське заняття, ремісниче виробництво, яке давало йому змогу прогодувати себе. У будь-якому випадку інок самостійно шукав собі їжу, виготовляв або купляв одіж, визначав зміст та обсяг праці. Тобто, як підкреслює зазначений вище автор, щоденно “кожен по-своєму спасався” [348, с. 92].

В ідіоритмах кожен чернець міг мати речові матеріали, цінності, гроші, приватну власність, котру можна було розвивати. Звичайно, це було грубим порушенням дисциплінарних положень типікону про чернечу убогість, ставлення інока до матеріальних багатств, цінностей, що знайшло відображення у ст. 10, 12, 13 чернечих “Правил для монахів ...” [412, с. 59].

Найбільше консолідуюче значення для монахів ідіоритмічних монастирів мало богослужіння [348, с. 92]. Місце проживання ченців окремих середньовічних ідіоритмічних обителей залишається невідомим, як і знаходження та локалізація низки їхніх осель. Зокрема, ще й досі не вдалося територіально означити де був Лагодицький, Вовнівський, Бібрський та інші галицькі монастирі, фрагментарні

відомості про які, на основі виявлених у архівах писемних джерел, наводить І. Крип'якевич [286, с.45–64].

На нашу думку, ідіоритми Галичини були дуже бідними. Адже у їхній (общинній) власності не значилося ніякого господарства, жител, виробничих споруд, земельних угідь чи іншого майна. Окремі писемні джерела відділу давніх актів (ф. 9) Центрального державного історичного архіву України у Львові серед інших чернечих осель галицьких земель також згадують ідіоритмічні монастирі (“*monasteria idioritma*”) в справах законності використання їхніми мешканцями печерних порожнин, земельних угідь, лісів, природних багатств тощо [57, арк. 471–472].

Однак, їх локалізувати важко та складно, що передусім зумовлено відсутністю конкретної писемно-джерельної інформації про пам'ятку. Наприклад, відомий галицький релігійно-політичний діяч XIX ст. митрополит Модест Мацієвський виявив серед архівних писемних джерел відомості про низку середньовічних галицьких монастирських обителей [102, с. 3–79]. Ймовірно, що вони також функціонували на організаційних принципах ідіоритмії, бо їхнього місця знаходження навіть через тривалий період пошуків встановити не вдалося [286, с. 45–64].

Організаційний устрій у ідіоритмах, як зауважив І. Огієнко, дещо нагадує систему міжусобних, господарських, виробничих стосунків, яка існувала у келіотських общинах [348, с.92].

Адже ченці ідіоритмічних монастирів подібно до келіотів мали приватне господарство (але не общинне, як у кіновітів), самі забезпечували себе їжею, одягом, роботою, виробничим інвентарем, на власний розсуд планували розпорядок дня тощо.

Подібно до монаших осель кіновітів і келіотів в ідіоритмах простежується диморфічний поділ. Незважаючи на певне відступництво від типікону вирізняються чоловічі та жіночі оселі.

Важливою та нетрадиційною ознакою частини ченців-ідіоритмів приблизно у XIV–XV ст. стало їхнє проживання за межами монастирських осель. На думку о. А. Пекара, найважливішою причиною появи на давньоруських землях чернечих обителів ідіоритмічного організаційного устрою і пов'язаних з їхнім функціонуванням, відступництвом від статутного чернечого існування, перш за все, стало монголо-татарське нашествя, соціальні і релігійні конфлікти, війни, селянські повстання, що, крім багатьох інших негативних явищ суспільного існування, паралізувало централізоване адміністративно-ієрархічне управління чернечим життям.

Тому видається, що внаслідок життєвих реалій чимало давньоруських обителів, спираючись лише на загальновідомі принципи та засади монашого існування, намагалося адаптуватися до нових умов. Дисциплінарний зміст статей типікону кожен чернець намагався трактувати по-своєму [375, с.85–87]. Тому не випадково таку групу середньовічних монастирів ще називали “своєжитною” [348, с. 91–93].

Таблиця 4.5

**Основні ознаки
ідіоритмічних печерних монастирів [348, с. 91–98].**

1.	Архітектурна інфраструктура монастиря	Неповна (є храми, кладовища; відсутні трапезні, господарські будівлі, іноді й житла)
2.	Система управління	Демократична, монархічна, анархічна
3.	Спосіб проживання ченців	Общинний, індивідуальний, сімейний
4.	Ставлення до матеріальних цінностей	Приватна власність, індивідуальна господарська діяльність

Таким чином, зазначені у таблиці 4.5 ознаки печерних монастирів ідіоритмічного типу, які було встановлено за результатами археологічних та

спелеологічних досліджень їхніх житлових споруд, мають репрезентувати існування келій з індивідуальним побутовим, господарським, виробничим чи іншим інвентарем. Крім цього, на чернечих ідіоритмічних комплексах повинні існувати культові споруди – церкви та монастирські кладовища. Офіційна церква негативно поставилася до проявів існування ідіоритмії і, перш за все, за дискредитацію статутного чернецтва, побутуюче відступництво від положень типікону.

Особливого поширення в середні віки набуло ктиторство і опікунство світських, духовних осіб давньоруськими монастирями. Чимало авторів вбачають в цьому явищі велике позитивне значення для зростання економічної могутності монаших осель, їхньої суспільної ролі, функціонування при них передових виробництв, величезних угідь, лісів, котрі втягували обителі у систему товарно-виробничих відносин. Так, у літописних повідомленнях, роботах І. Буцманюка [197, с. 78–79], М. Ваврика [203], С. Решетила [393, с. 99–120], П. Шкраб'юка [481] та інших сучасних дослідників зазначено про великі багатства галицьких монастирів (землі, села, худоба, ліси, млини, стави і ін.), які, перш за все, вони здобули завдяки ктиторству.

Засновниками і опікунами багатьох середньовічних монастирських осель також ставали галицькі бояри та князі. Вони намагалися не тільки засновувати у своїх володіннях монастирі, тримати їх під своєю опікою, контролем і навіть організовували та закладати при них різні виробництва. Зауважено, що світські опікуни активно сприяли заснуванню, розвитку монастирської господарсько-виробничої інфраструктури тощо. Тому не випадково у архівних судових документах питанню боротьби осіб за право опікунства обителями відводиться значна увага.

У Іпатіївському літописі під 1255 р. наведено відомості про існування монастиря ігумена Григорія в Полонині, яким опікувався литовський князь Войшелк [104, с. 367]. Літописну згадку зауважив М. Грушевський, який

намагався окреслити місце знаходження пам'ятки [239, с. 470]. Але його не підтримало чимало дослідників, тому в науці побутують різні тлумачення щодо дислокації літописного монастиря.

Іван Крип'якевич, спираючись на повідомлення, поміщене в збірці документів, яка видана в Кракові наприкінці XIX ст. під назвою “Kodex dyplomatyczny Małopolski”, де зазначено, що в селі Задеревач Стрийського повіту під 1371 р. зафіксовано монастир св. Григорія, також не зовсім переконливо стверджує, що Григоріївські чернечі обителі в Полонині та у Задеревачі є однією і тією літописною пам'яткою [285, с. 55].

На нашу думку, вирішальне значення для детального з'ясування зазначеної проблематики мав би відіграти перелік монастирських обителей Галичини, якими опікувався Войшелк. Цікаво, що досить часто ктитори не тільки були іншого віросповідання, а й далекі від релігійних справ, що спотворювало велике історичне значення діяльності чернецтва [357, с. 90–91]. Так у Галичині ктиторами і опікунами обителей навіть виступали відомі польські родини Любомирських, Потоцьких, Синявських, Рогатинських, Лагодовських та ін., які відносилися до римо-католицького віросповідання [50, арк.13].

Очевидним залишається те, що в даному випадку інтерес економічний переважав на світоглядним. Але з точки зору виконання дисциплінарних положень типікону про убогість чорного духовенства, зростання матеріальних благ монаших осель, перетворення монастирів у великих феодалів переводило на другорядний план їхню основну духовну місію.

Особливо у XV–XVI ст., ктиторство над обителями втрачало благочинне, опікунське значення. Чимало колишніх опікунів перетворилося на власників чернечих обителей, намагаючись скерувати їх у напрям господарсько-виробничих відносин [348, с. 90–136].

Таким чином, соціально-побутове існування середньовічних чернечих общин у Галичині отримало певні особливості. Вони були зумовлені дією низки

об'єктивних і суб'єктивних чинників. Серед них особливе значення мала втрата державності, чужоземна влада, знищення керівних ієрархічних органів Церкви, довготривалі війни, періодичні грабіжницькі набіги чужинців, порівняно пізня давньоруська редакція та поширення серед чернецтва положень типікону і інше, що зумовило побутування в монастирях різних організаційних форм, котрі не завжди відповідали статутним вимогам, положенням.

На перехідному етапі від язичництва до християнства важливу роль відіграло келіотство, як особлива, м'яка і поблажлива форма існування чернецтва. Його зв'язок з мирським світом нерідко згладжував соціальні, побутові труднощі, проблеми, протиріччя. Саме завдяки келіотським общинним стосункам відбувався пошук, реалізація компромісу між багатовіковими устоями і традиціями язичницької та християнської релігій. Не випадково чернече житло келіотського типу виконувало універсальні функції, які були приближеними до умов життя соціуму.

Поглиблення кризових явищ, соціальних протиріч на давньоруських землях у XIV-XVI ст. знайшли своє характерне відображення на погіршенні становища чорного духовенства, появі нових організаційних форм – ідіоритмів, які намагалися пристосувати, адаптувати його до реальних соціальних умов існування. Національно-визвольні рухи, народні повстання та інші спроби визволення народу від національного, економічного, релігійного, соціального гніту, відродження, активізація діяльності церковних ієрархічних структур стали важливою запорукою якісних змін у середовищі середньовічного чернецтва, поверненні його до статутного життя.

РОЗДІЛ 5

ЖИТЛО І ПОБУТ ЧЕНЦІВ МОНАСТИРСЬКИХ ОСЕЛЬ, ЗБУДОВАНИХ НА ВІДКРИТІЙ МІСЦЕВОСТІ

5.1 Заглиблені земляні житлові камери, побутові умови їх мешканців

Давньоруські монастирі, збудовані на відкритій місцевості, становлять одну з важливих груп історико-культурних пам'яток України. Проте їхнє дослідження ускладнюється тим, що писемні відомості про заснування втрачені. Це піднімає значення інших наук в процесі виконання пошукових робіт. Упродовж середніх віків обителі пройшли періоди від дерев'яного до кам'яного будівництва, від однокамерних земляних споруд до зручних багатокамерних наземних будівель, відзначалися помітними поступовими еволюційними змінами в сторону поліпшення побутових умов.

Цінними історичними джерелами матеріальної культури давньоруського чернецтва Галичини є середньовічні Унівські чоловічий та жіночий монастирі. Найдавніший з них – чоловічий, був заснований ще в княжі часи на західному косогорі Чернечої гори, поблизу захисних укріплень великого городища, яке розміщене в північній околиці сучасного села Унів Перемишлянського району Львівської області.

Сусідство чернечих обителів з городищами не випадкове явище, а радше закономірний процес, який відбувався на шляху поширення і поступового утвердження християнства.

Найдавнішим документом, що може віднести монашу обитель до княжих часів, як зазначає дослідник Ігор Мицько, слід вважати Унівський пом'яник, у якому згадуються окремі представники княжого роду відомого галицького

правителя Данила Галицького, котрі були поховані на чернечому кладовищі в Уневі [328, с. 11].

Загалом наголосимо, що місце знаходження Унівського монастиря як і багатьох інших середньовічних монастирських обителей Галичини не відповідає традиційним особливостям виникнення мирських селищ у часи існування давньої Русі. В княжу добу важкодоступні гористі місця і косогори майже ніколи не обирали сільські мешканці для будівництва жител чи створення населених пунктів. Ці відомості неодноразово підтвердили результати етнологічний й археологічних досліджень і давні народні традиції у виборі місць для закладення поселень [139; 390, с. 136–154; 454; 263, с. 71–108].

Щодо пошуку нових пам'яток, то навіть незначні дані місцевого населення мають дуже важливе значення, бо доповнюють інформативну базу. Зокрема, ще на початку 50-х років ХХ ст. під час обстеження недалеких околиць княжого Звенигорода на високій горі, яку називають Монастир, що поблизу с. Шоломия Бібрського р-ну (нині – Пустомитівський р-н Львівська обл.), І. Свешніков виявив захисні укріплення, церкву, житлові, господарські та інші споруди давньоруського монастиря, який на підставі виявлених археологічних знахідок попередньо датував XII–XIII ст. [27].

Подібно до городищ давньої Русі монаші обителі творили відмежовану систему захисту з потужними валами, ровами, використовуючи природні крутосхили, урвища. Ще й сьогодні велич оборонних укріплень окремих середньовічних чернечих поселень вражаюча. Зокрема, земляні вали Підгородищенського монастиря, що знаходиться в Перемишлянському р-ні Львівської обл., мають висоту близько 3 м. За археологічними матеріалами зазначена чернеча оселя була утворена в княжі часи і проіснувала майже до кінця XVIII ст. [101, с.162; 150, с. 24–30; 286, с. 59]. З архівних джерел відомо, що останнім його настоятелем був ієромонах Арсеній Сіницький, який припинив повноваження 9 жовтня 1756 р. [55, арк.78].

Тривалий період обитель перебуває у занедбаному стані. Лише дерев'яний хрест з написом “1756”, кам'яна плита, яка, на нашу думку, колись лежала на порозі притвору, випадкові знахідки речових матеріалів на поверхні і оборонні укріплення (вали та рови) нагадують сучаснику про її колишнє важливе значення (рис. 5.1; 5.2).

Підгородищенський монастир у своїх публікаціях згадували історики, громадські, політичні, релігійні діячі XIX – початку XX ст. [102, с. 64–66; 475, с. 82]. Проте перші розвідкові науково-дослідні роботи на обителі проведено лише наприкінці XX ст. археологічною експедицією Львівського державного університету ім. І. Франка [150, с. 24–30].

У подібному становищі опинилися Унівські монастирі [169, с. 281–286] та багато інших пам'яток. Як зазначив у своїй праці І. Буцманюк, там знайшли свій вічний спочинок не тільки багато відомих релігійних діячів, а й представників знаних родів Любартовичів, Гедиміновичів, Лагодовських і ін. [197, с. 22–46]. Це дає підстави говорити, що Унівська обитель в середньовіччі була відомим релігійним центром Галичини. Захоронення на монастирському кладовищі представників княжого роду може бути підставою для ствердження його важливості, а також свідченням про опіку над ним.

Певний тенденційний підхід до історії виникнення та розвитку чернецтва спостерігаємо в літописах. Зокрема, головна увага авторів найчастіше привернута до суспільно-політичних подій у столиці держави. Досить часто вона приурочена опису діяльності княжої еліти. Іноді у поле уваги літописців потрапляли монастирі, з якими перепліталися певні суспільні події, явища. Для прикладу можна навести коротку згадку про княжий город Пліснеськ, у якому дочка белзького князя Всеволода – княжна Олена близько 1180 р. заснувала жіночу обитель [132, с. 111; 286, с. 59].

В результаті археологічного обстеження недалеких околиць Пліснеська львівський дослідник І. Свешніков в 70-х рр. минулого століття виявив ще кілька

давньоруських чернечих обителей [557, с.46–47], про які досі не знайдено жодної інформації у писемних джерелах

Загалом варто зазначити, що літописці майже не надають належної уваги давньоруським монастирям Галичини. Побіжні згадки чернечих обителей, які були розміщені поблизу Синевідська, Ярослава, Холма, Белза, Перемишля, Пліснеська, Старого Самбора, Тереховлі, Городка, Львова, Василева, Галича та інших галицьких городів, мають інформативний характер [239, с. 460–479].

Проте для переважної більшості осель і особливо відмежованих жител анахоретів вони не тільки не надавали жодної уваги, а й не помічали їхнього існування. Багато цінних історичних документів було знищено пожежами і нападами чужинців [49, арк. 2–4]. Це актуалізує чернечу проблематику та потребу проведення на відкритих поселеннях чорного духовенства комплексних й багатогранних наукових досліджень [337, с. 176–209; 338, с.144–163].

Різні за характером писемні джерела пізнішого походження часто засвідчують важливе суспільне значення багатьох галицьких монастирів в галузі релігійної, господарської, культурно-освітньої, соціальної, виробничої, торговельної та іншої діяльності, а реальні житлові умови існування, побут іноків, зазвичай, залишаються поза увагою.

Серед архівних документів відділу рукописів львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка НАНУ виявлено цікаві свідчення про чернечу їжу, яка мала строгу регламентацію упродовж тижня, місяців року, постів, святкових днів тощо [54, арк. 249–252].

Навіть вживання житнього, пшеничного чи іншого хліба для ченця-кіновіта отримало велике символічне значення. Буденно кіновіти вживали пісну рослинну юшку, воду і краєць черствого житнього хліба [54, арк. 254]. Лише на великі релігійні свята з благословення настоятеля їжу дозволялося осолоджувати медом диких бджіл [54, арк. 254 зв.]. Пошуком та заготівлею меду ченці займалися у літній період медоносу.

Щоденний одяг іноків обителі мав бути однаковим – сірим, грубим й протертим. Зазвичай одягу, як зазначено у документах відділу рукописів наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАНУ, шили ченці у монастирях із простого й грубого домотканного полотна [54, арк. 255–271].

Про існування ткацтва та прядіння в багатьох давньоруських монарших оселях Галичини додатково свідчать знахідки в житлових камерах невеликих керамічних прясличок, важок від ткацьких верстатів і ін.

На підставі аналізу виявлених писемних джерел, низки історіографічних праць варто підкреслити, що поміж середньовічних монастирських комплексів Галичини активною діяльністю серед населення виділялися обителі, які знаходилися у Бучачі [286, с. 46–47; 317, с. 7–11], Добромилі [379, с. 211–254], Дрогобичі [380, с. 179–188], Галичі (Крилосі) [140, с. 15–17; 353], Збаражі [183, с. 223–228], Лаврові [228, с. 75–78; 327, с. 27–34; 329; 405, с. 37–43], Спасі [408, с. 7–14], Львові [213, с. 89–127; 286, с. 54–57], Підкамені [171, с. 360–368; 174, с. 379–387], Тереховлі [449, с. 124–127], Уневі [328, с. 42–114], Гошові [200, с. 5–36], а також в багатьох інших населених пунктах [203, 286 с.].

Тому немає жодного сумніву, що організоване у монастирі чорне духовенство, творило закриті від мирян поселення й відіграло важливу роль у житті суспільства. Вивчення його феномену є важливим завданням історичної науки. Оцінюючи велику історичну місію та місце середньовічного чернецтва у цивілізаційному розвитку європейських суспільств, сучасний італійський дослідник історії християнства Фабіо Чарді зазначав, що середньовічний “монаший рух в своєму народженні виявився нагальним і життєвим запрошенням” [470, с. 5].

Давньоруські монастирі Галичини, збудовані на відкритій місцевості, часто репрезентують відмежовані, потужно захищені релігійні й житлово-господарські комплекси, які відрізняють їх від городищ, сільських поселень, протомонастирських осель, одноосібних пам’яток анахоретів. У структурі

обителів особливе місце посідали житлові споруди. Пошукові роботи сприяли відкриттю різнотипних чернечих жител, які дають змогу не тільки датувати їх за супровідними матеріалами, а й порівнювати певними ознаками з мирськими житлами, визначати особливі, характерні риси, класифікувати тощо.

В плані наших наукових досліджень актуальним є питання про процес утворення монастирських осель, типологію та ін. Ще у міжвоєнний період М. Голубець зауважив, що чимало галицьких обителів бере свій початок від невеличких одноосібних земляних келій, які, на думку М. Голубця, виступали одним з найдавніших типів чернечого житла. Так було в місцевості поблизу Старого Самбора, де з часом постав Лаврівський монастир [228, с. 75–88]. Вірогідно, що засновниками пам'ятки були мандрівні монахи, які в княжі часи проживали на Святоіванівській горі. Вони проживали у викопаних землянках на гірському крутосхилі [228, с. 75–79].

Виявлені архівні матеріали свідчать, що ченці, які, ймовірно, були засновниками Гошівського монастиря, також жили у викопаних в землі житлових спорудах – келіях-землянках [54, арк. 114], але досі цього пошуковцям не вдалося уточнити, чи спростувати.

Цінні матеріали щодо типології, еволюції давньоруського чернечого житлового будівництва вдалося зібрати завдяки проведенню багатолітніх археологічних розкопок середньовічних Унівських монастирів (на Чернечій горі і в її підніжжі) [165, с. 7–9].

Однією з характерних ознак стало заснування монаших осель поблизу захисних укріплень городища [169, с. 281–286], що відповідає певній традиції у виборі ченцями місць для облагодження обителів. В Уневі було відкрито понад 30 різночасових, різнотипних чернечих житлових споруд, які датуються XI – XVIII ст. [36; 37; 38].

За результатами археологічних досліджень отримано важливі та цінні інформативні відомості щодо конструктивних особливостей забудови, типології

чернечих земляних будівель. Заповнення котлованів житлових споруд з Чернечої гори здебільшого становила легка ґрунтоподібна маса темно-бурого кольору. Вона була сформована з чорнозему, супіщаної суміші і перегнилої органіки (деревина, листя, травостій і ін.).

Вміст органічних речовин у складі заповнення приблизно становить 9–12 %, що на бідних лісових ґрунтах вважається високим. Крім цього, відсутність знахідок твердих будівельних матеріалів (наприклад, цегла, камінь і ін.) дає підстави зазначати, що будівля була дерев'яною.

Варто зауважити, що багато найдавніших земляних жител Унівського монастиря втратило свій первісний вигляд внаслідок пізніших перебудов, закладення нових будівель, штучних руйнувань. Значної шкоди пам'яткам завдали господарські ями значно пізнішого часу, про що свідчать знахідки в них фрагментів тонкостінного керамічного посуду, кахлів з поливою та без поливи, які характерні для XVII–XIX ст., а також уламки скляних виробів з сріблястими відшаруваннями, спричиненими ерозією скла, побутові і господарські металеві вироби, знаряддя, монети тощо.

Взаємне переплетення культурних шарів, перемішання та накладення культурних горизонтів характерні для багатьох житлових, господарських споруд і, особливо, для тих монастирських комплексів, котрі проіснували на одному місці декілька століть.

За конструктивними ознаками найдавніші будівлі з Чернечої гори належать до заглиблених споруд стовпової (або стовпово-каркасної) конструкції. Про це, перш за все, засвідчують невеликі й неглибокі округлі ямкоподібні заглиблення, які виявлено у різних місцях долівки котловану. На нашу думку, вони залишилися від опорних стовпів, що мали округлу форму.

Найчастіше у житловому будівництві в часи Київської Русі використовували округлі дерев'яні балки діаметром приблизно 0,2–0,3 м. На основі результатів досліджень поселень Волині, Поділля та Буковини, серед інших наведених

гіпотетичних тверджень можна погодитися з думкою І. Возного, В. Козюби, М. Кучинка у тому, що каркасно-стовпова конструкція була панівною в XI–XII ст. [210, с. 151–171; 272, с. 28–46; 293].

Порівняно з описами давньоруських сільських житлових споруд, що їх подають автори, новим елементом чернечих жител Унівського монастиря є материкові останці. Найчастіше їх фіксують вздовж південної або північної стінок жител (рис. 5.3). У плані вони мають приблизно прямокутну форму і підняті над рівнем долівки на висоту приблизно 0,4 м.

Подібні материкові останці не характерні для сільських чи міських будівель давньої Русі. Їхня кількість у заглиблених чернечих келіях різна. Можливо, що їх число відображає кількість мешканців, але ймовірно, могло бути іншою ознакою, яка пов'язана з побутом або світоглядними уявленнями.

На Чернечій горі в Уневі було виявлено заглиблені земляні келії з однією та двома пристінними лавами, розміри яких у чернечих житлових спорудах різні. Найчастіше пристінні лави у заглиблених житлах різняться між собою довжиною, зрідка – шириною та висотою від рівня долівки. Довжина найкоротшого материкового останця, виявленого у землянці (III), становила всього 0,8 м, ширина – 0,7 м, а висота над рівнем долівки сягала приблизно 0,3–0,4 м [36, с. 12; 161, с. 267–290; 172, с. 95–115].

Заслуговує на увагу заглиблене житло (II) Унівського монастиря, яке найкраще збереглося. Воно, на нашу думку, може бути “сучасником” заглибленої житлової споруди (I), бо за фактологічним супровідним інвентарем також датується XI–XII ст. [161, с. 267–290]. У зазначеному житлі останці розміщені вздовж північної і південної стінок (рис. 5.5). Їх розміри майже однакові (1,4×0,7 м). Довшою стороною вони скеровані приблизно по осі схід–захід, що відповідало просторовій орієнтації будівлі.

У польовому сезоні наших досліджень 2002 р. на Чернечій горі в Уневі виявлено заглиблену житлову споруду (IV), у якій було два материкові останці,

що мали різні розміри [37, с. 11–13]. Один з них – розміщений поблизу північної стінки і мав довжину майже 2,4 м, ширину – приблизно 0,7 м, висоту – 0,3 м над рівнем долівки. Довжина останця, що поблизу південної стінки – 1,5 м, ширина – 0,65 м та висота 0,35 м [165, с.7–9].

Отже, материкові останці можна розглядати як одну з характерних ознак заглиблених земляних келій давньоруського періоду. Хоча про практичне їх призначення нам не вдалося виявити жодної інформації у історіографічних працях та серед архівних документів.

У зв'язку з цим, варто навести думку, яку висловив патріарх Унівської Святоуспенської Лаври о. Гедеон. Він зазначив, що пристінні лави могли мати спеціальне призначення і використовуватися для сидіння братів під час спільних трапез. Можливо й те, як зауважив ієромонах, вони в окремих випадках могли слугувати місцем, відведеним для перебування хворих, немічних чи покійних чорноризців, котрих за чернечими канонами зобов'язані відвідувати інші брати (монахи). Адже хвора чи немічна людина (навіть з елементарних етичних міркувань), на думку о. Гедеона, аж ніяк не могла лежати на земляній долівці, коли її відвідують*.

Певні аналогії зазначених материкових останців заглиблених земляних житлових споруд трапляються у печерних монастирях, де вони витесані з каменю і творять масивні пристінні або окремо виділені кам'яні лави. Вони характерні майже для усіх осель іноків у печерах.

Пристінні лави, витесані з каменю, виявлено в печерних храмах (церквах), каплицях, трапезних, келіях, приміщеннях печерних коридорів. Зокрема, дві кам'яні лави зафіксовано у Страдецькій обителі, а також по одній у монастирях в Крехові, Розгірчі, Маліівцях, Бубнищі, Бакоті, Галиці, Руді, Поріччі, та інших чернечих пам'ятках Галичини.

* Зазначену інформацію від ієромонаха Унівської Святоуспенської лаври о.Гедеона отримано 27 липня 2005 року.

Важливо, що дуже схожі конструктивні споруди також зустрічаються на багатьох обителях за межами України. Для прикладу, зокрема, можна навести оселі середньовічного чорного духовенства Болгарії, Молдови і ін. [130, с. 119–136; 255, с. 11–20].

Подібно до материкових останців кам'яні лави у печерних монастирях мають різні розміри. Найчастіше вони різняться довжиною, а ширина (0,6–0,7 м) та висота над рівнем долівки (0,4–0,5 м), здебільшого, залишаються майже однаковими. Проте нагадаємо, що найдовші з них, було виявлено у вирубаній камері в Бубнищі (нині – Долинський р-н, Івано-Франківська обл.). Вони знаходяться у відмежованому приміщенні вздовж північної та південної стін. Кожна лава має довжину близько 5 м, ширину 0,6–0,7 м і піднята над рівнем долівки приблизно на 0,5 м.

Не викликає жодного сумніву те, що практичне призначення пристінних кам'яних лав у підземних обителях та вирізаних материкових останців в монарших землянках було однаковим, що можна розглядати як одну з ознак чернечих жител. На основі проведеного аналізу зібраних відомостей видається, що заглиблені житла з пристінними лавами в період розбудови монастирської оселі слугували спільними чернечими трапезними.

Вирізані материкові останці у заглиблених житлах знаходяться на значній глибині. Але через їхнє розташування на крутосхилі воно нерівномірне. Найбільшу глибину ми фіксували у східній частині житла, де від долівки до рівня сучасної поверхні глибина сягала 2,2 м. З них на материк припадало близько 1,2 м [161, с. 268–269].

Археологічні дослідження показали, що в земляній житловій споруді (I) Унівського монастиря долівка була добре втоптана і менш-більш рівно вирізана у материковій основі. Найбільший інтерес викликало невелике скупчення на ній колених вапнякових каменів, які були викладені (а, можливо й розсіпані) у вигляді одношарового пласта. Вони не мали жодних ознак термічного впливу,

будівельного розчину, слідів каменерізно́ї обробки. Думки науковців, щодо їх призначення діаметрально різнилися. Знайдено також невеликі уламки керамічних виробів, фрагменти випаленої глиняної обмазки, дрібні куски деревного вугілля, кістки дрібних тварин, птахів.

У одному культурному шарі виявлено фрагменти невиразного слабо випаленого ліпного та якісного кружального керамічного посуду. Вони могли належати приблизно трьом-чотирьом невеликим горщикам, двом мискам і двом-трьом керамічним покришкам. Кілька невеликих уламків кружальної кераміки містилися на поверхні випаленого череня. За характерними ознаками вони також відповідали загальній давньоруській традиції виготовлення та орнаментування глиняних виробів [244, с. 353–372].

Ще кілька дрібних кусочків кераміки знайдено у вигрібній ямі, розміщеній на долівці поблизу печі [165, с. 7–9; 172, с. 105–106]. Серед них привертають увагу уламки невеликого горщика, виготовленого за допомогою гончарного круга. На основі реставрації виробу можна говорити, що його місткість не перевищувала 1 л. Він був опуклобоким, мав невеличкий розмір, чітко профільовані та плавно розхилені на зовнішні сторони вінця, які у поперечному перерізі мають вигляд прямокутного завершення (рис. 5.4). Подібні керамічні вироби не так часто зустрічаються у мирських житлах населення давньої Русі [172, с. 98]. Загалом традиція виготовлення й поширення даного типу вінець, як це подає у своїй роботі М. Кучера, була характерна на землях давньої Русі в період першої половини XI ст. [292, с. 346–352].

Таку ж технічну особливість формування даного типу вінчиків й форм керамічних виробів також відмічає сучасна львівська дослідниця В. Гупало, яка її хронологічно окреслює в XI–XII ст. [242, с. 47–49; 243, с. 213–217].

Орнаментацию на поверхні посудини виконано у вигляді плавної хвилячки із кількох (4–5) врізаних у поверхню виробу вузьких смуг, які було нанесено на плечики за допомогою гребінцеподібного інструмента [172, с. 97–98, 105–106], що

є прикметним для давньоруських побутових керамічних виробів XI ст. [243, с. 213–217].

Важливо підкреслити, що поширення подібного типу кухонних горщиків та стиль їхнього поверхневого оздоблення зафіксовані на керамічних знахідках з багатьох сільських, міських і чернечих пам'яток Галичини [244, с. 353–372]. Цьому також відповідає склад керамічного тіста, ступінь випалу, типологія вінець виробів (горщиків, мисок, амфорок, кухликів, збанків та ін.). Це, в свою чергу, свідчить про спільне побутування матеріально-виробничої, культурної традиції у чернечому і мирському виробництві.

Внутрішня частина більшості посудин мала гладеньку, добре відполіровану поверхню світло-коричневого кольору, що засвідчує тривале практичне використання. Зовнішня поверхня – порівняно гладка, в окремих місцях “шорохувата” з характерними ознаками гончарного круга. У нижній частині горщики були покриті стійким шаром чорної, смолистої кіптяви, котра додатково підтверджує їх тривале практичне використання. Ймовірно, керамічні посудини ставили у відкритий вогонь або у спеціальний отвір, який був зроблений у глиняному куполі домашньої печі. Невеликий розмір кухонних посудин може бути припущенням про незначне число мешканців споруди.

Привертають увагу фрагменти інших керамічних виробів, які підтверджують час існування земляного житла в межах XI–XII ст. Зокрема, знайдені уламки вінчиків посудин належали іншому типу давньоруських горщиків (рис. 5.4), котрі дослідники керамічного виробництва також датують XI, а іноді початком XII ст. [292, с. 346–352; 315, с. 27–34]. Зазначений тип горщиків, вінчиків, орнаменталістики керамічних виробів був значно поширений на землях Галичини уже в X–XI ст. [244, с. 353–372].

Особливу увагу в процесі виконання археологічних досліджень надано речовим знахідкам. Окремі групи артефактів із земляних жител становили невеликі кухонні ножі, господарські металеві знаряддя (свердла, струги, зубила,

стамески, проколки, окуття дерев'яних лопат, обручі від відер, цеберок тощо), ковальські цвяхи, дверні петлі, замки, керамічні пряслички, кістяні проколки. Знахідки засвідчують, що найдавні житлові камери мали широке практичне застосування. Важливо підкреслити, що вироби, які було знайдено у житловій споруді (II) Унівського монастиря, відповідають давньоруським виробничим традиціям [292, с. 346]. Подібні знахідки відомі з розкопок пригорода княжого Звенигорода [419, іл. VI–X]

На прикладі результатів археологічних розкопок земляних келій на Чернечій горі в Уневі зауважено цікавий факт, що в найдавніших земляних чернечих житлах східна стінка майже завжди залишалася “вільною”. Поблизу неї в житловій споруді немає вирізаних материкових пристінних лав, глинобитного череня чи печі-кам'янки і лише іноді на долівці трапляється скупчення каміння. Найчастішими знахідками, які виявлено поблизу східних стінок заглиблених жител, були фрагменти стародавніх керамічних лампадок, у яких досить часто в застиглій масі були невеликі вуглики. Переважно керамічні лампадки виготовляли з уцілілих донець пошкоджених давньоруських посудин, що свідчить про повторне використання виробів.

Так із числа керамічних знахідок у житлі (II) особливу увагу привернув фрагмент денця горщика (рис. 5.6), у якому на дні була тверда, закам'яніла маса з кількома дрібними вугликами. На підставі результатів проведеного хімічного аналізу визначено, що це суміш смоли деревини хвойних порід (сосни і смереки). Тому не викликає жодного сумніву, що денце пошкодженого горщика слугувало лампадкою, а смолиста речовина та деревне вугілля були горючим матеріалом. Вірогідно, зазначену на рисунку (рис. 5.6) лампадку підвішували. Це засвідчують три менш-більш пропорційно розміщені округлі отвори, які зроблено у верхній частині стінок керамічного виробу. Вірогідно, східна стінка земляної споруди через відсутність храму на Чернечій горі могла мати особливе релігійно-символічне призначення. Ймовірно, на ній встановлювали невеликий вівтар або

один із символів християнської віри (наприклад, хрест, іконки, скульптурні творіння, священні книги тощо), які освітлювали за допомогою лампадки [160, с. 76–78].

За типом виготовлення керамічні лампадки з монаших жител можна умовно поділити на дві групи. Одну з них репрезентують вироби без отворів у стінках, другу – з отворами. Їх діаметр становив приблизно 8–9 мм. Другу – з отворами. В одному з пристосованих керамічних денець було три отвори, які знаходилися приблизно на однаковій відстані між собою по периметру виробу. На нашу думку, їх могли використовувати для кріплення, тобто підвішування світильника у потрібному місці, а, можливо, й інших потреб [172, с. 89–90].

В окрему групу археологічних знахідок можна виділити остеологічні матеріали, які було виявлено на долівці та у вигрібній ямі поблизу глинобитної печі зазначеного житла. Більшість з них належала птиці. Незначну кількість становили кістки дрібної рогатої худоби, які за відповідними аналогіями могли належати домашнім козам і вівцям.

Важливу роль у життєдіяльності давньоруського чернецтва відігравали домашні печі, хоча їх знайдено не у всіх житлових спорудах іноків. Існувала певна традиційність у місці їхнього встановлення. Так в однокамерних житлах найчастіше вони мали кутове розташування, ближче до входу і північно-західного кута будівлі. Були й інші характерні ознаки. Зокрема, в одному із жител Унівського монастиря, опалювальна споруда розміщувалася на вирізаному материковому останці, від якого добре зберігся черінь, котрий мав продовговату форму (0,9×0,7 м). На його поверхні в шарі попелу знайдено перепалені зернини з гострими та притупленими бічними сторонами, які нагадують насіння жита і ячменю. Випалена частина череня перебувала вище від рівня долівки приблизно на висоті 0,3 м. З південного боку печі була невелика вигрібна яма.

Варто наголосити, що домашні печі цього типу зачисляють до групи глинобитних. Археологічний переріз опалювальної конструкції засвідчив її

кількаразове поновлення розчином глини. У складі суміші простежено домішки крупнозернистого піску та дрібного вапнякового каміння.

Як видно на рисунку 5.5, бічні стінки череня мали підковоподібну форму. Висота стінок не перевищувала 0,2 м над рівнем випаленої основи. Вони також були споруджені з глиняного розчину, котрий мав незначний випал.

Характерні ознаки руйнувань, які виявлено на стінках, свідчать про колишнє існування купола опалювального пристрою. Його розвал зафіксовано на поверхні череня та поблизу нього на долівці житлової камери. Челюсті споруди були повернутими у внутрішню сторону житла, що, вірогідно, відповідало кращому практичному використанню теплової енергії (рис. 5.5). Розміщення домашніх печей у келіях, а також особливості їхнього спорудження можна розглядати як певну традицію у будівництві глинобитних печей в заглиблених житлових камерах галицького чернецтва.

Варто зазначити, що кутове місце розташування домашньої печі характерне для усіх заглиблених житлових споруд не тільки Унівського монастиря, але й обителів княжого Галича [32, с. 57, табл. X], а також багатьох тогочасних чернечих і в тому числі сільських поселень [389, с. 119–120].

Якщо взяти до уваги практичну сторону місця знаходження курної домашньої печі поблизу входу, то таке розташування було зручнішим для її практичного використання і, перш за все, відведення диму з приміщення житлової камери, ефективнішого опалення споруди, можливо, й захисту мешканців житла від нападу диких звірів тощо.

Як засвідчують матеріали досліджень, найдавніші опалювальні системи заглиблених келійних приміщень здебільшого були створені на вирізаний материковій основі. Проте у напівземляних спорудах XII–XIII ст. багатьох галицьких поселень появляються печі-кам'янки [313, с. 3–20; 390, с. 136–154], які споруджені з каменю, котрий було скріплено за допомогою глиняного розчину. На нашу думку, вихід будівельників за межі материкової основи сприяв появи

напівзаглиблених житлових камер і став головною передумовою пошуку нового будівельного матеріалу, тобто сприяв появі печей-кам'янок.

На основі виявлених фрагментів випаленої пічної обмазки, характерних конструктивних ознак та відомих аналогій давньоруських опалювальних споруд можна висловити припущення, що навколо випаленого череня існував напівкруглий глиняний бортик, який зверху прикривав купол печі [210, с. 151–171; 364, с. 92–100]. Однак через технічну недосконалість та слабкість конструкції, що, перш за все, відповідало незначному випалу та сильним руйнуванням, жодну з чернечих житлових печей простежити у її первісному вигляді не вдалося.

Поверхня материкового останця, на якій розміщено черінь у житлі I, була покрита золою, вугликами і кусками глиняної обмазки. Площа вирізаного череня в діаметрі становила близько 1 м. Вона мала глибокі поверхневі тріщини, котрі, на нашу думку, утворилися внаслідок температурного впливу на глиняну вологу поверхню. Її випал нерівномірний, близький до бурого цеглястого кольору. Його найбільший ступінь простежено в середній частині, де товщина силікату становила приблизно 4–5 см [36, с. 12; 161, с. 268–269].

За період існування житла основу печі декілька разів поновлювали глиняним розчином. У поновлених місцях виявлено дрібні куски вапнякового каміння, а в складі глиняної маси – домішки крупнозернистого піску і навіть кілька невиразних дрібних фрагментів давньоруської кераміки, що важливе для встановлення часу функціонування зазначеної конструкції у житловій споруді [161, с. 268–270].

Існування поблизу печей вигрібних ям характерне для чернечих та світських жител [161, с. 268; 361, с. 280–296; 381, с. 324–336]. Частими знахідками в них були дрібні уламки керамічного посуду, вуглики, кусочки випаленої обмазки, перепалені зерна, кістки птиці й тварин. Зрідка трапляються металеві та інші речові матеріали.

Знайдені речові матеріали певним чином відображають побутові умови проживання мешканців, а також слугують орієнтиром для датування пам'ятки [373, с. 138–139]. У припічній ямі житла I на Чернечій горі виявлено керамічні фрагменти, що належали невеликому горщику та приблизно трьом-чотирьом керамічним покриткам, які за відповідними аналогіями, ознаками вінець, складом керамічного тіста можна датувати XI–XII ст. [161, с. 268; 292, с. 346–352].

Подібні керамічні вироби характерні для житлових споруд багатьох сільських та міських населених пунктів давньої Русі, що може слугувати характеристикою побуту, матеріальної культури населення. Аналогічні знахідки добре відомі з розкопок, проведених на низці давньоруських поселень Галичини [292, с. 346–350; 353, с. 245, 248; 381, с. 324–336; 389, с. 119].

У процесі дослідження фрагментів керамічного посуду передусім ми брали до уваги склад, структуру керамічного тіста, ступінь випалу кераміки, колір і товщину стінок виробів, тип орнаментування, форму вінцевих та інших частин виробів тощо.

На базі застосування порівняльних, типологічних методів наукових досліджень з'ясовано, що керамічні уламки належали невеликим за розмірами керамічним виробам (горщикам, мискам, збанкам, кухлям, покриткам тощо), що відповідає основним принципам, вимогам програми керамологічних досліджень [242, с.47–49].

Значну увагу ми відводили іншим артефактам, які могли сприяти глибшому висвітленню основної проблематики дисертаційної роботи. Так на долівці земляного житла (IV) знайдено дверну петлю, фрагмент металевого ключа, кілька цвяхів ковальської роботи, пошкоджений (зламаний) кухонний ніж, який мав характерно потовщену дугоподібну спинку (4 мм) та загальну довжину леза – близько 9 см (рис. 5.10).

Цікавою знахідкою стала невеличка прямокутна залізна пряжка (4,5×6 см), у якій в центральній частині не було “язичка”. Вона виготовлена з тонкого залізного

округлого дроту, діаметр якого становив близько 4 мм (рис. 5.10). Враховуючи відомі аналоги, невеликі розміри знахідки, невелику товщину металу і його незначну міцність можна припустити, що пряжка походила від чернечого пояса [20, с.32].

Варто наголосити, що подібні металеві пряжки виявив В. Ауліх під час археологічних досліджень житлових споруд княжої доби в ур. Над Погарищем, яке знаходиться поблизу с. Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської обл. [10, с. 25, табл. IX].

Вони майже не зустрічаються на поселеннях у мирських житлах. Тому можна допустити, що знахідки було виявлено у келійних приміщеннях монастиря, хоча зазначений вище автор цього факту не зауважує у звіті. Чернечу келію він ототожнював із звичайним сільським заглибленим житлом. Це дає підстави говорити, що чернечі та мирські житлові споруди мали багато спільних рис, але супровідний інвентар і певні особливості устрою засвідчують існування відмінностей у матеріальній культурі.

Зауважено, що невеликі домашні кухонні ножі й примітивні керамічні вироби найчастіше становлять основний інвентар сільських житлових будівель. Наявність подібних знахідок в чернечих житлах відображають певні суспільні традиції, які побутували у Галичині в матеріальній культурі давньоруського населення і чернецтва.

Але виявлений у заглибленому чернечому житлі в Уневі фрагмент дверного ключа (рис. 5.10) може бути свідченням існування у келіях дверних замків. Такий факт не рідкісний серед здобутих археологічних матеріалів. Про знайдені дверні ключі зазначає чимало дослідників жител. Наприклад, про залізні ключі та культові речі в житлових спорудах княжого Галича наведено відомості у звіті В. Ауліха [32, арк. 14].

Дверні ключі свідчать про келіотську організаційну форму існування чернечої общини, бо 20 стаття дисциплінарних положень митрополита

В. Рутського суворо забороняла ченцям монастирських обителей замикати келії [412, с. 59–60].

Уникали дотримання цих умов ченці-келіоти, які мали приватну власність, котру змушені були оберігати. Знахідки керамічного посуду та кухонних ножів у житлових камерах – характерна риса общинного існування келіотів, але не для кіновітів. Таким чином, наявність таких знахідок у житловій камері чорноризців свідчить про існування обителі на організаційних засадах келіотства. Прикладом є найдавніші споруди Унівського монастиря та чернечих осель княжого Галича, що відносяться до XI–XII ст.

Загалом варто зазначити, що інвентар із земляних житлових чернечих споруд давньоруського періоду надзвичайно бідний. Це підкреслює убоге проживання іноків. Основу речових матеріалів становлять нечисленні знахідки керамічних виробів (уламки ліпного та кружального посуду), знаряддя господарсько-побутового характеру (кам'яні зернотерки, невеликі кухонні ножі, кістяні проколки тощо), культові речі (лампадки, хрестики і ін.). Проте, незважаючи на незначну кількість, вони характерні для общин келіотів, але недопустимі монастирським оселям кіновітів.

На прикладі планувальної забудови Унівського монастиря зауважено просторову орієнтацію найдавніших жител. Це дає підстави висловити припущення, що такі чернечі будівлі виконували універсальні функції, які охоплювали не тільки житлові, а й культові, побутові, господарські, виробничі й інші аспекти чернечого існування.

Після появи на чернечому поселенні в Уневі храму наприкінці XII – початку XIII ст. помітно змінюється планувальна структура заселення. Головне місце в ній зайняла культова будівля, на яку у радіальному плануванні орієнтувалася забудова келійних приміщень.

Як припускає І. Огієнко, найдавніші давньоруські обителі не були соціальними інститутами в теперішньому розумінні слова. Спочатку вони являли

собою окремі невеликі землянки, у яких проживало по декілька осіб в одній житловій камері [356, с. 19–45].

Отже, більшість монаших осель творилася на засадах келіотського організаційного устрою [348, с. 84]. Поява культової споруди тісно пов'язана зі зростанням числа ченців, жител, що формувало об'ємно-просторовий устрій комплексу, у якому храм помітно звеличувався над рештою будівель монастиря. Домінування визначалося як за технічними характеристиками (об'єм, висота, ширина), так і за духовним значенням (собор символічно трактують як “Око Боже”, образ Гробу Господнього) [301, с. 45–48].

Проте в окремих земляних келіях монаших осель в Уневі не виявлено слідів від існування домашніх печей. Відсутність опалювальних пристроїв у чернечих земляних житлових камерах було зафіксовано і під час археологічних досліджень деяких жител княжого Галича [1; 2; 3].

Варто зауважити, що за особливостями забудови вони відповідають традиції будівництва жител Унівського монастиря та тогочасних мирських будівель, які належать до каркасно-стовпової конструкції. Фактологічні матеріали дали змогу зробити реконструкцію келії з Унева (рис. 5.9).

На основі аналізу зібраних археологічних відомостей (площа житлових камер, загальна кількість та розміри посудин, наявність пристінних лав, печей, домашніх кухонних ножів і т.п.) можна твердити, що у найдавніших заглиблених однокамерних житлах на Чернечій горі в Уневі проживало по декілька осіб. За статтями 19, 23, 56 кодексу В. Рутського – це недопустимо для статутних чернечих общин кіновітів [412, с. 60–66], але було характерним явищем для монастирських обителів келіотів і навіть ідіоритмів, котрі існували за межами дисциплінарних положень типіконів.

Спираючись на свідчення Митрополита Іларіона, зауважимо присутність у чернечих житлових спорудах речових знахідок господарсько-побутового характеру, а також відомості про спільне проживання кількох осіб в одній келії є

характерною ознакою так званих “родинних” монастирів, які відносять до келіотського типу [348, с. 84–85].

Застосування порівняльно-типологічного методу наукових досліджень дало змогу встановити, що наприкінці XII ст. за типологічними ознаками спорудження, розмірами, принципами планування, конструктивними типами, речовим матеріалом та іншими даними чернечі келії Галичини зберігають значну схожість з тогочасними сільськими житлами Буковини, Волині і інших земель [376; 293; 445; 389, с.104–155].

Це дає підстави стверджувати, що середньовічне чернецтво виступало складовою, а не відмежованою частиною суспільства. Крім того, типологічне порівняння різночасових келій не тільки свідчить про поступову еволюцію чернечого житла, яка відбувалася під впливом різних чинників, а й про різні типи, види та форми общинного об’єднання давньоруського чернецтва, які існували у чернечому середовищі в середні віки.

Особливе значення археологічних досліджень полягає у тому, що виявлені речові матеріали не тільки хронологічно засвідчують появу тих чи інших монаших пам’яток, а й відображають умови життя, побуту, рівень матеріальної культури їх мешканців, дають змогу виділити періоди підйому, занепаду, зафіксувати трагічні події минулого, чим не тільки доповнюють, збагачують, але й реально та багатогранно розкривають невідомі сторінки історії середньовічного давньоруського чернецтва.

Значною мірою ступінь розвитку того чи іншого монастиря був відображенням реального статусу монастирської оселі, форми організаційного устрою чернечої общини тощо. Помітний вплив на діяльність чорного духовенства здійснювала багата верхівка тогочасного суспільства. У багатьох випадках світське ктиторство, щедрі пожертви монастирям, приватна власність, що існували у келіотів, сприяли майновій диференціації не тільки обителів, а й чорноризців, яке мало негативне значення.

Визначення організаційного устрою монастирської оселі за археологічними даними та статутними вимогами правил існування чернецтва можливе на підставі речових господарських, виробничих чи побутових знахідок у келійних приміщеннях, завдяки з'ясуванню їхнього характеру і відповідності речових знахідок положенням типікону. Відсутність речових матеріалів у чернечих житлах може бути відображенням статутного існування общини іноків, її відповідності чи невідповідності кінівіальним відносинам, що суворо регламентувалися канонами чорного духовенства [412, с. 56–76].

Отже, встановлені відомості і знахідки, виявлені під час археологічних досліджень у заглиблених житлових спорудах Унівського монастиря порівняно зі статутними чернечими вимогами свідчать, що монаший побут XI–XII ст. в обителі відповідав келіотському устрою общини.

На підставі зібраних даних можна висловити думку, що найдавніша чернеча оселя була створена у княжі часи мандрівними ченцями на організаційних засадах келіотства. Келіотство в християнському світі не було новим типом організаційного устрою. З історії християнства відомо, що воно появилось ще в часи правління візантійського імператора Юстиніана (VI ст.), який піддавав його переслідуванню та спеціальним указом заборонив існування [348, с. 91; 356, с. 19–24]. Про це ж стверджує Митрополит Іларіон і в той же час зазначає, – майже усі найдавніші монастирі в Україні творилися на основі келіотських організаційних принципів [348, с. 84–87].

Ще з XIX – початку XX ст. цю думку підтримувало чимало відомих дослідників історії давньоруської православної Церкви [230; 388, с. 186–197; 474]. Таке явище у чернечому існуванні зумовлене особливостями перехідного становища від язичництва до християнства. Не менш важливе значення для виникнення й поширення келіотства отримала відсутність організаційно-управлінських центрів, які б сприяли настанові, формуванню та підтримці монастирських осель.

Вітчизняні архівні джерела і окремі публікації дослідників свідчать, що після нашестя монголів на землі давньої Русі чернече життя опинилося за межами статутних організаційних форм [48, арк. 2]. На думку о. А. Пекара, творення більшості монастирів в цих складних умовах відбувалося стихійно, без будь-яких регулятивно-правових документів тощо [356, с.19–45].

З іншого боку, реальне становище чорноризців ускладнювалося міжусобними княжими війнами, соціальними потрясіннями, періодичними половецькими нападами, пожежами, іншими чинниками. Тому келіотська форма створення і існування для багатьох галицьких обителів була характерною, основною та визначальною.

Цікавим і унікальним явищем у середньовічному давньоруському чернецтві вважаємо те, що переважна більшість монастирських осель Галичини не тільки існувала без статутів, системи общинного управління (особливо келіоти, ідіоритми), традиційного ієрархічного підпорядкування вищій духовній владі, а, посуті, жила життям громади, незалежним від впливу світської і духовної влади [348, с. 84].

Здебільшого, як це повідомляють А. Пекар, І. Огієнко, Ф. Брокгауз, І. Ефрон та інші автори й дослідники історії чорного духовенства, вимоги, умови статутних положень передавалися ченцями обителів в усній формі з покоління в покоління, що, звичайно, не завше сприяло їхньому адекватному сприйняттю і відтворенню [544, с.725].

Келіотська форма існування іноків не знала суворих законів, дисциплінарних положень, аскетичних вимог. Щодо загальної характеристики келіотства, зазначеного у праці Івана Огієнка, як “родинне чернецтво”, то видається, що саме родинно-общинні стосунки закладалися в основу функціонування обителів, де слово батька-патріарха ставало для інших законом [348, с. 91].

Однією з характерних ознак келіотського устрою монастиря було спільне проживання кількох осіб однієї статі в одному невеликому житловому

приміщенні. Про це можуть свідчити заглиблені чернечі житлові споруди Галича, Підкаменя та інших пам'яток. На прикладі конструктивних особливостей земляних житлових споруд Унівського монастиря також простежуються характерні ознаки спільного проживання кількох осіб в одній житловій камері [161, с. 268].

У своїй монографії І. Огієнко зауважив, що найчастіше в середньовічні часи склад чернечої общини ченців-келіотів представляв чернець-учитель (настоятель) та кілька його учнів-послушників [348, с. 89].

На підставі аналізу архівних джерел варто зауважити, що послушництво й покора складали основу дисциплінарних положень та організаційного устрою чорного духовенства тієї чи іншої монашої оселі [54, арк. 242 зв.].

Можливо, що саме тому багато давньоруських монастирів Галичини налічувало всього по кілька осіб, бо відсутність системи ієрархічного правління не вимагала організаційного розвитку управлінських структур. Так із писемних документів відомо, що приблизно наприкінці XVI ст. всього по два-три чорноризці проживало у монастирях в Деревачі, Ясениці, Улашківцях, Погоні, Пацикові, Пітричі, Волиці, Чорткові, Бучачі, Чернилевій, Віцині та інших галицьких обителях [50, арк.12].

Житлові споруди чорного духовенств і особливо келіотів мали не тільки свої характерні риси, а й багато спільного із традиційним тогочасним світським будівництвом, матеріальною культурою. На підставі результатів виконаних порівнянь чернечих і мирських житлових споруд домонгольського періоду зауважено, що не тільки типологія та розміри чернечих жител, а й багато інших конструктивних елементів матеріальної культури відповідають загальній давньоруській традиції будівництва заглиблених та напівзаглиблених житлових споруд [210, с.151–171; 364, с. 92–100].

Загальне побутування у суспільстві певної будівельної традиційної спільності і архітектурної однотипності відмічається у культурі житлового будівництва на

усіх землях давньої Русі. Це, на нашу думку, не випадково, бо чорне духовенство виникало та поповнювалося виключно за рахунок мирського населення, котре в монаше середовище вносило багато нових елементів і в тому числі певні будівельні традиції.

Важливими елементами для встановлення типологічних і конструктивних особливостей забудови землянок є сліди від стовпових ям. Зокрема, у різних місцях на долівці найдавнішого чернечого житла в Уневі у твердій материковій основі виявлено неглибокі (0,15–0,20 м) округлі заглиблення ($d = 0,18–0,22$ м), які залишилися від стовпів, що творили каркасну конструкцію заглибленої будівлі. Саме, по дві ями зафіксовано біля останців та по одній поблизу кутових частин житлової споруди.

Ймовірно, що не тільки стіни котловану земляної келії були “обшиті” дерев’яними балками чи розколеними плахами, а й вирізані пристінні материкові підвищення. На нашу думку, наявність стовпів у заглиблених камерах також зумовлена необхідністю створення системи додаткової опори для підтримки її важкого ґрунтово-дерев’яного перекриття, яке в центральній частині становило найбільше навантаження.

На думку І. Возного, каркас будівлі складався з парного числа стовпів (4, 6, 8, 10 і т.п.), яке забезпечувало пропорційне навантаження на опори [210, с.151–171]. Відомий український археолог Б. Тимощук під час досліджень заглибленої житлової будівлі XI ст., виявленої поблизу укріплень городища в Ревному, зазначав, що стіни споруди мали каркасно-стовпову конструкцію на котру вказувало 8 стовпових ямок, які було виявлено у порівняно рівній долівці. Вони були розміщені у кутах та в середній частині житла [448, с.74–78].

Стовпова конструкція у будівництві заглиблених житлових споруд має давню будівельну традицію. Вона характерна для ранньослов’янського, тобто додержавного і ранньодержавного періоду історії Київської Русі. Як зазначав Б. Тимощук, стовпи у землянках були призначені для підтримки важкого

земляного накриття. Його залишками у земляному котловані був пласт глини, перемішаний із чорноземом, погнилою деревиною і вугликами. Щодо конструктивних особливостей спорудження житла стовпової конструкції, то зазначений автор зауважив, що, здебільшого, у північно-західному кутку будівлі розміщували невелику піч-кам'янку, збудовану на материковій основі з каменю і глиняного розчину.

Подібна будівельна конструкція певною мірою відповідає планувальним особливостям багатьох чернечих заглиблених житлових споруд. Цікаво, що аналогічні земляні житла, які дослідники датують XI ст., досить широко репрезентовані в усьому ареалі поширення слов'янських старожитностей. Зокрема, про них переконливо свідчать отримані результати археологічних досліджень на недалекому від Унівського монастиря поселенні в Ріпневі [138, с. 257–258], відомості про житла Північної Буковини [221, с. 374–379], Західної Волині [273, с. 156–284], Середнього Подніпров'я [313, с. 3–20] та низки заглиблених будівель київської Наддніпрянщини [363, с. 51; 364, с. 92–100], де також в загальному характерно простежується певна схожість і однотипність будівельних традицій.

Багато дослідників трактує наявність стовпових ям у земляних житлах, як основну ознаку споруди каркасно-стовпової конструкції. Зараз побутує чимало думок стосовно способів облагодження стін та систем накриття таких будівель, що важливе і в плані нашої роботи.

Варто підкреслити, що більшість сучасних авторів підтримує давню “конструктивну” тезу, яка була висловлена фахівцями ще на початку другої половини XX ст. Відповідно до процесу виконання поетапного будівництва спочатку з стовпів будували каркас житлової споруди. Згодом округлі балки чи розколені наполовину плахи горизонтально кріпили між стовпами, притискаючи, як зазначає Д. Березовець, їх до стінок земляного котловану [143, с. 157; 326, с. 116–131; 309, с.133].

Дотриманню будівельної традиції при спорудженні жител у стародавні часи майстри надавали особливого, а на думку Ю. Мисько, навіть сакрального значення [325, с.113–120].

Але з погляду практичного використання закопаної деревини таку концепцію треба сприймати критично. Її слабкість у тому, що заглиблення дерев'яних стовпів у материкову долівку в багатьох житлових спорудах незначне. Воно могло утворитися, на нашу думку, під натиском власної ваги конструкції та пласту ґрунту, яким прикривали дах споруди.

Підраховано, що у відповідні періоди року, внаслідок надмірного зволоження, навантаження на стовпові опори житлової будівлі становило декілька тисяч кілограм. Вірогідно, стовпи у заглиблених житлах не закопували, так як в цьому не було потреби. З іншого боку, як свідчать проведені дослідження, закопування незахищеної деревини у ґрунт чи у материк сприяло прискореному її руйнуванню і зменшенню терміну використання споруди.

Зауважено, що в багатьох випадках вигляд стовпових ям має відображення відбитка округлої, ледь приплюснutoї або розколеної деревини, а не викопаної ями, котра не може мати чітко окресленої округлої форми. Тому вважаємо, – дерев'яні стовпи ставили на долівці викопаного котловану, конструктивно їх зв'язували між собою і відповідно фіксували розпірними дерев'яними конструкціями, котрі творили від рівня материкової долівки до перекриття житлової споруди загальний об'єм камери.

Отже, появу в материковій долівці неглибоких, округлої, лінзоподібної форми заглиблень, як наслідок дії навантаження, міг викликати тиск маси будівлі та важкого земляного накриття, про яке часто у публікаціях зазначають дослідники [211, с. 374–379].

Цікавий тип заглибленої однокамерної споруди каркасно-стовпової конструкції з двома печами виявили львівські археологи В. Петегирич, Д. Павлів і І. Принада під час археологічних досліджень на Розточчі (рис. 5.11). Особливість

заглибленої житлової будівлі, ймовірно, відображала дві житлові камери з окремим печами, або специфіку занять чи господарсько-виробничої діяльності її мешканців. Це могло бути пов'язано із виробництвом, яке ще “не вийшло” за межі житла [361, с.284]. Подібні факти виявлено під час розкопок в княжому Звенигороді та його околицях [28; с.16–18], а також у населення інших регіонів [364, с.92–100].

Важливо, що на значній фактологічній базі про земляні житла етнографи, археологи намагаються відшукувати нові конструктивні елементи, характерні риси, ознаки, особливості, що збагачує, урізноманітнює уяву сучасника про середньовічне житло [272, с. 28–46; 326, с. 116–131; 381, 324–336].

Щодо принципів спорудження давньоруських землянок, то нині існує низка різних гіпотетичних проектів, адже до наших днів даний тип житлових споруд не дійшов. Багато сучасних авторів схиляється до думки, що дерев'яні стіни житлових камер каркасно-стовпової конструкції tworили з округлих або розколених навпіл колод, кінці яких заправлялися у вирізані пази стовпів, котрі були вертикально вкопані у материкову долівку [326, с. 119; 389, с. 116–131; 468, с. 340–350].

Землянки періоду XI–XIII ст. також є добре відомими за підсумками археологічних досліджень пам'яток княжого Галича. Для прикладу наведемо результати археологічних розкопок 1981 р., які було проведено в ур. Юріївське [4, с. 3–47], де на думку Я. Пастернака, колись був монастир св. Юрія, що й дав сучасну назву урочищу. Тамтешнє існування монастирської обителі переконливо підтверджено публікаціями та матеріалами зазначеного автора [353, с. 202–208], а також Й. Пеленського [358, с. 159–160; 522], М. Грушевського [239, с. 469], М. Ваврика [203] та інших істориків.

Варто підкреслити, що в плані нашого дослідження серед низки відкритих археологічних об'єктів Галича (храми, майстерні, господарські ями, захисні укріплення, поховання тощо) особливу увагу привертають заглиблені житлові

споруди. Під час опрацювання наукових звітів та приватних матеріалів з колекції родини В. Ауліха про результати археологічних робіт у княжій столиці від 1969 до 1988 року ми жодного разу не зафіксували означення соціальної приналежності досліджуваного об'єкта.

В усіх випадках зазначений дослідник трактує навіть чітко виражені чернечі келії середньовічних пригородних монастирів як звичайні житла мешканців княжого передмістя, хоча цьому часто суперечать топонімічні дані, виявлені археологічні знахідки, народні перекази тощо. Зокрема, у багатьох помешканнях знайдено культові речі, які не є характерними для світських жител. Для прикладу наведемо складові частини церковного кадила, металеві підсвічники, велика кількість уламків хрестів-енколпіїв, металеві застібки від книг (ймовірно, від богослужбних), невеличкі петлі, що залишилися, можливо, від кріплення ікон, ливарні форми для виготовлення культових речей, керамічні лампадки тощо [353, с. 39–69].

В плані нашої роботи увагу привертають результати археологічних розкопок, які були проведені в ур. Діброва, котре можна вважати недалекою околицею княжого Галича. За попереднім припущенням Ярослава Пастернака приблизно в XII ст. там існував Кирилівський монастир. Цікавим серед нових інформативних відомостей та речових матеріалів з чернечих келій є свідчення про існування ливарного кольорового виробництва культових речей у житлових спорудах тощо [32, арк. 2–43].

Загальна схожість та однотипність забудови заглиблених жител дають нам вагомі підстави твердити про існування певної будівельної традиційності матеріальної культури чернечого і мирського житлового будівництва у княжі часи. На нашу думку, це, перш за все, пов'язано з тим, що поповнення середовища чорного духовенства відбувалося за рахунок місцевого сільського, міського населення, яке виступало основним чинником у формуванні та розвитку матеріальної культури.

На жаль в даному випадку, ми не можемо однозначно стверджувати чи заперечувати, що наведене на рисунку 5.12 житло з княжого Галича чернече. Не робить цього автор звіту – В. Ауліх. Проте, як видно із поданої у звіті ілюстрації, житлова споруда заглиблена, має незначне пристінне лавоподібне піднесення долівки, однокамерну конструкцію, кутове розміщення домашньої печі та чітку просторову орієнтацію [32, арк. 52] і типологічно дуже схожа до земляних жител Унівського монастиря і є характерними ознаками багатьох чернечих житлових споруд Галичини.

Аналогічні за формою, розмірами, типом спорудження заглиблені житлові будівлі XI–XII ст. також відомі з результатів недавніх археологічних розкопок сільських поселень на Розточчі [361, с. 285; 381, с. 324–336], Волині [293; 294], Буковині [211, с. 374–379], Подніпров'ї та в ін.

Привертає увагу опис житла, виявленого у Крилосі в ур. Сад. Як зазначав В. Ауліх, материкова долівка житлової споруди з Крилоса була нерівною. У південно-східному куті житла знаходилася піч-кам'янка. Поблизу неї та східної стінки було розташоване невисоке материкове підвищення, яке могло слугувати лежаком для мешканців житла (рис. 5.12). Приблизно в середній частині виділялася вигрібна яма, у якій, за відомостями автора, було виявлено фрагменти давньоруського керамічного посуду та інші побутові знахідки, котрі дають змогу датувати пам'ятку.

Отримані результати археологічних досліджень багатьох монаших осель засвідчують, що однією із характерних ознак найдавніших жител та храмів є просторова орієнтація забудови. Заглиблені чернечі житлові споруди, здебільшого, будували на західних крутих схилах гірських масивів, котрі відповідали вимогам планування культових християнських приміщень, у яких вхідна частина (притвор) відносно вітваря мала чітку просторову орієнтацію захід – схід [161, с. 267–269]. Така планувальна система не стільки відображає раціональне використання гористого ландшафту, а скоріше є виразом певних

закономірностей культової забудови. Для прикладу наведемо місце та просторову орієнтацію монастирських храмів на західних схилах Чернечої гори в Уневі [18, арк. 24–39], Ясної гори в Гошеві [200, с.3–24], Лисої гори в Крехові [43, арк. 3–6], Рожаниці в Підкамені і т.д.

Важливою ознакою окремих заглиблених чернечих жител стало скупчення каміння на долівці, що не має чітко визначеної форми і площі. Іноді археологи їх називають “вимосткою”, хоча це твердження вимагає критичної оцінки. Практичне призначення каменів залишається непевним, але такі знахідки нехарактерні для сільських та міських житлових споруд [231, с.156–159; 232, с.159–182; 272, с.28–46; 389, с.104–155].

Під час археологічних досліджень земляних келій Унівських монастирів на рівні долівки ми знаходили дрібне або середнє вапнякове каміння, яке іноді розміщене у вигляді одношарового хаотичного розсипу. Про його скупчення у заглиблених житлових спорудах княжого Галича зазначав В. Ауліх. Важливо, що знайдені пласти він зафіксував на світлинах (рис. 5.14; 5.15), [32, арк. 36–38]. Зокрема, під час проведення археологічних робіт поблизу Крилоса в ур. Сад в житлі знайдено вузький кам'яний пласт, який мав ширину близько 1 м і товщину майже 0,2 м [32, с. 29].

Однак, автор не подав його загальної довжини, призначення, не висловлював жодних міркувань, а лише констатував наявність (рис. 5.16).

Відповідь на питання про призначення каміння у чернечих житлах дає Митрополит Іларіон, який твердить, що спали середньовічні ченці на гострому камінні, яке покривали мішковиною [348, с. 97–98]. Вірогідно, що чернечий аскетизм, традиції анахоретства мали прихильників та продовження і в монастирських обителях.

В окремих заглиблених чернечих спорудах Унівських монастирів не виявлено слідів та ознак від функціонування домашніх вогнищ. Деякі житла у княжому Галичі також не мали печей (рис. 5.17). Підставу стверджувати про житлове

призначення таких споруд дають знахідки у них особистих (наприклад, натільних хрестиків) і побутових речових матеріалів, які характерні для жител (горщики, домашні ножі, металеві підківки від дерев'яного взуття, окуття відер-цеберок, дерев'яних лопат тощо).

Водночас у багатьох інших чернечих і мирських житлах княжого Галича, які мали домашні печі, також знайдено домашнє кухонне керамічне начиння і побутові знаряддя. Речові артефакти, на основі аналізу чи пошуку аналогій, дають змогу встановити час існування пам'ятки. Найдавніші з них датуються XI–XII ст. Ймовірно, що саме на початку XI ст. відбувалося утворення чорного духовенства.

Як засвідчили результати археологічних розкопок в Уневі, частими знахідками у найдавніших келіях є фрагменти домашніх побутових речей (невеликих керамічних горщиків та покришок, мисок, кухлів, збанків, черпаків, сковорідок, друшляків, кухонних ножів, предметів культу, прикрас, а також інших речей) [19, с.11–46]. Вони загалом відображали примітивний побут мешканців земляних жител. В одній із найдавніших земляних житлових споруд під час проведення розкопок на Чернечій горі в Уневі було виявлено кам'яну зернотерку (рис. 5.7), яку, ймовірно, чорноризці використовували для грубого розмолу зерна [18, с.13–14].

У княжі часи подібні зернотерки зустрічаються у землянках місцевого населення. Наявність побутових, господарських, виробничих та інших речових знахідок у чернечих житлових приміщеннях, з одного боку, можна трактувати як вагомий факт того, що найдавніші житлові споруди мали універсальне призначення і в практичному функціонуванні вони виходили далеко за межі забезпечення проживання, а з іншого, таку особливість чернечих жител можна розглядати як реальне відображення однієї із побутуючих форм організаційного устрою общини, яка була побудована на келіотських організаційних засадах. Загалом заглиблені чернечі та світські житлові пам'ятки Галичини засвідчили

домінування в XI–XII ст. невеликих однокамерних земляних, здебільшого, повністю заглиблених споруд. Їхня площа різна. В середньому вона коливається від 9 до 18 м².

Треба відмітити і ще один важливий чинник впливу на будівництво жител – давні язичницькі традиції Русі, які, на нашу думку, в XI–XII ст. ще активно побутували на галицьких землях. Ймовірно, це певним чином накладало відбиток на вибір місця спорудження найдавніших чернечих жител. Християнське чернецтво на Русі в XI столітті було порівняно новою соціальною верствою, яка, на думку російського дослідника Б. Рибаківа, змушена була протистояти традиціям давньоруського суспільства, що несло на собі багатовікові світоглядні уявлення язичництва [415, с. 3–30; 416].

Ідеологічну складність, суспільну напруженість та важливість цього періоду відзначало також чимало інших вітчизняних учених [220, с. 93–117; 223; 253, с. 311–364; 574, с. 55–70]. Можливо, що саме тому в чернечих, заглиблених житлових спорудах, ми, з одного боку, в загальних рисах бачимо дотримання і продовження традицій житлового будівництва дохристиянської доби [272, с. 28–46], а з іншого – фіксуємо нові якісні зміни, специфічні риси, ознаки [159, с. 253–257; 574, с. 27–28], які принесені в часи утвердження християнства. Наприклад, вибір місця для заснування найдавніших монастирських обителей, більш чітко окреслені контури і форми заглиблених жител, поява напівзаглиблених і наземних споруд, поступове покращення побутових умов.

Отже, найдавніші заглиблені чернечі житла в переважній більшості відображають общинне однокамерне проживання, що відповідало келіотській формі організаційного устрою. Із невеликих чернечих осель келіотів з часом виростали великі монастирські обителі кінювітів [256, с. 43–58; 261; 265, с. 65–67; 268, с. 281–302; 356, с. 19–45].

Таким чином, чернече заглиблене житло має унікальну здатність зберігати цінну наукову інформацію про багато сторін життя та діяльності його мешканців,

побутуючі форми общинного організаційного устрою, особливості формування, розвитку матеріальної культури середньовічного чернецтва, характерні риси побуту тощо.

Найбільш поширеним типом стали будівлі каркасно-стовпової конструкції з менш-більш чітко окресленими контурами, що на плані відповідали спорудам квадратної чи прямокутної форми. В часі появи чернецтва на давньоруських землях такі житлові камери були виразниками еволюційних процесів, котрі відбувалися в тогочасному суспільстві.

Чернече житлове будівництво мало багато спільних і відмінних рис у порівнянні із тогочасним мирським будівництвом, побутуючою в давній Русі матеріальною культурою. З одного боку це підкреслює традиційну спільність і архітектурну однотипність давньоруського чернечого й світського будівництва, а з іншого – акцентує увагу на тому, що у монашому житловому будівництві знайшли свій вираз характерні ознаки і певні відмінності у місцях закладення жител (найчастіше західні крутосхили гористих масивів), просторовій орієнтації житлових споруд, схожій до храмової (схід-захід), створенні нових конструктивних елементів у житлових камерах (пристінні лави, кам'яна “вимостка” та ін.), в особливостях матеріальної культури (кадила, підсвічники, лампадки та ін.), відсутності в окремих випадках у житлах домашніх печей, примітивному побуті, дотримання якого вимагали чернечі канони і т.д.

Чернечі житла слугували основою в процесі заснування нових монастирів. Нерідко найдавніші давньоруські житла іноків із-за відсутності храмів, общинних трапезних виконували уніфіковані функції. Про це свідчать особливості облаштування житлових камер, археологічні знахідки культового призначення, які нетрадиційні для мирських житлових споруд. Заглиблені земляні камери були теплими у холодні пори року. Передусім вони краще захищені від холодних вітрів, небезпеки нападу диких звірів, обігріті енергією землі та теплом домашнього вогнища. Проте дерев'яні конструкції таких жител не були стійкими проти гниття,

руйнівних процесів. Вразлива від черви, гризунів, гнилі деревина слугувала, зазвичай, недовго. Тому часто дерев'яну основу земляного житла необхідно було перебудувати. Недовговічність заглиблених будівель вимагала раціонального пошуку більш ефективних конструкцій, котрі були б довговічнішими, зручнішими, сприяли покращенню побуту і інших важливих елементів життя чорного духовенства.

4.2 Напівзаглиблені житла, еволюція побутових умов

Певні прогресивні зрушення у житловому будівництві простежуються у XII–XIII ст., коли на зміну заглибленим земляним спорудам приходять напівземляні житла зрубної конструкції. В зазначений період в територіальних межах давньої Русі даний тип будівель поступово набуває домінуючого значення [210, с. 151–171; 232, с. 159–182]. Проте їх варто вважати перехідними на шляху еволюції від земляних до наземних будівель.

Слід зауважити, що чимало дослідників до даної групи відносять будівлі, середнє ґрунтове заглиблення котрих складає приблизно 1 м від рівня поверхні, тобто половину від загальної умовної її висоти. На практиці трапляється певне відхилення – більше або менше. Однак археологи й такі споруди також означають напівземляними житлами. Очевидно, що критерій їх визначення доволі широкий та умовний.

Напівземлянки були сухішими, зручнішими. Вони отримали змогу мати природне освітлення за рахунок невеличких віконць, дверних отворів. Про ймовірність існування маленьких вікон у напівземляних житлах Унівського монастиря свідчать знахідки у складі заповнення котловану дрібних пластино подібних уламків рівного тонкого скла, яке в середньому мало товщину приблизно 1,2 – 1,3 мм.

Багато нового про монастирські житлові споруди, що знаходилися в княжому Галичі у різних місцях Крилоської гори, зазначено у звітах В. Ауліха. За його

описами, які наведено у науковому звіті, розташування окремих напівземлянок відповідало давнім чернечим традиціям заселення важкодоступних місць.

Одна з будівель у плані мала майже квадратну форму (3,65×3,70 м). Середнє заглиблення долівки житла складало 0,9 м від рівня сучасної поверхні. У північно-західному кутку камери розташована невелика за розмірами піч-кам'янка (рис. 5.28). На долівці виявлено значне скупчення гострих, плиткоподібних, округлих, різних розмірів колених вапнякових та річкових каменів. Вони не мали жодних слідів від термічного впливу, будівельного розчину, тощо. У спорудах автор також не виявив ознак від функціонування домашніх печей [31, табл. XVII].

Про можливе призначення каміння, яке знайдено на долівці житла, В. Ауліх не висловлює жодних думок і припущень, лише на плані і світлинах фіксує їхнє скупчення (рис. 5.14–5.17). Наголосимо, що для побудови невеликої печі в келії подібне каміння вважається непридатним, а з іншого боку така кількість будівельного матеріалу надмірна.

На основі відомостей, почерпнутих із наведених вище публікацій о. А. Пекара, митр. Філарета, І. Огієнка та інших авторів, наявність каменів у келійних приміщеннях треба розглядати як одну з особливостей організації житлового побуту середньовічних ченців [348, с. 94–103].

Пласти каміння відображають традиції облагодження житлових споруд аскетів та анахоретів. Долівка напівземляних келій, здебільшого, рівна, земляна. Лише в окремих місцях вона легко “врізається” у нерівну материкову основу. Можливо саме тому, ґрунтову долівку чернечих жител періодично поновлювали рідким глиняним розчином [37, с. 14].

Під час проведення археологічного дослідження напівземляної житлової споруди на Чернечій горі в Уневі у вертикальному зрізі наносного темного шару долівки було простежено кілька почергових накладань характерних нерівних чорних пластів на тоненькі прошарки (приблизно 2–3 мм) світло-жовтого кольору. Вони, на нашу думку, свідчать про число поновлень земляної основи житла за

допомогою рідкого глиняного розчину. В контексті висвітлення зазначеної проблематики варто зауважити, що прадавня народна традиція поновлення земляної долівки житла рідким глиняним розчином напередодні Великодня проіснувала на українських землях аж до початку ХХ століття. Про це часто зазначають етнологи [263; 574, с. 27–32].

Як зауважив І. Возний, у багатьох випадках зафіксувати основу напівземлянки і встановити її розміри вдається виключно за характерними ознаками земляної, підмашеної глиною долівки або за специфічними відбитками балок стін [211, с. 374–379; 210, с. 151–171]. Тому кількість глиняних поновлень розчином може слугувати важливим показником для встановлення тривалості функціонування житла.

Як показують результати розкопок, часто нову будівлю намагалися пристосувати до розмірів старого котловану. Можливо тим самим будівельники прагнули полегшити виконання робіт. Археологічна наука дає змогу зафіксувати певні конструктивні зміни у забудові споруди. Зокрема, в місці знаходження напівземляної заглибленої будівлі (VII) на Чернечій горі в Уневі було зафіксовано сліди трьох різночасових перебудов житла [161, с. 267–290].

Напівземляні зрубні помешкання порівняно з будівлями каркасно-стовпової конструкції мають характерні ознаки фіксації у тому, що на долівці котловану (по його периметру) можна простежити відбитки нижніх балок стін, а іноді й – перехрестя кутових з'єднань. Новий конструктивний тип житла свідчить про зміну навантаження, яке тепер припадало на стіни, а не на опорні стовпи. Простір, що утворювався між котлованом та дерев'яними стінами будівлі, з метою кращої гідроізоляції келії щільно забутовували залізистою глиною, яка має здатність затримувати воду і вологу. Такі гідроізоляційні стінки простежені під час досліджень багатьох напівземлянок.

Порівняно із каркасно-стовповим типом, як зазначає І. Возний, зрубна конструкція житла виявилася більш раціональною та ефективною. Зазначена

конструктивна форма не викликає значних дискусій у дослідників щодо особливостей і технології виконання робіт, адже ще й зараз відомо чимало типологічних аналогій зрубних будівель, хоча хронологічно вони належать до значно пізнішого часу.

Під час будівництва житла вінці дерев'яних зрубів вкладалися на вирівняну та заглиблену частину напівземлянки на рівні долівки викопаного земляного котловану і далі поступово нарощувалися при допомозі балок до потрібної висоти. Врізання у материкову основу відбувалося лише при будівельній необхідності [210, с.155; 212].

Напівземляні житлові споруди зрубного типу на переломі XII–XIII ст. поступово отримують поширення на давньоруських землях і в Галичині, зокрема [389, с. 104–155]. За свідченням археологів, у Середньому Подністер'ї на пам'ятках XII–XIII ст. трапляються напівземляні зрубні житла, у яких в середній частині, ймовірно, за давньою будівельною традицією, характерною для споруд каркасно-стовпової конструкції, продовжують існувати ями від стовпів. На думку С. Пивоварова, на центральні стовпи житлової камери, очевидно, опирався дах [376, с. 246–287].

Напівземлянки порівняно із землянками мають чимало спільних рис та відмінностей зі збереженням традиційних зовнішніх розмірів. Суттєвою різницею стало розмежування житлової споруди на окремі камери. Зокрема, землянки, в основному, були однокамерними, а в групі напівземлянок – іноді появляються двокамерні і трьохкамерні. Ймовірно, що поділ на камери був пов'язаний з потребою дотримання вимог типікону. На нашу думку, камерний поділ житла вперше запроваджують ченці, а лише згодом цей винахід запозичує мирське суспільство.

Однією з характерних візуальних ознак для попереднього визначення числа камер заглибленої споруди може бути місце знаходження печі. Так для однокамерних чернечих житлових осель властиве кутове розташування,

центральне – для двокамерних, а для трьохкамерних – наявність двох домашніх вогнищ або печей.

Двокамерні напівземляні будівлі зрубної конструкції творила легка поперечна стінка-перегородка, зроблена, ймовірно, з плетеної лози, яку було обмазано глиняним розчином. На основі результатів виконаних дослідницьких робіт нам видається, що поділ на камери проходив над куполом печі. Тому можна допустити, що домашня піч, яка була розташована в середній частині будівлі, слугувала джерелом тепла для мешканців обох келій.

Речові знахідки виявлено лише в окремих напівземляних житлових спорудах XII–XIII ст. Унівського монастиря. Вони репрезентовані фрагментами кружальних керамічних горщиків, покришок, мисок, кухликів, збанків, культовими і господарсько-побутовими речами. Значною мірою виявлені артефакти відображають примітивні побутові умови існування середньовічного галицького чернецтва.

Напівземляні житла мали багато переваг над земляними. Щодо еволюції чернечих келій давньоруського періоду, то відомо, що в напівземлянках появляється накриття нового типу (рис. 5.19). Воно порівняно легке, зручне і більш довговічне. Зазначений тип прийшов на зміну важкому ґрунтовому насипу, який в земляних житлах прикривав дерев'яне перекриття. Нова конструкція накриття мала двосхилий дерев'яний каркас, який із зовнішньої сторони був “обшитий” житньою соломою, комишем чи іншим травостоєм [175, с. 16; 263, с. 10, 40–44].

Унаслідок періодичної перебудови келій досить часто відбувалося руйнування давніших котлованів та творення нових споруд. Крім того, нерідко на довготривалих поселеннях житла давньоруського часу виявляються “перекритими” напівземляними і наземними спорудами пізнішого часу, що значно ускладнювало виконання досліджень пам'ятки, хронологічне розмежування культурних горизонтів тощо [37, с. 13].

Приблизно наприкінці XII ст. на західному схилі Чернечої гори в Уневі появляються напівземляні житлові будівлі. Як видно на рисунку 5.18, житла складають найбільше число споруд монастирської обителі. В центральній частині мисоподібного виступу було збудовано невеличку дерев'яну церкву. Навколо храму поступово виникають житлові та господарські споруди нового типу.

У напівземляних приміщеннях XIII–XIV ст. материкових останців немає. Значно менше заглиблення напівземляної келії засвідчує, що долівка таких будівель проходить поверхнею материка, який злегка вирівняний. Поява напівземляних жител призвела до певних конструктивних змін у системі внутрішнього устрою келій. Вірогідно, що останці замінили більш раціональні конструкції, які, можливо, були зроблені з дерева. Дуже важливо, що існують певні реконструктивні спроби відтворення даного типологічного виду житла, що значно полегшує його реальне сприйняття (рис. 5.19).

Як зазначає П. Раппопорт, іноді лише в середній частині напівземляних будівель трапляються невеликі заглиблення [389, с. 104–155], які, на його переконання, залишилися від опорних стовпів, що підтримували легке перекриття житлової будівлі. Проте, як свідчать результати досліджень, центральні заглибини є незначними, що черговий раз свідчить, що стовпи не закопували, а ставили на долівку котловану.

Не викликає жодного сумніву те, що напівзаглиблена конструкція келійних приміщень порівняно із заглибленими була більш раціональною в плані спорудження, зручною, сухішою, практичною у використанні, легкою, довговічнішою і менш трудомісткою в процесі будівництва, що дає підстави стверджувати про помітну світську та чернечу еволюцію житлового будівництва на галицьких землях в XII–XIII ст., а також відзначити основні тенденції загального розвитку.

Порівняльні характеристики житлових споруд каркасно-стовпової і зрубної конструкцій свідчать, що зрубний тип житла значно виявився раціональнішим у

плані забудови, довговічнішим у часі використання [232, с. 159–182], хоча був набагато складнішим у процесі виконання будівельних робіт.

Варто відмітити, що зруби на давньоруських землях не тільки мали значне поширення, а й, як засвідчують етнографічні матеріали, отримали довготривале функціонування [574, с. 27–32].

Окремі сучасні дослідники вважають, що напівземляні споруди зрубної конструкції у XII ст. не були новими у житлобудівництві на землях Прикарпаття, а існували навіть в X–XI ст., хоч тоді ще не набули значного поширення і домінуючого значення [466, с. 244–261].

Як засвідчили результати наукових досліджень, виконаних на пам'ятках у Галичині, Буковині та на інших землях, зрубний конструктивний тип житлових споруд виявився значно ефективнішим у практичному використанні [18, с. 10–17; 210, с. 151–171].

Встановлено, що середня товщина колод в діаметрі становила приблизно 20–22 см. Для будівництва зрубних жител використовували округлі та рівні дерев'яні колоди хвойних або твердих листяних порід [210, с. 151–171; 364, с. 92–100; 390, с. 136–154].

Нові конструктивні особливості забудови напівземляних будівель нового типу не змінили корисної площі житлових камер, яка продовжує коливатися в межах 12–18 м², а лише удосконалили, удовговічили та покращили умови проживання.

Важливим елементом багатьох обителів стає творення власної системи захисту. Так складовою частиною планувальної структури Унівського монастиря, яка, на нашу думку, має безпосереднє відношення до появи зрубних напівземляних келій, став насипний оборонний вал (рис. 5.18).

Загалом оборонні укріплення монаших осель відповідають середньовічній традиції забудови фортифікацій. Для прикладу можна навести захисні системи монастиря в Підгородищі (рис. 5.2), Шоломії, Підкамені і на Чернечій горі в

Уневі, де збереглася значна частина насипного валу (рис. 5.18), [19, с. 18–34; 165, с. 7–9].

Як показали результати археологічних досліджень, він виявився недобудованим. Земляний захисний насип споруджено лише частково із західної та північно-західної сторін чернечої обителі. Сучасна його висота становить всього 0,5–0,7 м від рівня подошви, ширина – близько 3 м (рис. 5.20). Тим не менше, наявність оборонного валу слід розглядати як потребу створення загальної захисної системи монастиря в умовах появи споруди храму, напівземляних житлових і господарських будівель [160, с. 76–78].

Знахідки, виявлені в перерізі земляного насипу, свідчать, що його будівництво в підніжжі Чернечої гори виконували наприкінці XII – початку XIII ст. Зокрема, у насипі оборонного валу виявлено декілька кусків середнього, дрібного каміння, уламки добре випалених тонких цеглин, кілька фрагментів давньоруської кераміки (рис. 5.21), [165, с. 7–9]. Традиція доповнення фортифікацій будівельним сміттям, фрагментами побутових виробів і іншими відходами характерна для захисних систем давньої Русі.

За потужністю оборонні укріплення обителі в Уневі незначні, якщо їх порівняти із оборонним валом та ровом Унівського городища (рис. 5.22), що знаходиться поблизу середньовічного монастиря або фортифікаціями давньоруського монастиря, який розміщений біля с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. (рис. 5.1).

На зазначеній пам'ятці в системі захисту виділяються кутові сторожові вежі, вхідна брама, потужні вали та рови, котрі визначають територіальні межі монашої оселі [150, с. 24–30].

Оборонні укріплення багатьох обителей Галичини слугували добрим захистом для мешканців монастирів, їхніх житлових, релігійних, господарських і інших будівель, чернечого майна. За характерними рисами, ознаками, поверхневими слідами в центральній частині пам'ятки добре простежується місце

знаходження культової споруди, а також розміщення приміщень монастиря [150, с. 24–30].

Схожу кільцеподібну забудову житлових споруд навколо головного монастирського храму має Олешківське городище, яке, на підставі виявлених археологічних знахідок, Б. Томенчук відносить до числа оборонних давньоруських монастирів періоду XII – XIII ст. [461, с. 14–15].

Варто зазначити, що з появою захисних ситем чіткіше “вирисовується” планувальна структура і локалізація монастирських осель. Зауважено, що після появи храму та оборонних укріплень, більшість житлових будівель обителів втрачає просторову орієнтацію, яка була характерною на ранньому етапі поширення чернецтва.

Своєю архітектурною особливістю спорудження серед багатьох інших давньоруських чернечих пам'яток Галичини помітно виділяється чоловічий Преображенський монастир, який розміщений поблизу смт Підкамінь Бродівського р-ну Львівської обл. [406, с. 46–49; 409, с. 24–29].

На думку Михайла Рожка, монастирський храм св. Преображення у Підкамені знаходився в центральній частині чернечої обителі. Його було споруджено на вершині масивного каменю, який виступає приблизно на висоту 15 м над вершиною високого пагорба. На кам'яній основі Велетня дослідник зафіксував численні пази, ямкоподібні заглиблення, спеціальні врізи та врубки, у яких, за твердженням автора, колись були закріплені дерев'яні конструкції культової споруди. Важливо, що у своїй публікації науковець не лише подає опис виявлених на поверхневій основі Каменя архітектурних деталей, а й робить гіпотетичну спробу реконструкції наскельного храму, який, на його думку, припинив існування приблизно у XIII ст.

На основі реконструкційної композиції, яку подав М. Рожко, можна відзначити, що культова будівля займала центральне місце у планувальній структурі забудови давньоруського монастиря [404, с. 46–49].

Проте дослідник не показує місця житлових споруд у планувальній структурі, що є важливим для виконання нашої роботи. М. Бандрівський в іншій публікації, навіть наголошує на існуванні захоронення у вирубаному заглибленні на вершині кам'яної скелі [136, с. 5–6].

Важливо, що подібну особливість закладення забудови монастирських осельбуло зафіксовано не тільки на основі виконання багатолітніх археологічних досліджень середньовічних монастирів в Уневі [161, с. 267–290; 175], а й у Галичі [127, с. 133–150], Перемишлі [281, с. 32], Крехові [42, арк. 1–5] та інших чернечих пам'ятках галицьких земель [279, с.117–133; 158, с.169–172].

У 2005 р. експедиція Львівського національного університету ім. І. Франка під керівництвом автора дисертації провела розвідкові археологічні роботи на території сучасного монастиря в селищі Підкамінь Бродівського р-ну та в недалеких околицях зазначеної обителі. На крутому північно-західному схилі пагорба, на вершині якого знаходиться легендарний Камінь, було виявлено заглиблене середньовічне напівземляне чернече житло [22, с. 49–63; 171, с. 360–368; 174, с. 379–387].

Варто зауважити, що місце розташування заглибленої житлової споруди давньоруської обителі в Підкамені ще раз підтверджує на прикладі Унівського, Шоломийського, Підгородищенського, Галицьких та інших монастирів особливості у виборі середньовічними ченцями місць для закладення поселень на крутосхилах. Косогір, на якому знаходилося земляне чернече житло Підкаміньського монастиря, має крутизну, що становить близько 35°. Місце знаходження житла віддалене на відстань 46 м в північному напрямі від найбільш виступаючої північної приземної частини Каменя, тобто умовно від приміщення монастирського храму (рис. 5.23), [174, с. 379–387].

Однак наголосимо, що віддалене розташування келій від культової споруди не характерне для чернечих пам'яток. В Уневі середня відстань від житла до храму складала близько 20 м. Майже таке значення вона має у

Підгородищенському монастирі. Можливо, у цьому випадку приховується ще одна з особливостей у виборі місць для закладення келій.

У верхньому – ґрунтово-дерновому шарі розвідкового шурфа у Підкамені до глибини 0,2 м не виявлено жодних археологічних знахідок. Від глибини 0,2 до 0,55 м простежено залягання піщаного шару легко-коричневого відтінку, у якому знайдено кілька уламків грубої керамічної слабо випаленої обмазки та невеликі фрагменти тонкостінного керамічного посуду, які мали чорний лощений колір і є характерними для пізнього (нового та новітнього) періоду історії України. Приблизно на глибині 0,5 м від середнього рівня сучасної поверхні знайдено частину вапнякового каменя із добре вигладженою зовнішньою поверхнею. Його товщина становить 0,18–0,20 м. З північного боку на вапняковому камені виділявся відросток, що мав видовжену форму (рис. 5.24).

Враховуючи значне вигладження поверхні каменя, можна припустити, що він слугував мешканцям зернотеркою для розтирання та подрібнення зерна [22, с. 49–63]. Культурний шар, розміщений у котловані житлової споруди, залягав приблизно від 0,55 до 1 м. Він мав темно-коричневий колір, що найчастіше властиве для перегнилої деревини твердих порід, наприклад, дуба. У ньому виявлено фрагменти давньоруської кераміки (рис. 5.24).

Унаслідок детального обстеження було встановлено, що творення культурного шару стало наслідком кількох природних складників. Його основу становлять органічні рештки зігнилої деревини, що, можливо, походять від конструктивних елементів будівлі чи дерев'яних конструкцій, які творили внутрішній інтер'єр келії. Значне доповнення до органічного компоненту заповнення котловану склало рослинне накриття даху напівземлянки, яке надало заповненню коричневого кольору. Традиційно його робили з болотного травостою [174, с. 379–387].

Окремі групи археологічних знахідок у заповненні ями житлової будівлі склали невеликі куски вапнякового каміння, фрагменти глиняної обмазки, уламки

кераміки, дрібні кусочки деревного вугілля, кістки птахів, домашньої худоби і інші речові матеріали.

У місці проведення розвідкового дослідження долівка споруди приблизно в середній частині шурфа знаходилася на глибині майже 1 м від рівня сучасної поверхні. Вона врізалася у тверду материкову основу, що в загальних рисах відповідає типологічним ознакам спорудження заглиблених будівель у часи давньої Русі [390, с. 136–154].

Долівка келії вирізана у світло-жовтій глиняній материковій основі. Вона порівняно рівна, тверда, з наносним темно-чорним гумусоподібним шаром, що мав товщину приблизно 10–15 см. Ймовірно, що її кілька разів поновлювали рідким глиняним розчином, що дало їй змогу зафіксувати на загальному тлі стратиграфії заповнення.

Серед знахідок, виявлених у житлі, були уламки керамічної амфорки, кілька фрагментів невеликих горщиків (рис. 5.25), дрібні куски миски, а також два вушка округлої форми, які, на нашу думку, походять від глиняних покришок [22, с. 49–63; 174, с. 379–387].

Варто відзначити, що подібні керамічні амфори (рис. 5.25) порівняно рідкісні знахідки на давньоруських поселеннях. Найчастіше вони виступають поодинокими екземплярами у житлах. Дослідники їх датують XII – початком XIII ст. Фрагменти подібних виробів, прикрашених орнаментациєю у вигляді прямих та ламаних ліній, було виявлено у житлах княжого Звенигорода, Плісеська, Бужеська, Перемишля, Теробовлі, Белза та інших відомих городів Галичини. Цінну групу артефактів репрезентують давньоруські матеріали з Галича (рис. 5.26), [10, с. 19–24]. Таким чином, артефакти засвідчують однотипність матеріальної культури на значних територіях.

Зауважено, що якість керамічних виробів XII – XIII ст. порівняно з керамічними виробами XI ст. помітно зростає. Передусім, зменшується товщина стінок мисок, покришок, горщиків, урізноманітнюється орнаментация,

покращується структура керамічного тіста, зростає ступінь випалу, міцність виробів, їхній естетичний вигляд тощо.

Наведені на рисунках (рис. 5.25 та 5.26) керамічні вироби мають характерні ознаки виготовлення з допомогою гончарного круга, який приблизно з середини XI ст. на землях давньої Русі в процесі виготовлення посуду набуває домінуючого значення. Примітивний ліпний або виготовлений при допомозі слабо ротаційного круга посуд фактично зникає з побуту населення. Найчастіше гончарні вироби орнаментовані методом незначного заглиблення, яке було виконано гострим предметом на плечиках “сірих” горщиків у вигляді прямих горизонтальних та зигзагоподібних ліній.

Слід підмітити, що наявність побутових речових знахідок в келії, зокрема, обителі у Підкамені є вагомим свідченням існування келіотського устрою чернечої общини. Келіотство виявилось домінуючою формою функціонування багатьох чернечих общин Галичини.

Слідів же від оборонного валу і рову поблизу монастиря в Підкамені не виявлено. На думку М. Рожка, обитель мала навколишню захисну систему у вигляді частоколу [404, с. 82–84; 406, с. 46].

Такий тип фортифікаційних укріплень, як зазначає відомий історик Іван Крип'якевич, також був поширеним на багатьох городищах в часи давньої Русі [285, 220 с.].

В княжу добу оборонні фортифікації, споруджені навколо монастирів, були необхідним засобом для забезпечення власного захисту. Як зазначав Іван Огієнко, свої житлові будівлі та майно середньовічні ченці змушені були самі берегти і захищати [348, с. 88].

У роботі “Старий Галич” Ярослав Пастернак наводить відомості про потужні насипні вали монастирів св. Іллі, св. Стефана, св. Юрія, св. Івана св. Івана, св. Кирила та інших обителей, що знаходилися поблизу захисних укріплень княжої столиці [353, с. 67].

Таким чином, середньовічне чернече житлове будівництво пройшло довготривалу еволюцію, яка відбувалася в руслі загального розвитку під впливом перебігу складних суспільно-політичних, економічних, культурних, релігійних, воєнних і інших процесів, національних будівельних традицій та запозичень, науково-технічних відкриттів, досягнень. Результати комплексних досліджень напівзаглиблених житлових споруд чорного духовенства засвідчують помітні еволюційні процеси, котрі проходили на галицьких землях в житловому будівництві.

Вживаний в сучасній науці критерій визначення напівземляних жител доволі широкий і умовний. Однак, у зв'язку із фіксацією певних еволюційних змін ігнорувати існування цієї групи жител не можна. Напівземлянки стали відображенням складних еволюційних процесів, які проходили на перехідному етапі від земляного до наземного житлового будівництва на давньоруських землях. Поява зрубного напівземляного типу жител засвідчує певні інноваційні відкриття, досягнення в галузі житлового будівництва, а також підтверджується тим, що такі житлові камери були сухішими, зручнішими та дістали змогу мати природне освітлення у світлу частину дня за рахунок невеличких віконць, дверних отворів. Напівземлянки отримали багато переваг над земляними.

Характерною ознакою напівземлянок стало зменшення заглиблення споруди, поява накриття нового типу. Воно легке, зручне та довговічне. Новий тип накриття мав двосхилий дерев'яний каркас, який із зовнішньої сторони був зазвичай “обшитий” житньою соломною, комишем чи іншим травостоем. Важливою ознакою чернечих будівель стало їх розмежування на окремі камери, що є відмінним, бо у той час ще слабо простежується у мирських помешканнях, які продовжують зберігати однокамерну традицію. Ймовірно, що це було породжено потребою одноосібного проживання ченців, яку диктували вимоги типікону. У напівземляних чернечих житлах XIII–XIV ст. відсутні материкові останці. На нашу думку, їх замінили більш раціональні конструкції, які, можливо,

були зроблені з дерева, травостою чи інших матеріалів, що загалом сприяло покращенню побуту.

В основі існуючих давньоруських житлових моделей, основних принципів забудови й типології житлового будівництва чернечі і світські будівлі дуже схожі. Під впливом дії чернечих канонів, місцевих будівельних народних традицій, низки соціально-економічних та інших чинників чернечі житла у порівнянні з мирськими зберігали багато спільних і в той же час набували певних відмінних рис. Поява відмінностей була зумовлена, перш за все, особливостями монашого життя, вимогами типікону, правилами та іншим, що стимулювало ченців до аскетичного і відмежованого існування.

Побутові умови мешканців напівзаглиблених жител відзначалися невибагливістю, складністю, примітивністю, убогістю. Наявність чи відсутність речових знахідок у чернечих житлах свідчить про дотримання або певне відхилення від суворих умов і вимог монашого життя, що в підсумку відображало побутування у середньовічних монастирях Галичини кіновіальних, келіотських та ідіоритмічних відносин.

Відсутність у окремих житлових спорудах опалювальних пристроїв, скупчення каменів слід розглядати як прояв індивідуального аскетизму. Про покращення побутових умов засвічує чисельне, різнотипне зростання у житлових камерах числа керамічних знахідок – горщиків, амфор, мисок, кухликів та інших виробів. У значній мірі еволюційним змінам у будівництві сприяли суспільні науково-технічні відкриття і досягнення, поява монастирських храмів, створення інфраструктури, яка приближалася до статутних вимог, зростання ролі, значення монастирів у житті Церкви й народу. Важливо, що у багатьох випадках колишні невеличкі маловідомі чернечі поселення, які склалися із одного-двох жител, зуміли розвинути, вистояти упродовж багатьох віків перед труднощами, небезпекою і стати потужними монастирськими оселями.

4.3 Житло та побут мешканців наземних чернечих житлових споруд

Як свідчать літописні, архівні джерела, етнологічні, археологічні матеріали, дані топоніміки і інші відомості, в княжу добу багато монастирів існувало на городищах та поблизу них. М. Грушевський відзначав зростаюче значення християнства у житті давньоруського суспільства, що, на його думку, сприяло переміщенню багатьох галицьких монастирів уже в XII ст. на територію городів [239, с. 470–479].

Монастирські оселі, створені поблизу захищених поселень репрезентують окрему групу наземних споруд чернецтва. Здебільшого їхнє заснування належало світським особам – ктиторам (князям, боярам тощо). Проте часто такі монастирі виступали княжою власністю, родинними чернечими оселями та родовими усипальнями. Традиція ктиторства прийшла разом з християнством на давньоруські землі з Візантії [388, с.186–197; 491, с.15–18]. Це явище породило особливий статус світських осіб в житті обителів, що означувалося як опікунство, ктиторство чи патронат.

На підставі аналізу писемних джерел зауважено, що окремі княжі монастирі Київської Русі уже в XI ст. виділялися великим багатством. На підставі літописних повідомлень можна стверджувати, що початки великого монастирського землеволодіння і приватної власності були закладені з появою ктиторства у Давньоруській державі.

Перші літописні відомості про формування майнового статусу окремих осель чорного духовенства відносяться до початку XI ст. Автори літописів залишили свідчення проте як з доброї волі й ласки знатних руських княжичів монастирі ставали володарями величезних земельних угідь, лісів, пасовиськ, поголів'я худоби і навіть багатьох “сель и съ челядью” [104, с. 82].

Патронат над чернечими обителями у багатьох випадках суперечив положенням типікону. Нерідко мирська опіка над монастирями сприяла появі майнової диференціації серед монастирських осель, перетворенню їх у категорію

великих феодалів та землевласників. У той же час статутна вимога матеріальної убогості чернецтва, на якій наголошує низка положень, під впливом патронату й опікуництва втрачала актуальність і своє принципове значення [412, с. 56–59].

Нерідко світські особи намагалися пристосувати обителі до власних потреб, надаючи, таким чином, дисциплінарним вимогам іншого змісту та другорядного значення [253, с.19–45; 356, с. 37–45]. Так у зв'язку з слабким розвитком державної інфраструктури, браком відповідних силових інституцій представники княжої влади навіть використовували окремі монастирі як місце для виконання фізичних покарань чи ув'язнень. З цього приводу у Іпатієвському літописі зазначено “...и оковавъ и посла Переяславлю, и всади в порубъ в монастырь святаго Іоана” [104, с. 24].

Можливо тому не випадково в період феодальної роздробленості Київської Русі (XII ст.) та міжусобиць багато княжих монастирів, а особливо ті, які виділялися багатством, стали жертвами розбійних нападів і грабежів. Про цю трагічну сторінку в історії давньоруських монастирських обителей зазначено на сторінках “Повісті временних літ” “... и розъграбиша Кіяне съ Изяславом дома дружины Игорovy и Всеволожь, и села, и скоты, взяша имънья много въ домъхъ и в монастыряхъ” [104, с. 24–25].

Велику небезпеку для суспільства і в тім числі для монастирів Давньоруської держави наприкінці XII – початку XIII ст. становили періодичні напади половецьких орд. Міжусобні протиріччя, які набували особливої гостроти між руськими князями та боярами, сприяли половцям заходити далеко в глибинні райони, безкарно нищити їх і грабувати.

Літописці часто зазначали згубні наслідки періодичних нашеств'я чужоземних половецьких орд на укріплені городи, селища та монастирі. В одному з повідомлень зазначено, що “Того же лѣта (6604 (1095 р). прииде второе Бонякъ безбожнѣй, шолудивѣй, отай, хищникъ, к Кіеву, и мало во градъ не вогнаша безбожнѣи, и зажгоша дома около града, и возвратившия на монастыре о

пожгоша Стефанъ монастир, и Деревль, и Германечъ. И придоша на монастирь Печерскый намъ сущимъ по келіямъ опочивающимъ по заутренни и кликнула около монастыря и поставиша два стяга предъ враты монастырскими” [107, с. 9]. Тому немає сумніву, що напади чужинців гальмували розвиток економічних, суспільно-політичних, релігійних інституцій держави.

Вірогідно, що також з половецькими спустошливими набігами на давньоруські землі, варто пов’язувати сліди численних пожеж та руйнувань багатьох храмів, житлових, господарських споруд галицьких монастирів. Ці факти зафіксовано на багатьох археологічних пам’ятках, які датуються другою половиною XII – початком XIII ст., тобто ще до часу татаро-монгольського завоювання Київської Русі [165, с. 7–9].

Про безчинства, котрі чинили половці та інші чужоземні завойовники на володіннях Русі, літописець зауважував: “..намъ же бѣжащимъ за домъ монастыря, а другимъ возбѣгшимъ на полати въ церкви безбожныи же сынове Измаилове высѣ келыямъ, высекающее двери, и износяху еже аще обрѣтаху въ келіях; и посем пожгоша домъ святаго Богородица Владычица, и пришедъ ко церкви и зажгоша двери, и влѣзше во притворъ у гроба теодосіева емлюще иконы зажигаху ... ” [107, с. 9–10].

Навіть після утворення Галицько-Волинського князівства (1199) міжособна боротьба на землях не припинилася [285, с. 22–30; 215; 237]. Нерідко її жертвами ставали монастирські обителі, чернецтво. “Тое же зимы, (6710). (1205 р.) генваря 2, взяли бысть Кієвъ Рюрикомъ, и Олговичи, и всею Половечьскою землею, и сотворилося велико зло въ Руской земли, яково же не бывало отъ крещенія надъ Кієвомъ, многи напасти быша надъ ними и взятія многи, но не якоже нынѣшнее зло сстася надъ нимъ, не токмо бо единого Подоліє взяша, но и митрополию святую Софію разграбиша, и святую Богородицу Десятинную и вси монастыри, и иконы ободраша, а иные поимаша, и кресты честныя и сосуды священныя и книги, и порты первыхъ князей драгія, иже бѣху повѣшали ихъ во святихъ церквахъ на

память собѣ, то все полониша в полонѣ; черньцы и черницы старые, также и попы, и слѣпья и хромья и глухия, и трудоватыя, тѣхъ всѣхъ изсѣкоша, а что младыхъ, а тѣхъ всѣхъ взяша иноплеменницы в полонѣ и ведоша въ вѣжа своя ...” [107, с.108].

Давньоруські міста відрізнялися від сільських населених пунктів потужними фортифікаційними укріпленнями. Значною мірою захисна система виступала запорукою безпеки. Тому у міському житловому та чернечому будівництві вже з XI ст. широко практикували спорудження наземних житлових будівель зрубної конструкції, що відповідало найновішим тогочасним науково-технічним досягненням. Проте, археологічні знахідки у чернечих житлах предметів побутового характеру дають підстави твердити про домінування в монастирях келіотських міжусобних стосунків.

На підставі результатів досліджень та їхнього порівняння із вимогами “Правил ...” В. Рутського можна зауважити, що організаційний устрій окремих келій Унівської обителі лише на початку XIII ст. набуває відображення окремих рис кіновії, хоча загалом община продовжувала перебувати на організаційних засадах келіотства.

Однією з важливих ознак переходу чернечої общини до кіновії є поява монастирського храму. Наприкінці XII ст. на Чернечій Горі в Уневі було збудовано невелику наземну дерев'яну церкву [19, с. 5–36], яку заклали на фундаменті, викладеному з необробленого вапнякового каменю [175, с.16–18]. У складі стійкого піщано-вапняного розчину, який зв'язував каміння стін між собою, зафіксовано подрібнену скарлупу яєць домашньої птиці (курей, гусей, качок). Значна частина кладки була розібрана раніше, можливо під час будівництва нової монастирської церкви наприкінці XVI – початку XVII ст. У верхній, тобто приземній частині, яка виходила на поверхню ґрунту, фундамент був оздоблений за допомогою невеликих тонких добре випалених цеглин, які мали товщину приблизно 3–4 см і за характерними ознаками нагадують давньоруську плінфу.

Вона вважається характерним матеріалом, який використовували у монументальному будівництві в княжі часи для спорудження елітарних будівель. Відомо, що з плінфи ще в X ст. у Києві було збудовано Десятинну церкву (XI ст.), Собор св. Софії, Золоті Ворота та інші споруди. Знахідки подібних цеглин зафіксовано на багатьох давньоруських пам'ятках Галичини. За результатами наших досліджень (2005 р.) зазначимо, що плінфу також частково використано для добудови притвору головного храму монастиря в Підкамені Бродівського р-ну на Львівщині [39, с.13–26].

Частково плінфою та квадратними керамічними плитками 20×20×4 см (рис. 5.30) була викладена долівка монастирського храму кінця XVI – поч.XVII ст. на Чернечій горі в Уневі [36, с.13].

Проте жодного разу не зафіксовано знахідок плиток у чернечих келіях. У келійних приміщеннях типікон забороняв викладати плитку чи споруджувати дерев'яний настил. Як свідчать архівні джерела, кожен чернець повинен був босоніж перебувати у келії, а також переміщатися долівкою без взуття [54, арк. 271 зв.].

Уламки тонких цеглин, дуже схожих на плінфу, було знайдено і під час археологічних досліджень в'їзної монастирської брами (рис. 5.31) та на місці знівельованих оборонних валів Унівського монастиря, що знаходяться в підніжжі Чернечої гори [36, с.13–14].

Знахідки тонких добре випалених цеглин також траплялися серед будівельних матеріалів значно пізнішого часу (XV–XVIII ст.), зокрема серед цегли-пальчатки, що дає підстави припустити про давній період заснування обителі, повторне використання будівельних матеріалів.

Чимало писемних відомостей, археологічних матеріалів свідчить про розвиток монашого життя на землях Галичини наприкінці XII – початку XIII ст. [239, с. 461–473; 286, с. 45–64; 285]. На цей час обителі були важливою складовою частиною Галицько-Волинського князівства.

Особливе місце серед давньоруських городів займав Галич, де, як зазначає о. С. Мудрий, у домонгольський період існувало 12 обителей [336, с. 2–3]. Татаро-монгольське нашествя на землі Русі внесло нові корективи у суспільне життя галицьких земель. Було не тільки паралізовано та підпорядковано Орді суспільно-політичне життя Галицько-Волинської держави, а й зруйновано княжу столицю, усю її навколишню інфраструктуру [234, с.45–46].

Як зауважив В. Ауліх, великою пожежею приблизно у середині XIII ст. завершується існування поселень, які існували в ур. Юрїївське (монастир св. Юрія), Прокаліїв сад (ймовірно, що монастир св. Іллі), Іванівське (монастир св. Івана), Штепанівське (монастир св. Степана) та в багатьох інших місцях пригорода [2; 3; 4].

За результатами розкопок, проведених на чернечих пам'ятках в Галичі у міжвоєнний період, Я. Пастернак зафіксував сліди спалених наземних будівель, які вірогідно, належали монастирю св. Степана [353, с. 30–205], поблизу Кирилівської церкви, де, на нашу думку, знаходився монастир св. Кирила і Мефодія.

Археологічні джерела дають підстави стверджувати, що давньоруські обители також функціонували поблизу княжого Галича в ур. Над Погарищем, Діброва, Церквиська та інших [13; 14; 15].

Наприкінці першої половини XIII ст. багато відомих городів і монастирських обителей Галичини припинило своє існування. Серед них був монастир св. Іллі, що у недалекій околиці Звенигорода [549, с. 67].

Приблизно в тому часі, як подає у спеціальному довідковому виданні І. Свєшніков, було зруйновано великий монастир, який мав потужні оборонні укріплення і займав площу близько 6 га, біля сучасного хутора Пліснесько, що поблизу с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл. Тоді ж, на думку І. Свєшнікова, також виявилася спаленою інша монастирська оселя Пліснеська,

яка існувала в ур. Монастирище, що на західному крутому схилі Ясенівської гори. [549, с. 46–47].

Унаслідок татаро-монгольського нашестя припинило функціонування багато інших чернечих пам'яток Галичини. Так на місці знаходження дерев'яної монастирської церкви, що на Чернечій горі в Уневі зафіксовано сліди великої пожежі. Поблизу кам'яної кладки фундаментів храму простежено скупчення вугликів деревини, попелу та інших характерних слідів впливу вогню. Навіть глина долівки храму, на якій було викладено керамічну плитку, набула характерного блідо-цеглястого кольору. Більшість металевих виробів отримали сильний перепад і легко розклалися. Тому багато археологічних знахідок з чорного металу на місці пожежі не вдалося зібрати.

Серед артефактів найбільшу кількість склали довгі залізні цвяхи ковальської роботи. Здебільшого збереглася лише та частина цвяха, яка, ймовірно, в момент пожежі знаходилася у деревині (рис. 5.32). Згини цвяхів, які подані у додатках, засвідчують їхнє колишнє практичне застосування у будівництві. На нашу думку, вони колись кріпили між собою дерев'яні балки, які мали діаметр близько 0,2 м.

Знайдено також невеликі скоблики, заціпки, пряжки, фрагменти тонких металевих смужок із невеликими отворами, петлі, гачки, замки, дверні ключі, кухонні ножі, загострені пікоподібні знаряддя, невеличкі завісики, металеві кутники, обручі від дерев'яних відер, цеберок, металеве окуття лопат тощо. Також виділяються чисельністю залізні підківки від дерев'яного взуття.

На підставі застосування порівняльно-типологічного аналізу речових матеріалів можна припустити, що пожежа Унівського монастиря відбулася приблизно в середині XIII ст.

На місці знаходження спаленого храму Унівської обителі окремої уваги заслуговує ручний, значно пошкоджений, однораменний хрест (рис. 5.33; 5.34) [166, с. 77–78; 175, с. 17–18]. Він був зроблений зі срібла. Унаслідок високого

термічного впливу срібло набуло характерного жовтого кольору. Сплавлені та сильно пошкоджені деталі знахідки (рамена, перехрестя, розп'яття, руків'я) свідчать, що температура горіння була надзвичайно високою, адже процес плавлення зазначеного металу відбувається при температурі 960° С. Такі умови могли виникнути лише у суху і вітряну погоду.

Порівняно добре збереглося руків'я ручного хреста. Його виготовлено у вигляді рибини, у якої виділяється гладенька голова та тіло, що покрите лускою. На голові у металі вирізане продовгувате око, вузький рот. Хвіст риби легко перекошений і в такий спосіб ніби творить символічне підраменне перехрестя виробу [38; 166, с. 77–78].

Зовнішнє оздоблення, традиційне розп'яття та христогограма реліквії, присутні, повністю знищена (рис. 5.33). На лицьовій поверхні простежуються характерні ознаки переплавленого розп'яття, сліди “розмитого” сплаву срібла з іншими кольоровими металами, що свідчить про колишню декорацію знахідки. З її технічних характеристик зазначимо, що довжина руків'я становить майже 70 мм, а максимальна його ширина – близько 35 мм. Характерна його овальноподібна форма дозволяла досить зручно тримати хрест в руці (рис. 5.33). Збережене рамено хреста має довжину приблизно 48 мм.

На основі застосування гіпотетичних методів реконструкції втрачених частин знахідки визначено, що загальна довжина (висота) хреста становила 160 мм, а максимальна ширина на рівні закінчення рамен сягала близько 100 мм [175, с. 17–18]. Відшукати відповідну аналогію даному виробу досі не вдалося, хоча є низка подібних зразків. Знайдений хрест належить до групи чотириконечних хрестів східного обряду. Косе підраменне перехрестя засвідчує його візантійську релігійну традицію.

Щодо особливого вигляду руків'я хреста, то загалом можна стверджувати про велике символічне значення риб у християнській релігії. Риба належить до числа найдавніших символів християнства [488; 502]. Відомо, що приблизно до V ст.

зазначена символіка навіть мала більше значення, ніж зображення хреста [283]. Варто зауважити, що ще й досі на багатьох середньовічних ілюстраціях християнських святинь і навіть у стародавніх храмах України можна зустріти зображення риб, морських якорів, маленьких ягнят, які також символізують давню християнську традицію. На думку спеціалістів, специфічна форма рамена хреста характерна для раннях середньовічних візантійських релігійних традицій. Тому, вірогідно, що реліквія потрапила на Чернечу гору в Унів із Візантії ще в XI–XII ст. Можливо, що її принесли перші поселенці Чернечої гори, які стали засновниками Унівського монастиря.

Пожежа, яка сталася на Чернечій горі в Уневі, наприкінці першої половини XIII ст. знищила не лише дерев'яний храм, а й кілька інших чернечих будівель. Під час археологічних робіт було відкрито дві спалені напівземляні келії, що мали однокамерну конструкцію та приблизно квадратну форму (приблизно 3,7–3,8×3,8–3,9 м). В одній зі споруд знайдено лише скупчення каміння, розвал глинобитної печі, що мав добре випалений черинь.

На долівці іншого житла серед кусків випаленої глини, яка, на нашу думку, могла походити з розвалу печі, побитого посуду, дрібних вугликів, переплавленої скляної маси на пласті сірого золистого ґрунту виявлено сильно перепалені кістки кількох осіб. Зафіксовано, здебільшого, потовщені кісткові з'єднання суглобів нижніх і верхніх кінцівок, невеликі фрагменти тазових кісток, зуби та інші остеологічні матеріали, які не вдалося ідентифікувати.

Антропологічні рештки, що знаходилися на долівці, були у невпорядкованому стані, а розкидані по усій площі напівземляної житлової споруди, що відкидає будь-яку версію про їхнє захоронення. Ймовірно, вони є наслідком трагічних подій, які випали на долю мешканців Унівського монастиря приблизно в середині XIII ст. На основі виявлених у житлі супровідних керамічних речових матеріалів, які дають змогу датувати пам'ятку, трагічні події на Чернечій горі можна пов'язувати з наслідками татаро-монгольського нападу на монастир.

На основі застосування однотипної вибірки найкраще збереженого і найбільш повно представленого антропологічного матеріалу за основу вивчення було взято передні зуби (різці), яких у кожного індивіда може бути 4 штуки та на базі застосування спеціальної методики одонтологічних досліджень було встановлено, що у житлі загинуло приблизно 5–6 осіб. Широкі і масивні форми зубів, добре розвинута коренева система більшості коронок свідчили, що жертвами стали особи чоловічої статі.

Різний ступінь стертя зубної емалі та характерне для різних вікових категорій відкриття дентину на поверхні окремих зубів відповідно до шкали, що визначає співвідношення зношення коронки до віку індивіда, яку розробив відомий російський антрополог М. Герасимов, засвідчили, що вік потерпілих коливається в межах від 14 до 50 років [162, с. 7–9; 421, с. 39–40].

У спаленій житловій споруді монастиря на Чернечій горі виявлено кілька фрагментів глиняного посуду, який за ознаками характерний для керамічної традиції середини XIII ст. (рис. 5. 35). Вироби помітно відрізняються від вище наведених зразків XI–XII ст. значно вищою якістю виготовлення, складом глиняного тіста, ступенем випалу, формою вінець, орнаментациєю та іншими ознаками. Зауважено, що на внутрішній частині вінчиків окремих горщиків зустрічається неглибока закраїна, яка на думку дослідників, призначалася для встановлення керамічної покритки [242, с. 47–47].

На фрагменті однієї із керамічних посудин зафіксовано сліди двох нерівних, ромбоподібних “пробоїн”, які, ймовірно, були зроблені у опуклій стінці горщика колючим знаряддям (рис. 5. 35, 3), на нашу думку, гострим кінцем списа, який мав ромбоподібну форму.

Подібні, але добре збережені керамічні вироби середини XIII ст. були знайдені в княжому Галичі під час проведення археологічних розкопок в ур. Сад (рис. 5. 36) [32, табл. XV]. Варто також наголосити, що тоді ж припиняє існування й Унівське городище. Під час археологічних робіт на пам’ятці у кількох місцях

поблизу насипного валу та рову під час їхнього перерізу також було зафіксовано сліди пожежі [169, с. 281–286].

Приблизно в тому ж часі були знищені княжий Звенигород, Галич, Старгород, Пліснеськ та багато інших населених пунктів, обителей, які на багато віків канули у небуття [285; 370, с. 22–28]. Якщо монастир на Чернечій горі в Уневі зумів відновити свою діяльність наприкінці XIV ст., то городища вже ніколи не вдалося відродити.

Вище наведені відомості про ставлення монгольської орди до монастирів, християнської релігії, укріплених, відкритих поселень, місцевих мешканців неоднозначні. З одного боку в науці давно побутує думка про загальне руйнівне значення навали монголів на давньоруські землі. Це підтверджують численні відомості, фактологічні матеріали, які широко відображені у науковій та науково-популярній літературі.

Проте через незначну джерельну базу даний період висвітлений в історії фрагментарно. Варто зазначити, що багато археологів твердить, що в другій половині XIII ст. на землях Русі наступає певна “архаїзація” матеріальної культури населення [210, с.156; 211, с.374–379]. У сільському житловому будівництві це відобразилося на поверненні від наземних, напівземляних будівель до заглиблених споруд. На думку Б. Тимощука, наземні житлові споруди зникають з поселень, а напівземляні і земляні знову на тривалий період стають домінуючим типом житла [448].

Реальне становище багатьох монастирських осель, на нашу думку, викликало значне поширення на давньоруських землях явище світського патронату над монастирями. Можна припустити, що у багатьох випадках він прикривався монгольським ярликом. Негативне значення влади патрона над монашими обителями виявлялося у тому, що він не тільки ставав його власністю, а й одним з важливих джерел отримання прибутку від різних видів виробничої, господарської діяльності ченців [544, с. 703].

Чимало галицьких монастирів, які були власністю опікунів, ставали предметом торгівлі. З цього приводу у збірках архівних документів виявлено цікаві відомості. Зокрема, на початку 1378 р. жінка Васька Дядковича за 20 гривень сріблом продала обитель ченців-калеників разом з церквою монастирю св. Івана [111, s. 15–16]. 1 вересня 1443 р. у місті Буді Владислав Варненчук повідомив воєводу руського та старосту львівського Петра Одровонджа, що надав ктиторство в опіці над Унівським монастирем Михайлові Пінському [114, s. 6]. Згодом опікунами Унівських чернечих осель (чоловічої і жіночої) були Федушко Любартович, Василь Балабан та ін. [328, с. 81].

В іншому документі від 28 червня 1458 року, зазначено, що галицький староста Станіслав з Ходеча за 25 гривень передав опікунство над Крилошанським монастирем з селами Підгороддя і Благовіщення Романові з Осталович. В оригіналі цей архівний документ опублікований латинською мовою (“..nos Stanislaus de Chodecz Haliciensis etc. capitaneus signifcamus tenore presentium notitiam habituris, quia tutoriam monasterii Krylosiensis alias Opiekadnictwo nobis per serenissimum dominum nostrum Regem comissam nobili Romano de Ostalowice de minibus nostris comittimus et presentibus damus, donamus, coferimus cum omnibus et singulis...”) [112, s. 94–95].

Таким чином, під прикриття благодійництва чимало монастирських осель Галичини у середні віки стають предметом торгівлі та судових спорів. Варто зауважити, що світське опікунство, ктиторство, патронат, приватне володіння монастирями стали основною причиною того, що важливі суспільні питання християнської духовної місії обителів, розвитку національної культури, освіти, науки, мистецтва, літописання, архівної справи, котрі активно велися при монастирях ще в домонгольські часи, поступово опинилися на другорядному плані [357, с. 70–91].

Проте стосовно значення для давньоруського чернецтва татаро-монгольського завоювання висловлюються інші думки й погляди. Дослідник

історії чорного духовенства о. А. Пекар у чужоземній золотоординській експансії земель Київської Русі навіть бачить певне позитивне значення, а також перспективи для дальшого розвитку монастирського життя. На його думку, чимало давньоруських монастирів зуміло раціонально скористатися ярликом і тим самим отримало змогу вийти з-під опіки та залежності від патрона чи власника, захистити своє суспільне значення, майно, володіння, незалежне існування від впливу світської влади [356, с.19–23].

Завдяки деяким позитивним чинникам в другій половині XIII ст., котрі стали наслідком зваженої політики галицького князя Данила Романовича [278, с. 23–126; 285, с.12–76; 310, с.145–204; 357, с. 70–91], було викликане помітне зростання загального числа нових монастирських обителей [46, арк. 5–63; 310, с. 145–204].

Цю особливість також зауважили відомі дослідники історії чернецтва М. Мацієвський [102, с. 3–78], Н. Коссак та ін., які зазначають, що наприкінці XIII ст. тільки у недалеких околицях княжого Львова появилася низка обителей, котрі подано в таблиці 5.1.

Таблиця 5.1

Давньоруські монастирі середньовічного Львова [463, с.17–31].

	Назва монастиря	Місце знаходження
1.	Св. Миколая Чудотворця	Жовківське передмістя
2.	Св. Онуфрія Пустинника	Жовківське передмістя
3.	Св. Михайла	Жовківське передмістя
4.	Св. Івана Богослова	Ур.Тарнавка, Високий замок
5.	Св. Івана Хрестителя	Старий ринок (ур.Сънавчинъ)
6.	Успіння пресв. Богородиці	Біля будівлі Ставропігії
7.	Св. Юрія	Святоюрська гора
8.	Св. Прокопія	Святоюрська гора

Кожен із монастирів, зазначених у таблиці 5.1, існував за межами захисних укріплень міста і, ймовірно, творив автономну одиницю з інфраструктурою, яка включала комплекс організаційних, житлових, культових, господарських, оборонних та інших складових частин. Більшість монаших осель виникло на крутому західному підніжжі Високого замку, тобто зі сторони Жовківського передмістя [44, арк. 1–13; 463, с. 17–31; 203].

Така особливість створення монастирських осель була відображенням давньої традиції. Зокрема, можна навести місця заснування Спаської, Гошівської, Лаврівської, Підкамінської, Підгородищенської, Словітської, Шоломийської Унівської та інших обителей.

Добрим прикладом можуть бути чернечі пам'ятки Львова. На жаль, якихось більш конкретних матеріалів про житлові споруди чорного духовенства околиць міста останнім часом не появилось, адже значних археологічних досліджень на них досі не проводили. В історичній традиції пошуковців та авторів XIX – поч. XX ст. неодноразово зазначено, що засновниками, мешканцями і опікунами багатьох приміських монастирів була Констанція (дружина князя Лева) та чимало представників з роду відомого галицького правителя Данила Романовича [44, арк. 1–13].

На підставі аналізу документів, публікацій істориків вважаємо, що галицькі правителі другої половини XIII – початку XIV ст. активно сприяли розвитку чернецтва у Галичині, поширенню ктиторства [52, арк. 270]. Зокрема, давно в історичній науці побутує думка, що на місці сучасного собору св. Юрія у Львові був монастир святого Георгія (Юрія), який було споруджено на місці колишньої печерної обителі [135, с.160; 247, с. 31–37].

Цікавий історичний факт про постриг галицького князя Василька у монахи та перебудову печерного монастиря на Святоюрській горі вище зазначеного міста і будівництво наземної оселі ченців виявлено у фондах ЦДІАУ у Львові (ф. 364). У документах наведено ім'я її засновника та його соціальне походження, що є

важливим для встановлення принципів заснування і заселення галицьких монастирів. За архівним джерелом: “Князь Василиск постригсь в черцѣ и осѣвъ на тѡй горѣ въ печерѣ. Для него велѣвъ князь Лев выставити деревяну капицю на горѣ надъ печерою та побудувати келіѣ для черцѣвъ. Василискъ зѡбравъ въ тѡмъ монастирку печерникѡвъ, що жили доси особняком, дав имъ певнѡ правила чернечого житя, а самъ ставъ першимъ игуменемъ. За підмогою князѣвъ они побудували собі просторый деревяный монастирь, а кн. Левъ выбудувавъ около 1280 р. для монахѡвъ церковь деревяну св. Юра зъ буковыхъ кльоцѡвъ” [71, арк. 10].

Щодо особи Василиска, то нині існує кілька версій його походження. Наприклад, дослідник історії Галичини кінця ХІХ ст. О. Чоловський асоціював його з іменем литовського князя Войшелка. Хоча дане питання виходить за межі наших досліджень, варто зауважити, що польський історик Л. Зелінський вважав, що приблизно у 1280 році князь Василь, який був братом відомого галицького правителя Данила, добровільно прийняв чернечий постриг. Він обрав собі помешкання у печері під горою в західній околиці Львова, саме в тому місці, де зараз знаходиться собор св. Юра [535, s. 76].

Як зазначає Л. Зелінський, монастир із наземними спорудами на теперішній Святоюріївській горі заклав галицький князь Лев, який назвав його іменем великомученика Юрія. При цьому він посилається на працю “Leopolis Triplex”, яка належить більш ранньому польському історику Бартоломею Зиморовичу (1597–1677), а також твердить що за період свого княжіння Лев заклав десять обителей [535, s. 77].

Однак, вказаний автор не уточнює їхніх назв та місць розташування. Вірогідно, що саме цей факт згодом слугував іншим дослідникам вагомою опорою трактування великої і особливої місії князя Лева Даниловича, його дружини Констанції у розбудові християнського життя в державі, що, ймовірно, сприяло появі численних грамот-фальсифікатів тощо.

Після монгольського нашествия виникають нові монастирські оселі. Місця їх створення і далі відображають стародавню чернечу традицію закладення поселень. Зокрема, під Замковою горою в княжому Перемишлі в другій половині XIII ст. появилися монастирі Успіння Пречистої Діви Марії, св. Миколи, св. Івана Хрестителя, Спаса, які налічували всього по 3–4 мешканці [281, с. 32].

Дослідниця Ольга Крак підкреслює, що саме з архівних документів відомо про те, що в 1376 р. Спаський монастир Перемишля потрапив під патронат писаря Костя Сорочиця [281, с. 32]. Однак жодних відомостей про житлові споруди, побут іноків перемиських монастирських осель, форми їхнього організаційного устрою та багато інших важливих питань нам виявити не вдалося.

Відомо, що не тільки київські, а й галицькі князі жертвували окремим чернечим общинам щедрі дарунки, навколишні села, земельні угіддя, луки і пасовиська, які сприяли поступовому перетворенню обителів у категорію багатих землевласників. З архівних документів дізнаємося, що у власності уже згаданого монастиря св. Юрія, який знаходився в околиці княжого Львова, перебували села Білогорща і Рясна Руська із навколишніми землями.

Про існування княжих та королівських грамот на зазначені населені пункти і земельні володіння твердив історик міжвоєнного періоду о. Роман Лукань [71, арк.10–11]. Архівні документи свідчать і про привілеї окремих монаших осель Галичини. Зокрема, відомий Лаврівський монастир, що знаходиться поблизу Старого Самбора, у XVI ст. отримав аж три королівські привілеї (1524; 1543 та 1549 рр.) [45, арк. 3–18].

Не тільки Святоюріївський у Львові, Миколаївський у Струсові, а й чимало інших монастирів на галицьких землях у середньовічні часи поступово трансформувалося із колишніх невеликих чернечих печерних камер аскетів, затворників, общинних камер келіотів, протомонастирів у великі та багаті монастирські оселі, які володіли значними угіддями, лісами, пасовиськами і навіть населеними пунктами.

Проте про більшість бідних чернечих пам'яток досі майже нічого не відомо. Лише про окремі обителі останнім часом появляються невеликі історичні розвідки, які іноді дають змогу побачити процес поступової трансформації монашої оселі.

Для прикладу можна навести трактування найдавнішої історії Угорницького монастиря, який знаходиться в селі Угорники, що поблизу Коломиї на Івано-Франківщині. Сучасний дослідник М. Хавлюк пов'язує обитель з недалекими печерами, які розташовані на крутому березі р. Лопушанки. Автор публікації наголошує, що дана пам'ятка була утворена ще в другій половині XIII ст. [467, с. 25], хоча жодних фактологічних підтверджень не наводить. Свої аргументи він у більшості випадків будує на логічних припущеннях, легендах та переказах місцевих мешканців. Звичайно, комплексні дослідження могли б відкрити багато нового про історію зазначеної монашої оселі.

Як показали науково-дослідні роботи, в другій половині XIII ст. в північно-західному підніжжі Чернечої гори в Уневі виникає новий монастир [328, с. 11]. Після розорення оселі іноків та трагічних подій Чернеча гора майже на два століття потрапила у запустіння. На початку XV ст. на одній частині пам'ятки було створено жіночу монашу оселю, а інша – потрапила під чернече кладовище. Його закладення на місці колишнього поселення чорноризців не випадкове, адже за народними звичаями у місцях масової загибелі населення влаштовувало пам'ятні символізовані могили.

Про існування чоловічої обителі в Уневі наприкінці XIII ст. свідчить Унівський пом'яник, у якому, як зазначає І. Мицько, було вписано чимало осіб, що походили із відомого роду галицького князя Лева Даниловича, які поховані на монастирському кладовищі [328, с. 11].

Вірогідно, що виникнення нової чернечої обителі, на нашу думку, на новому місці було викликане серйозними змінами в суспільно-політичному житті взагалі [159, с. 253–257; 169, с. 281–286].

Важливою складовою частиною будь-якого монастиря чи мирського поселення завжди є житла. Адже саме житлові споруди несуть найбільше інформації про побут, матеріальну культуру, господарську, виробничу та іншу діяльність, форму організаційного устрою общини і багато інших важливих свідчень.

Проте контури чернечих житлових споруд другої половини XIII–XIV ст. через їхнє незначне ґрунтове заглиблення “читаються” археологами надзвичайно важко. На основі обстежень, проведених під час виконання меліоративних робіт у внутрішньому дворі Унівської Святоуспенської лаври (1998), в перерізі дренажного рову зафіксовано північну сторону будівлі, яку частково перекривало поховання і фундаменти митрополичих палат. Підмащена глиняним розчином долівка знаходилася на глибині всього 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Довжина (? , бо іншу сторону зафіксувати не вдалося) будівлі в напрямі схід–захід становила приблизно 3,8 м.

На незначній площі, яка виявилася не зруйнованою, було виявлено кілька дрібних кусочків керамічного посуду, який за низкою ознак належить до керамічних виробів XIII–XIV та наступних століть (рис. 5.37). Знайдено також кілька дрібних кусочків випаленої глиняної обмазки, яка, на нашу думку, могла походити з домашньої печі.

У переважній більшості випадків контури житлових споруд нам вдавалося простежити в перерізі викопаного котловану чи рову за характерними ознаками долівки. Так долівка багатьох будівель XIV ст. лише в окремих місцях ледь “виходить” на материковий суглинок. Візуально вона становить темний, пористий шар, який дуже схожий до кольору тогочасної давньої поверхні, що знаходиться за межами жител. Тому у випадку відсутності на долівці артефактів зафіксувати її видається дуже важко.

Результати досліджень, проведені на низці чернечих пам’яток Галичини, свідчать, що наприкінці XIV ст., знову поширюються дерев’яні наземні,

напівземляні житлові споруди зрубного типу. Грунтове заглиблення напівземляних будівель становить приблизно 0,5–0,7 м від рівня сучасної поверхні. Долівка багатьох жител – земляна, здебільшого без слідів поновлення. Нерідко її вдавалося локалізувати лише за площею поширення фрагментів кераміки, кістками тварин, птахів, втоптанями в неї, дрібними вугликами й невеликими кусочками випаленої глиняної обмазки та іншими залишками виробничої і господарсько-побутової діяльності. Теж саме засвідчили результати археологічних досліджень, які було отримано під час виконання розкопок житлових споруд давньоруського монастиря, що знаходиться між селами Мостище – Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. [150, с. 24–30; 153, с. 30–35; 157, с. 70–71].

Цікавим фактом є те, що у багатьох чернечих житлових спорудах замість домашніх глинобитних чи кам'яних печей зустрічаються звичайні вогнища, які розкладали на долівці в кутовій або приблизно в середній частині житла (рис. 5. 38). Подібні факти виявлено в кількох будівлях Унівського монастиря, що на Чернечій горі. Вони також добре відомі із археологічних розкопок будівель княжого Галича (рис. 5. 29) [4].

До речі, зазначену особливість існування звичайних вогнищ в окремих спорудах кінця XIII – початку XIV ст. зауважило чимало дослідників. Цінні відомості про відкриті черені у житлових камерах отримані під час археологічних обстежень жител на поселенні Каплівка (ур. Рябий Яр). Як зазначає у публікації Б. Тимошук, будівля мала розміри 3,9×3,9 м. Вона було опущена в земляну основу на глибину приблизно 0,7 м. У її північно-східному куті знаходився черінь діаметром близько 1 м [448, с. 171].

Аналогічні житлові споруди зазначеного періоду були поширеними не лише у Галичині. Вони добре відомі із результатів досліджень, які проводилися на багатьох поселеннях Наддніпрянщини [364, с. 92–100], Волині [293, с. 38–227], Буковини [211, с. 374–379] та на давньоруських пам'ятках інших регіонів України,

що підтверджує однаково домінуючу будівельну традицію, яка існувала у житловому будівництві [139, с. 144–198].

Можна стверджувати не тільки про певну “архаїзацію”, а й про нову тенденцію поширення примітивних опалювальних систем у житлових спорудах, що, на нашу думку, було відображенням реального побуту не тільки чернецтва, а й усього суспільства. Загалом наголосимо, що межі долівки монаших жител XIV–XV ст. в ході розкопок чітко не фіксуються.

У деяких місцях досліджень об’єктів складається враження, що стіни споруди зсунуті в ту чи іншу сторону на 10–20 см. Можливо, таке зміщення виникає унаслідок ґрунтових обвалів, чи від порушення основ деревини нижніх балок, які опинялися у житловому котловані, тобто за межами основних стін. Будівлі і в цей час продовжують зберігати однокамерну конструкцію. Вони були зрубними, спорудженими із округлого дерева. Як засвідчують результати археологічних досліджень, нижні балки стін жител лежали безпосередньо на земляній основі, що, на нашу думку, було однією з причин короткочасного існування житлових будівель.

На загал чернечі оселі XIV ст. невеликі (10–16 м²). В плані вони мають квадратну або ледь виражену прямокутну форму. Можна зауважити, що у XIV–XVI ст. та наступних століттях зрубний наземний тип житла домінуючий.

Як зазначає І. Возний, зруби будували “способом рубки в обло”. У кожній колоді вирізали кріпильну чашку. Вибірка чашки завжди проводилася на нижній балці [210, с. 158].

Зав’язку кутових частин виконували методом випуску кінців колод за стіни житла на довжину приблизно на 25–30 см. Вірогідно, що виступ деревини будівельники робили суто з практичних міркувань, бо з боку зрізу вздовж волокон дерев’яні колоди мають здатність промерзати досить глибоко, а впоперек стовбура – набагато менше, тому, як зауважив М. Кучинко, випущені назвні кінці промерзали на певну відстань, а ріг будинку залишався теплим [293, с. 64]. Тобто

такий конструктивний захід виконували з метою збереження теплової енергії у приміщенні житлової камери.

Подібні за конструкцією, розмірами зрубні однокамерні чернечі житлові будівлі зафіксовано під час археологічного дослідження експедицією Львівського національного університету ім. І. Франка середньовічного монастиря біля с. Мостище Перемишлянського р-ну Львівської обл. у 2007 р. [24, с. 9–17], а також пам'ятку у підніжжі Чернечої гори в Уневі, де в другій половині XIII ст. була заснована нова чернеча обитель [161, с. 272–273]. Навколо неї існувала потужна система захисту, яка складалася із оборонних валів, котрі мали ширину в підшві 13 м, висоту – близько 6 м, ширина ровів становила 20 м, а глибина – майже 4 м. Ще досі на притоці Гнилої Липи поблизу митрополичих палат Унівської Святоуспенської лаври знаходиться зруйнована дамба, завдяки якій відбувалося наповнення навколишньої захисної системи водою.

За планом спорудження оборонні фортифікації Унівського монастиря мали чітко окреслену квадратну форму, що творила чотирикутну систему захисту. Зауважено, що вона значно різниться із оборонними укріпленнями пам'яток давньоруського часу і навіть тогочасної оселі іноків на Чернечій горі. Можливо, що це було відображенням стилю західного оборонного мистецтва (рис. 5. 39).

Варто відмітити, що планувальна структура багатьох галицьких монастирів у пізньому середньовіччі чітко виражена. Порівняно добре її репрезентує план заселення та розміщення захисних укріплень Унівського монастиря. Так в центральній частині монастирської обителі знаходилася дерев'яна церква. Навколо неї розміщувалися невеличкі наземні житлові, господарські будівлі, котрі були захищені високим насипним валом, глибокими й широкими ровами, що були заповненими водою.

Зауважимо, що не усі житлові споруди обителі мають чітку просторову орієнтацію. Із західного боку в оборонній конструкції існував прохід, а з південного – влаштовано в'їзду дорогу в обитель. Для додаткового захисту

в'їзна монастирська брама мала підйомний міст, що можна розглядати як характерне явище у системі середньовічної фортифікації (рис. 5. 31). Незважаючи на потужний захист, Унівський монастир в період XV–XVI ст. неодноразово переживав різні лихоліття. Зокрема, з дев'ятох зафіксованих житлових споруд лише у двох не виявлено слідів пожежі (рис. 5. 39).

Порівняно пізні писемні джерела свідчать, що лише татари в XV–XVI ст. шість разів нападали, руйнували, спалювали монастирську обитель в Уневі [50, арк. 1–24]. Тоді нищівних руйнувань зазнало багато міст, містечок, сіл та чернечих осель Галичини.

Особливого значення під час проведення досліджень чернечих житлових пам'яток пізнього середньовіччя набувають нумізматичні знахідки [18, с. 17–19]. Зокрема, для осель польсько-литовської доби найранішими характерними знахідками є невеличкі мідні монети – так звані грошики руські із написом легенди на аверсі “MONETA RUSSIAE”, які за вказівкою польського короля Казимира III (1333–1370) після захоплення ним Східної Галичини чеканили у Львові [546, с. 96].

В Уневі на Чернечій горі знайдено срібні монети – так звані празькі гроші Яна Люксембурзького, які були в обігу у XIV–XV ст., мідні шеляги польської, литовської чеканки, котрі відносяться до часів правління Сигізмунда I, Стефана Баторія та інших правителів Речі Посполитої [19, с. 8–12]. Нумізматичні знахідки дали змогу не лише точніше датувати житлові будівлі, уточнювати окремі деталі, але й сприяли встановленню особливостей організаційного устрою монастиря.

Добрим датуючим матеріалом чернечих житлових споруд XIV–XVI ст. є керамічні вироби пізнього середньовіччя, які відзначаються значною міцністю, багатою та пишною орнаментациєю, появою у внутрішній частині виробу скляної поливи (рис. 5. 40).

Унікальну групу знахідок з жител становлять особисті культові речі, зокрема, натільні хрестики. Один із хрестиків, що на думку фахівців відноситься приблизно

до XIV ст., відзначається символізованим зображенням Розп'яття і хрестограми, яку виконано церковно-слов'янським письмом (рис. 5. 41) [166, с. 77–78; 167, с. 237–238].

Приблизно наприкінці XV ст. в Галичині на чернечих пам'ятках знову домінують дерев'яні наземні житла зрубного типу. Одну групу становлять будівлі, основи яких були покладені на ґрунт або глиняну підсипку, іншу – на кам'яних вимостках. Новий тип чернечих жител на вимостках, які мали вигляд фундаментів, репрезентують зазначені наземні дерев'яні споруди зрубної конструкції.

Цікаво, що відомості про житла, які були споруджені на кам'яних мощених основах, М. Кучинко наводить із окремих археологічних пам'яток Волині. Проте, датує їх ще другою половиною XIII – початком XIV ст. Зокрема, як свідчить згаданий автор, наземна житлова будівля у Рашкові знаходилася на кам'яній вимостці і мала чітко виражену зрубну конструкцію та зовнішні розміри 3,5×4,2 м [293, с. 211–212].

В результаті досліджень, проведених на низці чернечих обителей пізнього середньовіччя, встановлено, що фундаменти для спорудження дерев'яного житла викладали з каменів на вапняному розчині [37, с. 13–14] або “на сухо” – тобто без використання зв'язуючого розчину. Застосовуючи суху кладку, майстри намагалися використати пласкі камені більших розмірів, щільно підігнати їх між собою, а також “зв'язати” шляхом поступового перекриття попередніх та поздовжніх швів каменями наступного ряду кладки [4, іл. X–XXI].

Одну з великих наземних дерев'яних будівель, яка за керамічним комплексом знахідок відноситься приблизно кінця XVI ст. і була збудована на кам'яному фундаменті у вигляді кам'яної підмостки, досліджено на Чернечій горі в Уневі у польовому сезоні 2002 р. [37, с. 14].

Житлова споруда налічувала аж п'ять камер. Вона представляла велике багатокамерне келійне приміщення, у якому чотири камери мали житлове

призначення і одна – господарсько-побутове. Кам'яна основа оселі відзначалася незначним заглибленням від рівня так званої денної поверхні XVI ст. (0,3–0,4 м). З бічних сторін кладки (зовнішньої та внутрішньої) розміщували камені більших розмірів, а всередині простір між ними забутовували дрібним вапняковим камінням. Загальну довжина зовнішньої сторони становила майже 5,4 м, ширина – близько 3,8 м. Ширина фундаментів коливається від 0,45 до 0,60 м. Довшою стороною будівля із невеликим північним відхиленням (6°) була скерована по осі схід–захід.

За супровідними нумізматичними знахідками дане житло можна датувати приблизно початком XVII ст. Велику групу речових знахідок представляють керамічні вироби, які виділяються багатством орнаменталістики та вишуканою конфігурацією вінець (рис. 5. 40). Подібні типологічні зразки середньовічної кераміки добре відомі з багатьох мирських поселень Галичини. Важливо, що їхнє датування виконано на основі монетних скарбів [420, с. 139–142].

Вірогідно, що внутрішня частина житла була розділена дерев'яними стінками, які добре простежено завдяки помітному виділенню місць опорних стовпців кам'яної вимостки. У центральній частині знаходився продовгуватий поперечний коридор, а обабіч нього – дві печі (рис. 5. 42).

Прямокутна основа печей була викладена з каменю і глиняного розчину на рівні денної поверхні XVI ст. Із зовнішньої сторони вони мали кахельне облицювання. Окремі кахлі відзначалися вишуканим рослинним орнаментом, який в кутових частинах доповнено помітно виділеними хрестоподібними символізованими зображеннями (рис. 5. 43).

Чернечі келії пізнього середньовіччя невеликі (рис. 5. 42). В середньому житлова площа однієї камери становила всього 3,2–3,5 м². Такі невеличкі споруди можна розглядати як факт одноосібного мешкання чорноризців. Поява індивідуальних чернечих жител засвідчує ймовірність переходу до нових організаційних принципів, які відповідають засадам кіновії.

Варто наголосити, що житлові будівлі, збудовані на кам'яних підмостках також відомі із досліджень, які було проведено у Галичі в 1974 році [30, табл. V]. Як подає у науковому звіті В. Ауліх та частково показано на світлині (рис. 5. 44), лише в одному польовому сезоні в ур. Качків, Собор, Церквище було виявлено фрагменти кількох кам'яних кладок. Їх ширина становила близько 0,6–0,8 м. Приблизно такою ж була їхня висота. У переважній більшості випадків камені були викладені будівельним методом “на сухо”. Ймовірно, що споруди були великими, багатокамерними, однак автор не подає про це у звіті жодних відомостей. Можливо, що внаслідок попередніх руйнувань встановити окремі деталі не вдалося.

На підставі результатів, отриманих під час археологічних досліджень келій Унівських монастирів, житлових будівель обителі, що знаходиться біля с. Мостище Перемишлянського р-ну [150, с. 24–30], а також із врахуванням будівельних традицій XVII ст. було зроблено спробу відтворити вигляд наземного чернечого багатокамерного житла (рис. 5. 45).

Новим елементом інтер'єру чернечої оселі в пізньому середньовіччі стають кахлі, якими облицьовують кам'яні печі. Відомо, що найдавніші кахельні вироби в Україні відносяться до часу Київської Русі. Проте, на нашу думку, облицювання печей кахлями могли собі дозволити мешканці лише багатих чернечих обителів, яких підтримували опікуни.

Найдавніші кахельні вироби з Унівського монастиря є ручної роботи. Вони без поливи з нерівною лицевою поверхнею, нерівномірно сформованими сторонами, бічними стінками. У середній частині одного із них зображено міфічне “дерево вічного життя”, а в нижніх кутових частинах нанесено невеликі хрестики, котрі, вірогідно, також мали певне символічне значення. За відомими аналогіями та характерними ознаками (ручне виготовлення, довжина румпи тощо) найдавніші кахлярські вироби, які були знайдені на Чернечій горі в Уневі, можна датувати приблизно XVI–XVII ст.[160, с.76–77].

Організаційна структура відігравала важливу роль у справі діяльності монастирських обителей. Як свідчать архівні матеріали, напередодні прийняття Берестейської унії (1596) переважна більшість монастирів Галичини не мала ніякого ієрархічного підпорядкування [41, арк. 3–78; 357, с. 70–91]. Водночас світське ктиторство над обителями набуло ще більшого і навіть нечуваного досі розмаху. Нерідко між ктиторами точилася запекла боротьба за право володіння монастирями.

Серед галицьких монаших осель на особливу увагу заслуговує монастир св. Онуфрія Пустинника, що знаходився на Жовківському передмісті Львова. Його виникненню передувала невелика печера, споруджена на косогорі Високого Замку. У своїй історії він пережив періоди занепаду та зростання. Відомо, що після кількох десятиліть економічного “упадку” в 1463 р. діяльність обителі відновив львівський міщанин Стефан Дропан [51, арк. 218]. Потім короткий період благодійником (ктитором) був Констянтин Острозький [208, с. 328].

Наприкінці XVI ст. монастир св. Онуфрія знову опинився у важкому економічному становищі. Тут мешкало всього четверо ченців [208, с. 328]. Щоб його зберегти, львівські “братчики” не лише допомогли збільшити його чисельно шляхом добровільного постригу в ченці, а й надали йому землі та 7% свого річного доходу, що складало 2 800 зл. Львівські міщани Стефан Кушнір та Андрій Кравець зробили грошову пожертву на придбання земель для господарських потреб [44, арк. 4 зв.].

Проте відсутність власного господарства і прибуткових виробництв, які б могли давати дохід у монастирську казну, за короткий період чернеча оселя знову опинилася у скрутному становищі [79, арк.1–11]. Щоб врятувати її від настирливих світських зазіхань ігумен Унівського монастиря взяв на себе опіку над нею [44, арк. 6–6 зв.].

Чимало архівних документів свідчить про громадську допомогу обителям. Зокрема, після грабіжницького наїзду татарської орди на Городищенський

монастир Андрушко Мушатич із Сільця передав його ченцям з маєтку свого батька колоду пшениці сокальської, колоду жита сокальського та колоду вівса сокальського [51, арк. 193].

Як зазначено в архівних документах і окремих наукових публікаціях дослідників історії України, наприкінці XVI ст. багато галицьких монаших осель продовжувало існувати поза усякими організаційними межами та існуючими ієрархічними системами управління [40, арк. 74; 310, с. 145–204; 348, с. 89–134]. І у той же час в Галичині простежується розвиток монастирського життя. З цього часу помітно зростає загальне число документів, пов'язаних із розбудовою чернечих обителей. Частішими серед архівних джерел є відомості про заснування різних монастирських виробництв, оновлення чернечого життя [44, арк. 2–13; 48, арк. 5–86; 286, с. 45–64].

Однією із важливих подій на шляху розширення діяльності чернецтва в Галичині стала Берестейська унія 1596 року. Після її прийняття виразніше простежується організаційне впорядкування монастирських обителей Галичини. Крім цього, на підставі дії вироблених організаційних норм митрополита В. Рутського та інших чинників, життя чернецтва було скероване до статутних положень [44, арк. 2–13; 412, с. 56–76].

Першим кроком на цьому шляху було закриття малочисельних і найбільш необхідних осель іноків. В той час на галицьких землях багато монастирів існувало без “фундушу” (коштів) та “прав”. На кінець XVI ст. такими були Кривецький, Лукіанський, Косівський, Березівський, Товмацький, Лаковецький, Котомийський, Радницький, Рогатинський, Ботохівський, Звиняцький, Більчецький, Дорогівський, Лесницький, Топільницький та інші монаші оселі нашого краю [50, арк. 1–24].

Серед тимчасово закритих малочисельних обителей наприкінці XVI ст. опинився Віцинський монастир, що знаходився поблизу містечка Дунаїв Бережанського повіту. В ньому мешкав всього один монах на ім'я Іустч

Вінчплавшивч [44, арк. 3], який, ймовірно, мав сербо-хорватське походження. Проте жодних інших документів в архівних установах про пам'ятку та зазначеного ченця виявити не вдалося.

Подальша організація чернецтва на галицьких землях значно пов'язані з діяльністю галицького митрополита Велямина Рутського. 25 липня 1617 р. він скликав Собор ігуменів усіх монастирів Галичини для вирішення низки організаційних питань [41, арк. 78]. Одним із них стало прийняття настоятелями обителів “Правил для монахів Чину святого Василя Великого” про вимоги до чернечого існування [64, арк. 1–180; 412, с. 56 – 76].

Зіставляючи результати етнологічних, археологічних досліджень, а також архівні матеріали, можна зауважити, що приблизно наприкінці XVI ст. керамічні побутові, господарсько-виробничі речові матеріали та інвентар майже зникають із чернечих келій багатьох, досліджених нами монастирів. Поодинокими знахідками у келійних камерах стають невеличкі горщики, мисочки. Побутові керамічні вироби значно більших розмірів, речові знахідки у великих кількостях найчастіше виявляємо в будівлях, які, на нашу думку, слугували трапезними, коморами, побутовими, господарськими чи виробничими приміщеннями обителів. Вірогідно, це варто пов'язувати із чинниками, що сприяли зростанню вимог до чернечого існування, поширенню чинності типіконів та більш суворому дотриманню правил існування у монастирях. Паралельно у планувальній структурі галицьких осель чорного духовенства фіксується поява окремо виділених приміщень, які призначені для спільної трапези общини, кухонь, комор, різних споруд для господарських і виробничих занять.

В часи реформаторської діяльності В. Рутського не тільки зростають загальні розміри наземних чернечих будівель, але й змінюється їхня внутрішня планувальна структура – стало більше багатокамерних споруд. У межах однієї будівлі творилися декілька розмежованих між собою житлових камер, які приближаються до класичного розуміння значення келій. Вони набагато менші за

розмірами порівняно з однокамерними житловими земляними, напівземляними чи наземними спорудами, які у своїй роботі ми розглядали вище. Зменшення числа побутових знахідок в келіях окремих обителів дає підстави висловити припущення про певні зміни в системі внутрішнього організаційного устрою, правління та діяльності монастирів. Відсутність побутових речових матеріалів у келіях треба вважати як відображення поширення кіновії.

Кіновіальні або спільножитні чернечі оселі за системою правління були побудовані на монархічний лад. Їх характерною рисою стала не лише відособлена спільність проживання, а й те, що чернеча братія їжу, одяг, знаряддя та інше отримувала від монастиря за розпорядженням його настоятеля. Водночас ченці зі свого боку усі свої старання і плоди праці віддавали на загальну потребу монастирської обителі.

На певному етапі еволюції общинного чернецтва, приблизно на переломі XVI–XVII ст., як одна із форм чернечого існування на українських землях появляються монастирі-скити. Вони виступають характерно відмежованими поселеннями, збудованими на відкритій місцевості. Вище уже йшла мова про печерні скити, які творилися на основі анахоретства і склали окрему групу печерних пам'яток чорноризців.

Аналіз писемних джерел, спеціальних публікацій засвідчують, що появу скитських обителів наприкінці XVI – початку XVII ст. слід асоціювати зі спробою очистити християнську релігію від середньовічного відступництва, приспосібництва, келіотства, ідіоритмії та інших негативних явищ чернечого життя, що виходили за межі чинного типікону. Звичайно, великий вплив на появу скитських обителів отримала релігійна реформа В. Рутського. Тому, скити, здебільшого, виявилися недоступними для випадкових та сторонніх осіб, які шукали для себе в чернецтві лише порятунку від різних соціальних проблем.

Зауважено, що чернечі общини скитян виникають поблизу монастирів, населених пунктів, у глухих лісових закутках Галичини. Лише поблизу містечка

Перегінська після прийняття Берестейської унії було засновано чотири скити [54, арк. 169–170 зв.]

Основна суть появи й існування скитів полягала у спробі очищення чернецтва від середньовічної рутини, в об'єднанні ченців у статутну монастирську організацію для спільного життя. Нерідко скитські общини, що існували при монастирях, тим самим пропагували праведне чернече існування перед іншими членами общини. Часто за дозволом ігумена скитяни обирали собі свого керівника (настоятеля). Вони строго дотримувалися основних канонів чернечого існування [348, с. 90–92].

Одним з найбільш відомих скитів в Галичині став Великий Скит у Маняві Богородчанського повіту, що на Прикарпатті [469, 136 с.] Без сумніву зазначимо, що від моменту створення він набув важливого значення в плані відродження місця та суспільної ролі християнського чернецтва на давньоруських землях, яке припадає на кінець XVI – початок XVII ст. [54, арк. 146] і виходить за межі нашого наукового дослідження.

Важливе значення для розвитку галицьких обителів отримали монастирські статuti, які вимагали не тільки суворого розмежування проживання осіб в окремих житлових камерах, але й дотримання регламенту на щоденну, святкову, поминальну їжу, буденну та святкову одягу, визначали молитву, працю тощо. Привертає увагу духовний заповіт ігумена скитського монастиря в Маняві ієромонаха Феодосія, у якому йдеться про монашу покору і послушництво [54, арк. 242 зв.], тілесну чистоту [54, арк. 243 зв.], трапезу [54, арк. 249–254 зв.], особливості виконання та результати чернечої праці [54, арк. 272–272 зв.], побутові умови існування [54, арк. 254 зв.–255] і багато інших питань, які ставили чернецтво на новий, вищий рівень суспільного буття. На нашу думку, зазначена скитська чернеча пам'ятка у Маняві вимагає детального, глибокого, різностороннього комплексного наукового дослідження, як соціальний феномен в справі відродження статутного чернецтва на українських землях. Важливим є

вивчення історії її створення, встановлення особливостей скитського функціонування іноків, житлово-побутових умов, господарства, виробництв.

Статутне існування передбачало, що не тільки монахи, а й настоятелі кіновіальних монастирів не могли мати особистої власності, передавати у спадок майно, дарувати, продавати чи роздавати його і т. д. [412, с. 56–76].

Загалом незначними археологічними знахідками на окремих пам'ятках Галичини перелому XVI – XVII ст. відзначаються чернечі келії, що у багатьох випадках є підтвердженням ймовірності дотримання умов та вимог статутного існування скитян.

Таким чином, наземні житлові споруди давньоруських обителів складають важливу групу історичних пам'яток чернецтва. Найдавніші з них появилися ще в XI ст. на городищах, де в межах укріплених поселень творили закриті релігійні комплекси. Часто вони виникали під патронатом княжої верхівки, що сприяло їх перетворенню у категорію багатих землевласників, феодалів тощо. Можливо й тому такі оселі чорного духовенства ставали об'єктами грабіжницьких нападів.

Під прикриттям благодійництва, патронату, ктиторства чимало монастирських осель Галичини були предметом торгівлі, судових спорів. Світське ктиторство та приватне володіння монастирями виявилися основною причиною того, що важливі суспільні питання християнської духовної місії, розвитку національної культури, освіти, науки, літописання, архівної справи, котрі активно велися при монастирях ще в домонгольські часи, поступово опинилися на другорядному плані і тим самим впливали на применшення ролі, місця та значення чернецтва у суспільному житті.

На міських пригородах і за межами городищ теж існувало чимало монастирів, які будували власні оборонні системи. Більшість з них намагалося вести незалежне від світської влади існування, дотримуватися статутних вимог.

Близьке сусідство монастирських осель з міськими та сільськими населеними пунктами, з одного боку, варто розглядати як взаємне переплетення і

взаємозбагачення мирських житлово-побутових, релігійно-культурних традицій, що також сприяли поступовому утвердженню християнської культури, освіти, науки, нового світогляду, якісно новому розвитку соціальної інфраструктури. З іншого – опіка над обителями значною мірою вплинула на появу майнової диференціації серед них, перетворивши у категорію великих феодалів та землевласників. Тому статутна вимога матеріальної убогості чорного духовенства під впливом наслідків патронату й опікунства нерідко втрачала важливість, актуальність. Дуже часто вплив княжої влади на монастирське життя пристосовував їх до мирських потреб, надавав багатьом статутним положенням чернецтва другорядного значення.

ВИСНОВКИ

Як показують наукові дослідження доба Середньовіччя є знаменною, суперечливою, трагічною та недостатньо вивченою сторінкою етнічної історії України. Зазначений період став великим випробуванням для населення, якому довелось вести майже постійну багатовікову боротьбу з чужинцями, пережити внутрішні міжусобиці між князівськими кланами, що гальмували економічний, політичний, культурний, соціальний, релігійний розвиток і в цій непростій ситуації зберігати національну ідентичність. Помітне місце у житті давньоруського суспільства зайняло чорне духовенство, яке своєю діяльністю охопило майже усі сторони його життя.

На даний час у Галичині налічується понад 400 середньовічних монастирів, хоча реально їх набагато більше. Скромні й малопомітні обителі ще й досі залишаються поза увагою вітчизняної історіографії. Переважна більшість чернечих осель неозначена в писемних джерелах, що було однією із особливостей існування чорноризців внаслідок втрати державності, відсутності ієрархічного правління, асиміляційних утисків завойовників, реального становища етносу тощо. Чимало обителей колись знаходилося у важкодоступних місцях, в далеких гористих закутках Карпат, Прикарпаття. Новим типом й видом середньовічного житла серед відомих в етнологічній науці житлових споруд є одноосібні камери анахоретів, печерників, затворників, ісихастів і інших представників християнського аскетизму. Особливості статутного та позастатутного існування, діяльності чорного духовенства в період XI – XVI ст. породили різні організаційні форми їх устрою (кіновію, келіотство, ідіоримію і ін.). Зауважимо, що такого унікального явища не знає жодна європейська держава.

Крім цього, поза увагою етнологів, археологів, істориків і інших фахівців ще й досі перебувають господарські, виробничі заняття іноків, які діяли при монастирях. Це відкриває значні перспективи, котрі дають змогу не тільки розширити та урізноманітнити тематику майбутніх наукових досліджень, а й значно збагатити етнологічну науку новими відомостями, матеріалами, доповнити маловідомий період середньовічної історії України. За нашими підрахунками на даний час досліджено не більше 2–2,5 % історії давньоруських чорноризців.

Результати, здобуті в процесі багатолітнього комплексного вивчення обителів давньої Русі, одноосібних жител анахоретів, відкривають особливості існування лише окремих чернечих пам'яток Галичини. Упродовж 1995-2011 рр. нам вдалося побувати і практично обстежити житлово-побутовий аспект більше 100 монаших комплексів, а також скористатися результатами етнографічних, археологічних, спелеологічних і інших досліджень, виконаних приблизно на 130 різних за призначенням чернечих пам'ятках, опитати близько 1 500 респондентів.

Для виконання комплексних науково-дослідних робіт ми обирали найбільш характерні чернечі об'єкти, які мають хоча б незначну писемну джерельну базу. Зокрема, дослідження Унівських монастирів тривало понад 10 польових сезонів, Страдецького монастиря і його околиць – 3, Підгородищенського – 3 сезони і т.д. Для якісного збору і опрацювання етнографічних відомостей, матеріалів, вивчення особливостей існування іноків й проведення інших робіт дисертант упродовж значного періоду виконання досліджень проживав в монашому середовищі, зокрема, у келіях Унівського (18 місяців), Підкамінського (3 місяці), Лаврівського (3 місяці) і інших монастирів. Результати виконаних комплексних історико-етнологічних досліджень дають підстави твердити:

1. Середньовічне чернече житло на землях Галичини – це надзвичайно складне та маловідоме на даний час в науці етнографічне явище. Воно упродовж XI – XVI ст. пройшло довготривалий і далеко не простий період науково-технічної еволюції, у котрій знайшли свій вираз загальні етнічні особливості

культури народу. Еволюційні процеси відбувалися у загальному руслі раціональних суспільних винаходів, досягнень на шляху від примітивних общинних заглиблених землянок, холодних печерних камер до зручних, сухих, довговічних, наземних, одноосібних багатокамерних будівель. Це було пов'язано з поступовим впровадженням статутних вимог типіконів в діяльність монастирів, що налагоджували й регулювали життя чернечої братії. Під впливом дисциплінарних положень проходили поступові зміни у внутрішньому плануванні житлових споруд, в яких обов'язковими елементами ставали одноосібні келії, строго регламентовані умови їх використання, певні особливості монашого побуту, носіння буденного та святкового одягу, харчування і т.д.

2. Чернечі пам'ятки Галичини зазначеного періоду представлені різнотипними історико-культурними реліктами, що у кожному конкретному випадку вимагало застосування зважених, науково-обґрунтованих загальновідомих та нових спеціальних, комплексних методів міждисциплінарних досліджень, які базувалися на історико-ретроспективному, генетико-герменевтичному, логіко-семантичному аналізі. Використання різнотипних джерел, застосування різних наукових методик, багатогранність наукових підходів дало змогу висвітлити характерні риси і ознаки чернечих житлових одноосібних, общинних житлових споруд, особливості побуту середньовічних ченців, встановити форми їх організаційного устрою тощо.

3. Найдавніші відомості про появу чорноризців й перших осель чорного духовенства на давньоруських землях зазначено на сторінках "Повісті временних літ", які відносяться до початку XI ст. (1037 р.). Загалом писемні повідомлення у літописних джерелах носять побіжний й фрагментарний характер. Зауважено, що автори наведених відомостей вибірково й тенденційно відображають здебільшого події політичної історії давньої Русі. Вони найчастіше звертають увагу на відомі й величні чернечі обителі метрополії, а віддалена від столиці периферія перебувала поза їхньою увагою.

4. Монастирські обителі виникали на городищах, пригородах, на сільських поселеннях й поблизу них, на західних схилах гористих масивів, у вільних печерних порожнинах, неподалік цілющих природних джерел, річок, водоймищ, на місцях язичницьких капищ, святилищ, у важкодоступних та глухих лісових закутках і т.д. Найчастіше для закладення монаших поселень чорноризці обирали місця, які були непридатними для розвитку господарсько-виробничих занять і не відповідали побутуючим традиціям закладення тогочасних селищ (землеробів, ремісників, скотарів, торговців та ін.). Обителі творилися відмежовано, що узгоджувалося з положеннями типікону, традиційними вимогами, правилами чернечого існування.

5. Чернечі давньоруські оселі представлені різними пам'ятками. За ступенем розвитку серед них слід розрізняти: печерні будівлі й монастирські комплекси, які збудовані на відкритій місцевості. До числа печерних споруд належать: монастирі, протомонастирі, одноосібні житла анахоретів і інших представників аскетизму. У другу групу слід включати монастирські поселення із земляними, напівземляними та наземними будівлями, відмежовані одноосібні землянки аскетів.

6. Ініціаторами й творцями середньовічних монастирських осель Галичини виступали різні соціальні верстви: мандрівне убоге чернецтво, ченці-анакорети, вищі світські, духовні особи, іноді навіть місцеве населення, яке розглядало чернече середовище як місце втечі від соціального гніту. Свідченням цього є архівні документи, аналогічні типи і підтипи будівель, подібна техніка виконання будівництва та ін.

7. Важливу групу давньоруських чернечих пам'яток складають печерні монастирі, які мають унікальну здатність до багатовікового збереження своїх форм і ознак, за якими сучасні дослідники можуть їх реконструювати. Новий тип житлових споруд у них представляють одноосібні житла, які умовно можна поділити на дві групи. Одну з них складають так звані “седалища” – індивідуальні келії куполоподібної форми, у яких можна вести тільки сидячий спосіб існування.

Другу – тунелеподібні, в котрих ченці могли перебувати тільки у лежачому положенні. Невеличкий вхідний отвір одночасно слугував для входу та виходу з житлової камери, вентиляції приміщення, природного освітлення і інших побутових потреб. Зазначені типи одноосібних чернечих осель порушують побутуючу в сучасній науці уяву про житло, яке найчастіше розглядають як колективне місце проживання – общинне, родинне, сімейне, а не одноосібне, якого від чорноризців вимагав чернечий типікон.

8. Визначальною ознакою монаших одноосібних печерних жител є невеличка культова ніша, яка зроблена у вигляді незначного настінного заглиблення. Вона була одним із важливих і необхідних елементів устрою житлової камери ченця й відігравала роль невеличкого вівтарика. Кожен інок мав свого святого покровителя, котрому приурочував свою щоденну молитву. Загальну кількість культових ніш у великих чернечих печерних порожнинах протомонастирів слід розглядати, як число мешканців тієї чи іншої пам'ятки, а їхня відсутність нерідко відкидає використання камери іноками.

Зазвичай, ніші вирубували у стінках найглибшого від входу кута. Вони мали різну форму й розміри. Іноді в них і навколо можна простежити вирізані у камені хрести, хрестоподібні знаки, літери старослов'янського алфавіту, христогорами. Часто у верхній частині нішоподібного заглиблення і на стелі житлової камери простежуються сліди стійкої кіптяви, а у нижній – застиглу смолоподібну масу, перемішану з дрібними вугликами. Це свідчить про їх практичне, а іноді й довготривале використання.

9. Найдавніші чернечі житла виконували універсальні функції. Вони слугували не тільки для проживання, справляння культових потреб, захисту від холоду і небезпеки, але й нерідко в процесі формування монастирської обителі виконували роль трапезної, кухні, “кладової”, майстерні, господарського приміщення, про що засвідчують фрагменти керамічного посуду, кухонні ножі, різні побутові речі, господарсько-виробничі знаряддя, кістки тварин та птахів і ін.

Саме ці ознаки відображають порушення дисциплінарних вимог типікону, котрі дають підстави відносити такі будівлі до числа звичайних житлових камер і трактувати їх як житлові приміщення.

10. Побутові умови можуть слугувати одним із критеріїв для визначення форми організаційного устрою обителі. Так, для кіновіального печерного чернецтва характерним є аскетичне існування. На це вказує відсутність в житлах господарських, побутових і інших речей, систем вентиляції, природного освітлення, утеплення, опалення, наявність постійного холоду, підвищеної вологості тощо. М'ягшим і менш терпимим було життя келіотів й ідіоритмів, які, на нашу думку, виникали як форма соціального захисту та отримали в історіографії назву “родинне чернецтво”.

11. Житлові будівлі чернецтва мали багато спільних та відмінних рис з мирським будівництвом. Це зумовлювалося тим, що чорне духовенство, з одного боку, виступало складовою частиною соціуму і його традицій, а з іншого – життя монашества регламентувалося статутними вимогами. Неодмінним атрибутом у житлі має бути домашня піч. Виявлені споруди без печей багато дослідників вважають господарськими або виробничими будівлями. Проте, в багатьох із досліджених печерних камер іноків (навіть підтверджених писемними джерелами) не виявлено опалювальних споруд, ознак від їх функціонування. Невеличка площа житла аскета, що давала йому змогу лише сидіти або лежати, не дає підстав допускати ймовірності існування навіть примітивної системи обігріву. Багато представників середньовічного чернецтва у холодні пори року, опираючись на ідейні принципи аскетизму, проживало в печерних порожнинах на основі принципу збереження власної теплової енергії. Нетрадиційними і невідомими елементами для мирських жител слід вважати пристінні або окремо відмежовані кам'яні лави у печерних монастирях, вирізані материкові останці поблизу стінок у земляних житлових спорудах монастирів, збудованих на відкритій місцевості. Вірогідно, вони могли мати культове, житлово-побутове і інше призначення.

Новим побутовим елементом у облаштуванні чернечих житлових камер є пласти гострих каменів, котрі іноки компактно, невеличкими площами викладали на долівці. Такі знахідки не характерні для мирських жител. За свідченням дослідників історії чернецтва ченці-аскети спали на гострому камінні, яке прикривали мішковиною.

12. Надзвичайну убогість й скромність існування окремих груп чорноризців кіновіальних монастирів засвідчує малочисельний й примітивний побутовий інвентар, виявлений у їх житлах, який часто підтверджують та доповнюють специфічні культові знахідки (фрагменти кадил, підсвічники, лампадки, пряжки від поясних ременів, ручні хрести, натільні хрестики, застібки від книг), різні етнографічні матеріали, епіграфічні написи, петрогліфічні знаки, топонімічні відомості, народні перекази тощо.

13. Багато середньовічних осель у писемних джерелах й народних переказах називають монастирями, що, на нашу думку, не відповідає дійсності. Монастирем можна називати чернечу оселю тоді, коли в ній є храм, трапезна й відмежовані житлові приміщення. Інші споруди мають другорядне значення. Вживання терміну келія правомірне лише до ченців кіновіальних обителей, представників окремих течій аскетизму, що, перш за все, передбачало відмежоване одноосібне проживання ченця.

14. Ктиторство, опікунство й патронат на галицьких землях у багатьох випадках отримали негативне значення для обителей. Варто зауважити, що опікунами окремих православних монастирів виступали особи римо-католицького віросповідання, котрі нерідко зневажливо ставилися до місцевого етносу. Часто високий соціальний, майновий статус засновників ставав причиною появи майнової диференціації серед монастирів та чернецтва, що виходило за межі декларованої типіконом матеріальної убогості.

15. Втрата державності, припинення діяльності Галицької митрополії, місцевих єпархій, періодичні чужоземні нашествия були головними причинами того,

що багато монастирських осель опинилися ізольованими від життя національної Церкви. В окремих оселях статутні норми та положення життя чернечих громад з покоління у покоління передавалися в усній формі, що спотворювало місце, роль, значення чорного духовенства і негативно відбивалось на його великій суспільній місії.

16. Близьке сусідство монастирів з міськими і сільськими населеними пунктами, місіонерська діяльність чернецтва впливали на взаємне переплетення і культурне взаємозбагачення етнічних, соціально-побутових, релігійних та інших традицій, котрі сприяли поступовому утвердженню нового світогляду, християнської культури, освіти, науки, розвитку соціальної, господарської і виробничої інфраструктури, зростанню суспільної ролі у ній давньоруського чернецтва в усіх сферах суспільного життя.

Підсумовуючи, зазначимо, що чорне духовенство Галичини XI–XVI ст., незважаючи на складні умови існування, зробило вагомий внесок у скарбницю національної культури. На даний час багато унікальних пам'яток – колишніх величних монастирських комплексів, що складають потужні історико-культурні ресурси, залишаються невідомими. Чимало цінних печерних пам'яток Галичини, окремі з яких не мають подібних аналогій у світі (Розгірче, Крехів, Страдч, Руда, Поділля, Отроків, Бакота, Лядова, Галиця, Миколаїв, Ілів, Маліївці та ін.), перебувають у вкрай занедбаному стані. Багато унікальних осель іноків внаслідок різних причин втрачено, що вимагає невідкладної уваги держави. Тому необхідно:

- органам державної влади та відповідним державним охоронним інституціям розширити повноваження місцевих адміністративних структур у справі захисту та збереження пам'яток історії і культури, підвищення їх відповідальності за цю справу;
- створювати у навчальних закладах, установах та на підприємствах осередки, які б пропагували концепцію дбайливого ставлення до національної історичної спадщини;

- привернути увагу закладів і науково-дослідних установ, в тому числі богословських інституцій для наукового дослідження історії монастирів, побуту і культури і інших сторін життя чорного духовенства.

Останнім часом значний інтерес до осель давньоруського чернецтва проявляє туристична галузь, яка зараз вважається однією з перспективних та провідних в Україні. Важливо зауважити, що економіка багатьох країн світу процвітає завдяки злагоженому, ефективному функціонуванню туристичної індустрії. Як показують результати соціологічних досліджень фахівців Львівського інституту економіки і туризму, обителі середньовічного чернецтва викликають помітний інтерес у місцевого населення та гостей Галичини. Таким чином, варто констатувати, що велика кількість чернечих печерних монаших осель складає вагому перспективу для розвитку національного та міжнародного туризму у Прикарпатті. Для цього необхідно:

- планувати та розробляти історико-культурні, краєзнавчі, релігійні, науково-пізнавальні і інші туристичні маршрути з урахуванням пам'яток середньовічного чернецтва, сприяти розвитку внутрішнього та зарубіжного туризму, зростанню міжнародного іміджу нашої держави;

- ввести в обіг нові туристичні ресурси, які сприятимуть дальшому економічному зростанню краю, розширенню зайнятості місцевого населення, що зараз є великою соціальною проблемою;

- значно розширювати дослідницьку тематику, методику, методологію виконання науково-дослідних робіт на об'єктах чорного духовенства і готувати відповідну туристичну інфраструктуру (туристичні стежки, дороги, маршрути, під'їзди, автомобільні стоянки, заклади харчування, проживання, системи інформативного супроводу і т.д.).

Важливе значення отримає підготовка туристичного продукту, який включає систему заходів, послуг, скерованих на якісне забезпечення туриста. У туризмі чільне місце займають публікації історичних путівників, довідкових туристичних

видань, монографічних праць, картографічних і інших матеріалів, що сприятиме глибшому пізнанню історії давньоруського чернецтва, висвітленню його великого суспільного значення.

Безумовно, що подальші науково-дослідні роботи повинні опиратися на здобуті наукові знання, раціональні, апробовані методи виконання досліджень, набутий практичний досвід вітчизняних, зарубіжних дослідників. Великі можливості, перспективи для дальшого раціонального вивчення історії чернецтва складають досягнення в галузі використання комп'ютерної техніки, супутникових пошукових електронних систем. Зокрема, зараз на базі Львівського інституту економіки і туризму під науковим керівництвом дисертанта ведеться активна пошукова робота з метою встановлення координат, створення електронного каталогу давньоруських монастирів Галичини. Роботи проводяться на основі використання американської навігаційної системи GPS. За допомогою спеціальної програми вона дає змогу через супутниковий зв'язок миттєво знаходити пам'ятку на місцевості і у віртуальному режимі оглянути її, скористатися додатковою інформацією, що, загалом, збагатить та значно розширить відомості про середньовічну історію українського народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Неопубліковані джерела

Архів Інституту археології Національної Академії Наук України

1. Спр. 1977/61. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1977 році, 36 арк.

2. Спр. 1979/17. Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицького загону Прикарпатської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1979 році, 36 арк.

3. Спр. 1980/40. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1980 році, 42 арк.

4. Спр. 1981/134. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1981 році, 47 арк.

5. Спр. 1977/11. Багрий Р. С. Отчет об археологических исследованиях Львовского исторического музея в 1977 году, 7 арк.

6. Спр. 1988/86. Баран В. Д., Томенчук Б. П. Звіт про археологічні дослідження проведені у 1988 році на Крилоському городищі, 23 арк.

7. Спр. 1995/4. Баран В. Д., Томенчук Б. П. Звіт про проведені розкопки у 1995 році на Крилоському городищі, 36 арк.

8. Спр. 1996/7. Баран В. Д., Томенчук Б. П. Звіт про проведені розкопки у 1996 році на Крилоському городищі, 39 арк.

9. Спр. 1997/90. Баран В. Д., Томенчук Б. П. Звіт про польові дослідження проведені у 1997 році Галицькою слов'яно-руською експедицією ІА НАНУ та Івано-Франківським краєзнавчим музеєм на Крилоському городищі, 42 арк.

10. Спр. 1998/67. Баран В. Д., Томенчук Б. П. Звіт про польові дослідження проведені у 1998 році Галицькою слов'яно-руською експедицією ІА НАНУ та Івано-Франківським краєзнавчим музеєм на Крилоському городищі, 47 арк.

11. Спр. 1999/87. Баран В. Д., Томенчук Б. П. Звіт про польові дослідження проведені у 1998 році Галицькою слов'яно-руською експедицією ІА НАНУ та Івано-Франківським краєзнавчим музеєм на Крилоському городищі, 45 арк.

12. Спр. 1974/6 г. Горішний П. А. Звіт про роботу Бакотського загону Дністров-ської давньоруської експедиції в 1974 році, 37 арк.

13. Спр. 1978/109 г. Іаоннісян О. М. Отчет о архитектурно-археологическом исследовании в Галицком р-не Ивано-Франковской обл. в 1978 году, 5 арк.

14. Спр. 1979/26 г. Іаоннісян О. М. Отчет о архитектурно-археологическом исследовании в Галицком р-не Ивано-Франковской обл. в 1979 году, 18 арк.

15. Спр. 1988/159 г. Іаоннісян О. М. Отчет о архитектурно-археологическом исследовании в Галицком р-не Ивано-Франковской обл. в 1988 году, 7 арк.

16. Спр. 1995/54. Берест Р. Я. Звіт про археологічні розвідки на території Перемишлянського, Жидачівського та Золочівського р-нів Львівської обл., 29 арк.

17. Спр. 1996/61. Берест Р. Я. Звіт про археологічні дослідження на території Львівської області, 26 арк.

18. Спр. 2000/48. Берест Р. Я. Звіт про результати рятівних розвідкових робіт та археологічних досліджень на території давнього Унівського монастиря Перемишлянського р-ну Львівської обл., 49 арк.

19. Спр. 2001/99. Берест Р. Я. Звіт про результати археологічних досліджень давнього Унівського монастиря у польовому сезоні 2001 року, 44 арк.

20. Спр. 2003/200. Берест Р. Я. Звіт. Історико-археологічне дослідження середньовічного Унівського монастиря у польовому сезоні 2003 року, 52 арк.

21. Спр. 2004/188. Берест Р. Я. Звіт. Історико-археологічне дослідження середньовічного Унівського монастиря у 2004 році, 78 арк.

22. Спр. 2005/185. Берест Р. Я. Звіт. Археологічне дослідження середньовічного Унівського городища та розвідкові роботи у монастирі смт. Підкамінь Бродівського р-ну Львівської обл. у 2005 р., 82 с.

23. Спр. 2006/97. Берест Р. Я. Звіт. Археологічні розвідкові роботи на замку Потоцьких в Новосілках, 86 арк.

24. Спр. 2007/203. Берест Р. Я. Звіт. Археологічне дослідження залишків середньовічного монастиря біля с. Мостище Перемишлянського р-ну Львівської обл. у 2007 р., 88 арк.

25. Спр. 136/2004. Нечитайло П. О. Звіт про спелеоархеологічні роботи на пам'ятках Нагоряни та Оксанівка, 22 арк.

26. Спр. 176/2002. Нечитайло П. О. Звіт про спелеоархеологічну розвідку на лівобережжі Дністра, 25 арк.

27. Спр. 1954/13. Свешников И. К. Отчет об археологических работах Львовского государственного исторического музея в 1954 г., 35 арк.

28. Спр. 1955/18 б. Свешников И. К. Отчет об археологических работах Львовского государственного исторического музея в с. Звенигород Бобркского р-на Львовской обл. в 1955 г., 19 арк.

29. Спр. 1998/34. Ягодинська М. Звіт про археологічні розкопки на давньоруському селищі в урочищі Бабина долина біля с. Крутилів Гусятинського р-ну Тернопільської обл. та на давньоруському городищі в с. Старий Збараж Тернопільської обл. у 1998 р., 38 арк.

Архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

30. Оп. 2

Спр. 961. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського краєзнавчого музею в 1985 році, 45 арк.

31. Оп. 2

Од. зб. 653. Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицького загону Карпато-Волинської археологічної експедиції за 1977 рік, 48 арк.

32. Оп. 2

Спр. 943. Ауліх В. В. Звіт про польові дослідження Галицької експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у Львові у 1984 році, 43 арк.

33. Оп. 2

Спр. 969. Лукомський Ю. В., Рожко М. В. Звіт архітектурно-археологічної експедиції про розвідкові дослідження пам'ятки архітектури XV–XVI ст. – Онуфріївської церкви (с. Лаврів Старосамбірського р-ну Львівської обл.), 43 арк. + 88 іл.

Архів НДЛ–81 історичного факультету

Львівського національного університету імені Івана Франка

34. Берест Р. Я. Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічні дослідження комплексу археологічних пам'яток в с. Страдч та його околицях Яворівського р-ну Львівської обл.”/ Р. Я. Берест. – Львів, 1995. – 46 с.

35. Берест Р. Я. Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічні дослідження комплексу археологічних пам'яток в с. Страдч та його околицях Яворівського р-ну Львівської обл.”/ Р. Я. Берест. – Львів, 1996. – 54 с.

36. Берест Р. Я. Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічне дослідження Унівського середньовічного монастиря Перемишлянського р-ну Львівської обл.” / Р.Я. Берест. – Львів, 2000. – 21 с.

37. Берест Р. Я. Звіт про науково-дослідну роботу за 2002 рік “Історико-археологічне дослідження середньовічного Унівського монастиря” / Р.Я. Берест. – Львів, 2002. – 20 с.

38. Берест Р. Я. Звіт про науково-дослідну роботу “Історико-археологічне дослідження середньовічного Унівського монастирського комплексу Перемишлянського р-ну Львівської обл.” / Р.Я. Берест. – Львів, 2004. – 42 с.

39. Берест Р. Я. Звіт про підсумки роботи по науково-дослідній темі. Розвідкові археологічні дослідження території монастиря в с. Підкамінь Бродівського р-ну Львівської обл. / Р.Я. Берест. – Львів, 2005. – 33 с.

Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАНУ

40. Ф. 3 Монастирі Василіан. XIV–XIX ст.,
оп.1

Спр. 116 Monumenta ord. s. Basiliim congregacionis ruthenae. 1617–1882, 74 арк.

41. Ф. 3 Монастирі Василіан. XIV–XIX ст.,
оп. 1

спр. 117 Збірка протоколів суду Лаврівського монастиря щодо кріпаків. XVIII ст., 40 арк.

42. Ф. 3 Монастирі Василян. XIV–XIX ст.,

оп. 1

Спр. 121 Історія монастиря Крехівського почавши від самого засновання аж до теперішніх років. XIX – поч. XX ст., 5 арк.

43. Ф. 3 Монастирі Василян. XIV–XIX ст.,

оп. 1

Спр. 122 Знаходникъ или Інвентаръ монастира Креховского. 1853–1878, 122 арк.

44. Ф. 3 Монастирі Василян. XIV–XIX ст.,

оп. 1

Спр. 374 Annales Monasterii Sti Onuphrii Basilii Magni Leopoli. 1903, 13 арк.

45. Ф. 3 Монастирі Василян. XIV–XIX ст.,

оп. 1

Спр. 118/1 Summarium Dokumentocae super Summis Capitalae Monasterii. XVIII ст., 18 арк.

46. Ф. 3 Монастирі Василян. XIV–XIX ст.,

оп. 1

Спр. 118/2 Summarium Dokumentocae super Summis Capitalae Monasterii. 1785 р., 4 арк.

47. Ф. 3 Монастирі Василян. XIV–XIX ст.,

оп. 1

Спр. 275 Historica notitia de restauratione Metropolice Halicien. б/р, 75 арк.

49. Ф. 19 Вагилевич Я. 1829–1862 рр.,

оп. 1

Спр. 17 Kronika Poludniowej Rusi 1300–1839 рр. Матеріали зібрані І. Вагилевичем, 36 арк.

50. Ф. 77 Петрушевич А. XVIII–1913 р.,

оп. 1

Спр. АСП-981/116 Акти і документи Унівського, Онуфріївського та інших монастирів. 1641–1784 рр., 24 арк.

51. Ф. 77 Петрушевич А. XVIII–1913 р.,

оп. 1

Спр. АСП-674, оп. 4 Сводная Русская летопись XV століття, 350 арк.

52. Ф. 77 Петрушевич А. XVIII–1913 р.,

оп. 1

Спр. АСП 672/ п. 23, оп. 4 Русская летопись XIII ст., 316 арк.

53. Ф.77 Петрушевич А. XVIII–1913 р.,

оп. 1

Спр. АСП 676/ п.27, оп. 4 Сводная русская летопись 1551–1600, 591 арк.

54. Ф. 77 Петрушевич А. XVIII–1913 р.,

оп. 1

Спр. АСП 918/101 Матеріали до історії монастирів. б/р, 390 арк.

55. Ф. 77 Петрушевич А. XVIII–1913 р.,

оп. 1

Спр. АСП 6 Збірник (Життя святих). XVI–XVII ст., 461 арк.

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

56. Ф. 9 Львівський гродський суд, м. Львів. 1440–1786 рр.,

оп. 1

Спр. 326 Чистова книга виписів угод. 1544–1548 рр., 906 арк.

57.Ф. 9 Львівський гродський суд, м. Львів, 1440–1786 рр.,

оп. 1

Спр. 328 Чистова книга донесень. 1540–1541 рр., 1132 арк.

58. Ф. 9 Львівський гродський суд, м. Львів. 1440–1786 рр.,

оп. 1

Спр. 334 Чистова книга донесень. 1570–1571 рр., 790 арк.

59. Ф. 9 Львівський гродський суд, м. Львів. 1440–1786 рр.,

оп. 1

Спр. 353 Чистова книга донесень за 1599 р., 1512 арк.

60. Ф. 9 Львівський гродський суд, м. Львів. 1440–1786 рр.,
оп. 1
Спр. 740 Дарчий запис Содоми С. маєтку у м. Львові (Підзамче) на користь Святоіванівського монастиря. 1768 р., 712 арк.
61. Ф. 129 Львівський Ставропігійський інститут. 1378–1944 рр.,
оп. 1
Спр. 94 Лист К. Острозького до братства з проханням прислати представника для переговорів з єпископом Гедеоном Балабаном. 15.03.1588 р., 7 арк.
62. Ф. 129 Львівський Ставропігійський інститут. 1378–1944 рр.,
оп. 3
Спр. 206 Привілей Турянського Григорія на заснування монастиря в с. Топільниці з записом монастиреві усього рухомого і нерухомого майна. 1616 р., 1 арк.
63. Ф. 358 чт. Шептицький А. – граф, митрополит Галицький греко-католицької церкви. 1866–1944 рр.,
оп. 2
Спр. 30 Статути і правила для монахинь ордену св.В Великого. 1909 р., 54 арк.
64. Ф. 358 Шептицький А. – граф, митрополит Галицький греко-католицької церкви. 1866–1944 рр.,
оп. 1
Спр. 47 Правила та Конституції монахів ЧСВВ, укладені Рутським Й. у 1617 р., 180 арк.
65. Ф. 358 Шептицький А. – граф, митрополит Галицький греко-католицької церкви. 1866–1944 рр.,
оп. 3
Спр. 90 Листування із Східною Конгрегацією про затвердження Статуту ордену Студитів. 1921–1928 рр., 29 арк.
66. Ф. 364 Лукань Роман-Степан–священник. 1866–1943 рр.,
оп. 1
Спр. 67 Статті Луканя Р. і Кийка Й. про публікаторську діяльність василіан на Україні. 1937 р., 25 арк.

67. Ф. 364 Лукань Роман-Степан – священник. 1728–1943 рр.,
оп. 1
Спр. 71 Статті Луканя, бібліографія публікацій до історії василіанського ордену та його монастирів і церков XVI–XVIII ст., 105 арк.
68. Ф. 364 Лукань Роман-Степан – священник. 1728–1943 рр.,
оп. 1
Спр. 183 Статті, виписки, ілюстрації до історії монастирів. 1758-1942 рр., 116 арк.
69. Ф.364 Лукань Роман-Степан – священник. 1728–1943 рр.,
оп.1
Спр.182 Стаття Витановича І. „Середньовічні монастирі в Карпатах”. 1936 р., 67 арк.
70. Ф. 364 Лукань Роман-Степан – священник. 1728–1943 рр.,
оп. 1
Спр. 187 Виписки до історії церков і монастирів в місцевостях. 1758–1829 рр., 59 арк.
71. Ф. 364 Лукань Роман-Степан – священник. 1728–1943 рр.,
оп. 1
Спр. 191 Газетні і журнальні статті, повідомлення, ілюстрації до історії церков і монастирів у Львові. 1838-1941 рр., 61 арк.
72. Ф. 364 Лукань Роман-Степан – священник. 1728–1943 рр.,
оп. 1
Спр. 195 Статті, виписки, ілюстрації до історії церков і монастирів у Львові. 1918 р., 1936, 5 арк.
73. Ф.364 Лукань Роман-Степан – священник. 1728–1943 рр.,
оп.1
Спр.196 Статті, виписки, ілюстрації до історії монастирів Галичини. 1936–1938 рр., 98 арк.
74. Ф. 408 Греко-католицький митрополичий ординат. 1531–1945 рр.,
м. Львів, оп. 1

Спр. 973 Статут для монахів василіан введений унівським архімандритом В. Шептицьким у 1711 році, 38 арк.

75. Ф.508 Марійське т-во молоді у Львові. 1900–1944 рр.,
оп.1

Спр.19 Бібліографія невстановленого автора до історії монастирів. б/д, 21 арк.

76. Ф. 575 Становий комітет. 1744–1920 рр.,
оп. 1

Спр. 245 Привілей Яна III Радзимінськом Митрофану на ігуменство у василіанському монастирі в с. Лішня з підтвердженням прав монастиря на добування солі. 1780–1887 рр. , 307 арк.

77. Ф. 575 Становий комітет. 1744–1920 рр.,
оп. 1

Спр. 247 Привілей молдавського господаря Барнавського Мирона Задарівському монастиреві на селян с. Задарова Бохонка Івана і Дига Васька, десятину з пасіки Колодки Андрія та ін. 1780–1887 рр., 603 арк.

78. Ф.684 Протоігуменат монастирів св.Василія Великого обл. спасителя у Львові. 1575–1945 рр.,
оп.1

Спр.2636 Привілеї польського короля Яна III про надання василіанському монастирю у Підгірцях права користуватися лісом та вільним помолом у млинах. 1663-1780 рр., 12 арк.

79. Ф.684 Протоігуменат монастирів св.Василія Великого обл. спасителя у Львові.1575–1945 рр.,
оп.1

Од.зб. 22 Статистичні дані про стан монастирів василіанського ордену на території Східної Галичини. 1799 р., 11 арк.

80. Ф.684 Протоігуменат монастирів св.Василія Великого обл. спасителя у Львові. 1575–1945 рр.,
оп. 1

Спр.1093 Відомості про існування з давніх часів монастирської церкви в Билині Великій. 1873 р., арк.1.

81. Ф.684 Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові. 1575–1945 рр.,

оп. 1

Спр.1103 Інвентарний опис рухомого і нерухомого майна та монастирської бібліотеки василіанського монастиря в Бучачі. 1769 р., 10 арк.

82. Ф.684 Протоігуменат монастирів св.Василя Великого обл. спасителя у Львові. 1575–1945 рр.,

оп. 1

Спр.1186 Інвентарний опис монастиря у Верхраті з історичною довідкою про нього. 1766–1775 рр., 73 арк.

83. Ф.684 Протоігуменат монастирів св.Василя Великого обл. спасителя у Львові. 1575–1945 рр.,

оп. 1

Спр.1204 Щоденник Віциньського монастиря та історичні довідки про монастир. 1764–1796 рр., 195 арк.

84. 684 Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові. 1575–1945 рр.,

оп. 1

Спр.1207 Книга записок видатків посівів, збору врожаю, обмолоту, натуроплати для челяді монастиря. 1796–1825 рр., 68 арк.

85. Ф.684 Протоігуменат монастирів св.Василя Великого обл. спасителя у Львові. 1575–1945 рр.,

оп. 1

Спр.1243 Історична довідка про монастир на хуторі між Добряними і Деревачем з інвентарним списком майна. 1813–1816 рр., 9 арк.

86. Ф. 684 Протоігуменат монастирів св.Василя Великого обл. спасителя у Львові. 1575–1945 рр.,

оп. 1

Спр. 1293 Інвентарний опис майна Гошівського монастиря. 1766–1774 рр., 37 арк.

87. Ф.684 Протоігуменат монастирів св.Василія Великого обл. спасителя у Львові. 1575–1945 рр.,

оп. 1

Спр.1294 Привілеї короля Яна III про підтвердження дарчих грамот сяноцького і щирецького старости Юрія Вандаліна Мнішека на користь монастиря і надання цьому монастирю прав вільного вирубу лісу в с.Деревач, користування пасовищами в Дубравах, виробу спиртових напитків і звільнення монастиря від даних податків. 1860 р., 5 арк.

88. Ф.684 Протоігуменат монастирів св.Василія Великого обл. спасителя у Львові. 1575–1945 рр.,

оп. 1

Спр.1302 Добряни-Деревач Інвентарний опис монастирського фільварку, а також церкви при дворі. 1798 р., 4 арк.

89. Ф. 684 Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові. 1575–1945 рр.,

оп. 1

Спр. 1321 Книга реєстрації прибутків і видатків монастиря Добряни–Деревач. 1764–1799 рр., 105 арк.

90. Ф. 684 Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові. 1575–1945 рр.,

оп. 1

Спр. 1377 Матеріали про надання Добромильському монастиреві земельних угідь та грошових сум. 1613–1695 рр. , 28 арк.

91. Ф. 684 Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові. 1575 – 1945 рр.,

оп.1

Спр.1461 Монастир в Домашові. Матеріали про дарчі записи земельних угідь і грошових сум монастиря. Грамоти, привілеї, розпорядження і ін. 1641–1792 рр., 48 арк.

92. Ф. 684 Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові. 1575–1945 рр.,

оп. 1

Спр. 1837 Виписки з литовської метрики – Головного архіву в Варшаві про надання привілеїв окремим монастирям на Україні, затвержені єпископом у I половині XVI ст., 107 арк.

93. Ф. 684 Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові. 1575–1945 рр.,

оп. 1

Спр. 2210 Заповіт українця львів'янина Миколи Добрянського на розподіл свого майна між його дочками з обов'язковою умовою давати щорічні грошові внески на Львівський монастир та його лікарню. 1634 р., 6 арк.

94. Ф. 684 Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові,

оп. 1

Спр. 2231 Інвентарний опис монастирської броварні і винниці у Львові в зв'язку із здачею їх в оренду Давиду Ароновичу. 1691 р., 2 арк.

95. Ф. 684 Протоігуменат монастирів св. Василя Великого обл. спасителя у Львові. 1575–1945 рр., оп. 1, спр. 2051 Акти про продаж Крехівському монастиреві частини заводненого ставу в Крехові мельником Теодором з Липник. 1831р., 5 арк.

96. Ф. 856 Самбірська економія. 1530–1945 рр.,

оп. 1

Спр. 423 Підтвердження короля Яна Казимира привілею князя Льва від 1244 р., наданого монастирю св. Миколая в с. Башева (Нагуєвичі) на земельні ділянки. 1658 р., 2 арк.

Опубліковані джерела

97. Абрамович Д. Києво-Печерський Патерик / Д. Абрамович // Пам'ятки мови і письменства Давньої Русі. – К., 1930. – Т. 4. – 435 с.

98. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Комиссией для разбора древнихъ актовъ. – Кіевъ, 1904. – Ч.1. – Т. X. – 996 с.

99. Багрянородный Константин. Об управлении имперіей / Под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева. – М.: Наука, 1989. – 496 с.

100. Вердум Ульріх фон. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671 та 1672 через Королівство Польське / Ульріх фон Вердум, пер. з нім.) // Жовтень. – 1983. – № 10. – С. 89–105.

101. Коссаk М. Шематизмъ провинціи св. спасителя чина св. Василя Великого въ Галиціи, уложеный по капитулѣ отбувшійся въ монастырѣ св. Онуфрейскомъ во Львовѣ дня 24–25 липця 1866 и короткій поглядъ на монастыри и монашество руске, отъ заведеня на Руси вѣри христовой ажъ по нынешнее время / М. Н. Коссаk. – Львов, 1867. – 189 с.

102. Мацѣвскій М. Монастыри въ архыепархіи митрополичѣй Львѣвскѣй // Шематизмъ провинціи св. спасителя чина св. Василя Великого въ Галиціи, уложеный по капитулѣ отбувшійся въ монастырѣ св. Онуфрейскомъ во Львовѣ дня 24–25 липця 1866 и короткій поглядъ на монастыри и монашество руске, отъ заведеня на Руси вѣри христовой ажъ по нынешнее время / Модестъ Мацѣвскій. – Львов, 1867. – 79 с.

103. Патерик Киевского Печерского монастыря. – Санктпетербургѣ, 1911. – 596 с.

104. Полное собраніе русскихъ лѣтописей, изданое по височайшому повелѣнію Археографическою комиссіею. III Ипатіевская лѣтопись. – Санктпетербургѣ, 1845. – Т. II. – 377 с.

105. Полное собраніе русскихъ лѣтописей, изданое по височайшому повелѣнію Археографическою комиссіею. Новгородскія и Псковскія лѣтописи. – Санктпетербургѣ, 1848. – Т. IV–V. – 261 с.

106. Полное собраніе русскихъ лѣтописей, изданое по височайшому повелѣнію Археографическою комиссіею. Псковскія и Софійскія лѣтописи. – Санктпетербургѣ, 1851. – Т. V. – 275 с.

107. Полное собрание русскихъ лѣтописей, изданое по височайшому повелѣнію Археографическою комиссією. Лѣтопись по Воскресенскому списку. – Санктпетербургъ, 1856. – Т. VII. – 286 с.

108. Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат. Каталог пам'яток історії та культури у 2-х томах / Сакральна спадщина Гуцульщини / Автор ідеї, гол. ред. і керівник авторського колективу М. Кугутяк. – Львів: Манускрипт, 2011. – Т.1. – 448 с.

109. Успенский сборник XII–XIII вв. – М., 1971. – 493 с.

110. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwówie. – Lwów, 1868. – Т. I. – 199 s.

111. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwówie. – Lwów, 1870. – Т. II. – 285 s.

112. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwówie. – Lwów, 1878. – Т. VII. – 325 s.

113. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwówie. – Lwów, 1883. – Т. IX. – 340 s.

114. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwówie. – Lwów, 1884. – Т. X. – 543 s.

115. Joannis Długossii seu longini canonici cracoviensis Historiae Polonicae / Cura et impensis Alexandri Przezdziecki. Libri XII / Joannis Długossii. – Cracovie, MDCCCLXXIII. – 545 s.

116. Harasiewicz M. Annales Ecclesiae Ruthenae / M. Harasiewicz. – Leopoldis, 1862. – 1184 s.

117. Przywileje królów i właścicieli miasta Tarnopola, znajdujące się w archiwum miejskim / Wydal J. Leniek. – Tarnopol, 1892. – 476 s.

118. Przywileje miasta Złoczowa / Wyd. Z. Uranowicz. – Złoczów, 1895. – 324 s.

119. Theodorus Studita. Epistula II / Theodorus Studita. – Roma, 1907. – 685 s.

120. Z archiwum Drohobycza. Zbiór przywilejów, aktów, dekretów granicznych, lustracyi, memuryalów i t. p. / Wyd. F. Gatkiewicz. – Drohobycz, 1903. – 376 s.

Література

121. Амман О. А. Ченці Студитського Устава / А.О. Амман. – Едмонтон, 1955. – 36 с.
122. Антонович В. О скальних печерах на березу Днестра в Подольской губернии / В.Б.Антонович // Труды VI Археологического съезда. – Одесса, 1886. – Т. 1. – С. 86–102.
123. Анучинъ Д. Монастырская реформа въ царстве польскомъ / // Русская старина / Д. Анучинъ. – 1902. – С. 513–532.
124. Артюх В. Нові печерні пам'ятки Середнього Подністров'я / В. Артюх // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С. 3–7.
125. Артюх В. Давньохристиянський печерний храм у селі Стінка Тернопільської області / В. Артюх, Н. Сиряміна // Медобори і духовна культура давніх, середньовічних слов'ян (до 150-річчя виявлення Збруцького “Святовиду”). Матеріали наукової конференції (8–9 жовтня 1998 р., Гримайлів). – Львів, 1998. – С. 111–112.
126. Ауліх В. В. З історії літописного Галича / В. В. Ауліх // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С. 121–131.
127. Аулих В. В. Историческая топография древнего Галича / В. В. Аулих // Славянские древности. – К.: Наукова думка, 1980. – С. 133–150.
128. Аскетичні твори св. Отця нашого Василя Великого [Пер. з грец. митрополит А. Шептицький]. – Львів, 1929. – 49 с.
129. Атанасов Г. Г. Скални монашески обители в Добруджа (IV–XIV в.) / Г.Г.Атанасов. Автореферат. – София, 1990. – 18 с.
130. Атанасов Г. Средневековният скален манастир до Варна (Аладжа манастир) / Г. Атанасов, Д. Чешмеджиев // Известия на народния музей Варна. – Варна, 1990. – №. 20 (41). – С. 119–136.
131. Афанасьев-Чужбинский А.С. Поездка в Южную Россию. Очерки Днестра / А.С. Афанасьев-Чужбинский.– Санктпетербургъ, 1863. – Ч. I–II. – 438 с.

132. Багрий Р. Плеснеск // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Раннеславянский и древнерусский периоды) / Р. С. Багрий. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 111–114.

133. Бандрівський М. Археологічні зацікавлення Івана Вагилевича // Шашкевичіана: Збірник наукових праць / М. Бандрівський. – Львів–Вінніпег, 2000. – Вип. 3–4. – С. 137–140.

134. Бандрівський М. Схимницькі печери-келії на Рогатинщині // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей / М. Бандрівський. – Львів, 1995. – С. 11–13.

135. Бандрівський М. Нові матеріали до історії кафедри св. Юра у Львові / М. Бандрівський, Ю. Лукомський, Р. Сулик // Богословія. – Рим, 1992. – № 56. – С. 157–195.

136. Бандрівський М. Наскельний могильник періоду раннього середньовіччя біля смт. Підкамінь на Бродівщині // Історія релігій в Україні. Тези доповідей II-го Круглого столу / М. Бандрівський. – К.–Львів, 1992. – С. 5–6.

137. Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю / В. Д. Баран. – К., 1972. – 244 с.

138. Баран В. Д. Давні слов'яни. Україна крізь віки / В. Д. Баран. – К., 1998. – Т. 3. – 335 с.

139. Баран В. Д. Історичні витоки українського народу / В. Д. Баран, Я. В. Баран. – К.: Генеза, 2005. – 208 с.

140. Баран В. Д. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991–1996 рр. / Баран В. Д., Томенчук Б. П. // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ–Галич, 1998. – С. 15–17.

141. Баран Я. В. Слов'янська община / Я. В. Баран. – Київ–Чернівці, 2004. – 192 с.

142. Безсторонный И. Объективный взглядъ на отношения обрядови въ Выходной Галичинѣ / Уложивѣ Иванѣ Безсторонный. – Львовѣ, 1893. – 34 с.

143. Березовец Д. Т. Поселення ulицей на р. Тясминe / Березовец Д.Т. // МИА. – 1963. – № 108. – С.157.
144. Берест Р. Я. Дослідження в околицях с. Страдч / Р. Я. Берест, В. В. Касюхнич // Археологічні дослідження Львівського університету у 1995 р.– Львів: Вид-во Львівського держуніверситету ім. І. Франка, 1996. – С. 13–16.
145. Берест Р. Я. Розвідкові роботи на Розточчі / Берест Р.Я. // Археологічні відкриття в Україні. – К., 1995. – С. 98.
146. Берест Р. До питання про походження назв населених пунктів Розточчя // Історичне краєзнавство в Україні. VII Всеукраїнська наукова конференція / Роман Берест. – К., 1995. – С. 92–95.
147. Берест Р. Історія становлення західноєвропейської археології первісної епохи / Р.Я. Берест. – Львів: ЛДУ, 1996. – 19 с.
148. Берест Р. Охоронні археологічні дослідження на території Львівської області // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. Збірник наукових праць, відп. ред. В. Конопля / Роман Берест, Петро Довгань, Василь Рудий. – Львів: ФІРА-люкс, 1996. – С. 3–8.
149. Берест Р., Касюхнич В., Пелешишин М., Рудий В. Дослідження на Розточчі // Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р. Збірник наукових праць, відп. ред. В. Конопля / Роман Берест, Володимир Касюхнич, Микола Пелешишин, Василь Рудий. – Львів: ФІРА-люкс, 1996. – С. 8–13.
150. Берест Р. Дослідження городищ біля сіл Підгородище і Мостище у 1997 році / Р.Я. Берест // АДЛУ. – Львів: ЛДУ, 1997. – Вип. 3. – С. 24–30.
151. Берест Р. Дослідження городища біля с. Бірки у 1996 р. / Роман Берест // Наукові зошити історичного факультету. Матеріали наукової конференції / Упорядник М. Мудрий. – Львів: ЛДУ, 1997. – Вип. 1. – С. 11–13.
152. Берест Р. Методика краніометричних досліджень в археології. Методичні рекомендації для польових практичних занять. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 21 с.

153. Берест Р., Касюхнич В. З історії сільської округи літописного Звенигорода / Р.Я. Берест, В.В.Касюхнич // АДЛУ. – Львів: ЛДУ, 1998. – Вип. 3. – С. 31–35.

154. Берест Р. Нові археологічні матеріали з околиць літописного Звенигорода / Роман Берест // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали Міжнародної ювілейної наукової конференції. – Івано-Франківськ–Галич: Плай, 1998. – С. 56–60.

155. Берест Р. Розвідки 1998 року в околицях літописного Звенигорода / Р. Берест // АБУ 1997–1998 рр. / Ред. Гаврилюк Н. О. – К., 1998. – С. 55.

156. Берест Р. Давньоруські пам'ятки околиць літописного Звенигорода / Роман Берест // Галицько-Волинська держава. Матеріали і дослідження / Редакційна рада Р. Лубківський, Б. Чайковський, Р. Шуст. – Львів: Українські технології, 1999. – С. 4–6.

157. Берест Р. Википна кераміка як носій історичної інформації / Роман Берест // Український керамологічний журнал. – Полтава-Опішне, 2003. – № 1. – С.13–17.

158. Берест Р. Пам'ятки чорного духовенства на Прикарпатті: проблеми виникнення та розвитку в добу середньовіччя / Роман Берест // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали науково-краснознавчої конференції 26 жовтня 2000 р. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 169–172.

159. Берест Р. До питання про місце чорного духовенства у суспільному житті Давньоруської держави / Роман Берест // Середньовічна Європа: погляд з кінця ХХ ст. Матеріали наукової конференції 16–18 березня 2000 р. – Чернівці: Золоті литаври, 2000. – С. 253–257.

160. Берест Р. Розкопки давнього чернечого комплексу в Уневі / Берест Р. // АБУ 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 76–78.

161. Берест Р. Археологічні дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі 2000 р. / Роман Берест // АДЛУ / За ред. Романа Береста.– Львів: ЛНУ ім.І.Франка, 2002. – Вип. 5. – С. 267–290.

162. Берест Р. Я. Методика краніометричних досліджень в археології / Р.Я. Берест. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – 21 с.
163. Берест Р. Давні монастирі Прикарпаття / Роман Берест // АДЛУ. – Львів, 2003. – Вип. 6. – С. 129–138.
164. Берест Р. Типологія давніх монастирів Прикарпаття / Роман Берест // Король Данило та його місце в українській історії. Матеріали Міжнародної наук. конференції (29–30 листопада 2003 р.). – Львів: ВМС, 2003. – С. 206–207.
165. Берест Р. Я. Основні підсумки археологічних досліджень давньоруського чернечого комплексу в Уневі (1999–2002 рр.) / Берест Р. Я. // АБУ 2002–2003 рр. – К., 2004. – С. 7–9.
166. Берест Р. Ранньохристиянська символіка з Унева / Берест Р. // АДУ 2004–2005 рр. – К., 2005. – С. 77–78.
167. Берест Р. Середньовічний натільний хрестик з Унева / Роман Берест // МДАПВ. – Львів, 2006. – Вип. 10. – С. 237–239.
168. Берест Р. Середньовічне гутне виробництво із лісових угідь Унівської Святоуспенської Лаври / Роман Берест // Записки НТШ. Праці археологічної комісії. – Львів, 2007. – Т. ССЛШ. – С. 548–556.
169. Берест Р. Дослідження оборонних укріплень Унівського городища / Роман Берест // МДАПВ. – Львів, 2007. – Вип. 11. – С. 281–286.
170. Берест Р. До питання про прийняття християнства на землях Північного Прикарпаття / Роман Берест // АДЛУ. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – Вип. 10. – С. 185–194.
171. Берест Р. Дослідження монастиря в селищі Підкамінь на Львівщині / Роман Берест // МДАПВ. – Львів, 2008. – Вип. 12. – С. 360–368.
172. Берест Р. Еволюція середньовічного чернечого житла (XI–XVII ст.) на землях українського Прикарпаття / Роман Берест // АДЛУ. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – Вип. 11. – С. 95–115.
173. Берест Р. Житлові споруди середньовічного чернецтва на землях українського Прикарпаття / Роман Берест // МДАПВ. – Львів, 2009. – Вип. 13. – С. 154–161.

174. Берест Р. Розвідкові археологічні дослідження в околицях монастиря смт. Підкамінь на Бродівщині / Роман Берест // Фортеця. Збірник заповідника “Тустань” на пошану М. Рожка. – Львів: Камула, 2009. – С. 379–387.

175. Берест Р. Стародавні Унівські монастирі. Історичний путівник / Роман Берест, Лідія Берест. – Львів: Свічадо, 2009. – 32 с. + 48 іл.

176. Берест Р. Археологічна наука про форми, види та типи існування середньовічного чернецтва в Галичині / Роман Берест // АДЛУ. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім.І. Франка, 2010. – Вип. 12. – С.102–114.

177. Берест Р. Середньовічні чернечі промисли, господарські заняття та виробництва у Галичині / Роман Берест // МДАПВ. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 200–217.

178. Берест Р. Унівська лісова гута та її виробництво Роман Берест // Вісник Прикарпатського університету ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 14. – С. 117–127.

179. Берест Р. Середньовічне залізобне виробництва Унівського монастиря / Роман Берест // Галичина. – Івано-Франківськ, 2010. – Вип. 17. – С. 57–64.

180. Берест Р. Середньовічні українські чернечі пам’ятки батьківщини Івана Франка / Роман Берест // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 2010. – Вип. 51. – С. 106–113.

181. Берест Р. Середньовічні чернечі пам’ятки анахоретів Верхнього Подністер’я / Р.Я. Берест // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної конференції на пошану І. С. Винокура. – Кам’янець-Подільський, 23 – 25 вересня 2010 р. – Тернопіль, 2010. – С. 113–116.

182. Білас Н. Археологічна наука в Львівському університеті (XIX – 30-ті роки XX ст.) / Наталія Білас // АДЛУ. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім.І.Франка, 2005. – Вип. 8. – С.46–114.

183. Білас Н. Святооунуфріївський монастир в Старому Збаражі в світлі археологічних дослідів / Наталія Білас // Вісник Інституту археології. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – № 3. – С.223–228.

184. Білоус В. Етнографічні дослідження на західноукраїнських землях у третій чверті XIX ст. / Віра Білоус. – Львів, 2000. – 188 с.

185. Біляєва С. О. Тваринництво / Біляєва С. О. // Село Київської Русі (За матеріалами південноруських земель). – К.: Шлях, 2003. – С.76–81.

186. Бобровский Т. А. Заметки о культовой скальной архитектуре Юго-Западного Крыма / Т. А. Бобровский // Бахчисарайский историко-археологический сборник. – Бахчисарай, 2001. – Вып. 3. – С. 256–278.

187. Бобровский Т. А. К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей / Т. А. Бобровский // Тезисы историко-археологического семинара “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.” (15–18 мая 1990 г.). – Чернигов, 1990. – С.70–73.

188. Бобровський Т. Житлові споруди давньоруських печерних монастирів // Пам'ятки християнської культури Чернігівщини / Т. А. Бобровський. – Чернігів, 2002. – С.12–15.

189. Бобровський Т. Підземні споруди Києва від найдавніших часів до середини XIX ст. (спелео-археологічний нарис) / Т. Бобровський. – К., 2007. – 176 с.

190. Бобровський Т. К вопросу о типологии и датировке древнерусских пещерных монастырей / Т. А. Бобровский // Российская археология. – 1993. – № 4. – С.122–130.

191. Бобровський Т. А. Печерні монастирі і печерне чернецтво в історії та культурі середньовічного Києва: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 00.07.04. «Археологія» / Т. А. Бобровський. – К., 1995. – 18 с.

192. Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси / М. Ю. Брайчевский. – К.: Наукова думка, 1989. – 296 с.

193. Брайчевський М. Ю. Географічні межі Галицького князівства близько 1185 р. (з коментарів до “Слова о полку Ігоревім”) / М. Ю. Брайчевський // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ–Галич, 1998. – С. 24–28.

194. Булик Н. До питання про формування археологічної науки в Галичині у XIX столітті Наталя Булик // МДАПВ. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 372–385.

195. Булик Н. Археологічні колекції у музеях Львова (1823–1914) / Наталя Булик // МДАПВ. – Львів, 2008. – Вип. 12. – С. 407–428.

196. Булик Н. Археологічні осередки Львова (1875–1914): наукові пошуки та польові здобутки / Наталя Булик // АДЛУ. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2008. – Вип.11. – С. 209–237.

197. Буцманюк І. Унів і его монастирі / Оповів Іван Буцманюк.– Жовква: Печатня ОО. Василіан, 1904. – 96 с.

198. Ваврик М. Історичний нарис чернечого життя і Василіанські монастирі на Бойківщині // Бойківщина. – Філядельфія, 1980. – С. 251–290.

199. Ваврик М. Василіанські монастирі на галицькому Поділлі / о. Михайло Ваврик // Шляхами Золотого Поділля. – Філядельфія, 1960. – С. 243–260.

200. Ваврик М. Монастир ЧСВВ на Ясній горі в Гошеві / о. Михайло Ваврик. – Львів, 1978. – 45 с.

201. Вуянко М. Топоніміка як джерело вивчення історичної топографії середньовічних монастирів та церков прикарпаття / Вуянко М. // Галичина, 2004. – Вип. 10. – С. 32–42.

202. Вуянко М. Дослідження середньовічних монастирів Прикарпаття / Вуянко М. // Наукові записки інституту народознавства НАН України та Івано-Франківського краєзнавчого музею. – Івано-Франківськ, 2001. – Вип. 5–6. – С.234–239.

203. Ваврик М. По василіанських монастирях / о. Михайло Ваврик. – Торонто, 1958. – 286 с.

204. Вагилевич І. Монастир Скит у Маняві / Іван Вагилевич. – Львів, 1848. – 22 с.

205. Винокур І. Скелі й печери в історії Бакоти / І.Винокур // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С. 16–19.

206. Винокур І.С. Дослідження Бушанського скельного комплексу / І. С. Винокур // Археологія. – 1994. – № 3. – С.123–135.

207. Винокур І. С. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя / І. С. Винокур, П. А. Горішний. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 362 с.
208. Вечерський В. Українські монастирі / В. Вечерський. – К., 2008. – 400 с.
209. Вінтоняк О. Церкви та монастирі в Україні в XVIII ст. / о. О. Вінтоняк // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен, 1983. – Т. X. – 322 с.
210. Возний І. Типологія житлових споруд X–XIV ст. в межиріччі Верхнього Сірету та Середнього Дністра / Ігор Возний // МДАПВ. – Львів, 2010. – Вип. 14. – С. 151–171.
211. Возний І. П. Житлові споруди населення Північної Буковини в XII–XIV ст. (за матеріалами археологічних досліджень) / Возний І.П. // Українська історична наука на порозі XXI століття. Доповіді та повідомлення Міжнародного наукового конгресу. – Чернівці, 2001. – Т. 3. – С. 374–379.
212. Возний І. П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст. / Возний І. П. – Чернівці, 1998. – 153 с.
213. Войнилович І. Церков і монастир св. Юрія у Львові та відпусти і ярмарки святоюрські / І. Войнилович // Діло. – 1900. – № 89–127.
214. Войтович Л. В. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів / Войтович Л. В. – К., 1992. – 199 с.
215. Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. / Левко Войтович. – Львів, 1996. – 256 с.
216. Войтович Л. В. Середні віки в Україні: Хронологічні рамки і проблеми періодизації / Войтович Л. В. // П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців. Історія. – Чернівці, 2003. – Ч. 1. – С. 17–20.
217. Войтович Л. В. “Келійний літописець” Дмитра Туптала та “Слово о полку Ігоревім” / Войтович Л. В. // Львівська медієвістика. Дмитро Туптало у світлі українського бароко. – Львів, 2007. – Вип. 1. – С. 187–197.
218. Вуйцик В. З історії василіанських монастирів: Святомиколаївський монастир в Струсові / Володимир Вуйцик // Галицька брама. – Львів, 1999. – № 1–2. – С. 20.

219. Вуйцик В. Святоонуфрїївський монастир у Львові / Володимир Вуйцик // Монастир святого Онуфрія у Львові. Сьомі наукові драганівські читання. – Львів, 2007. – С. 21–39.

220. Вышелѣский Д. О. Борьба древнерусской церкви съ останками язычества въ строе семейномѣ и общественномѣ / Д. О. Вышелѣский // Христианское чтеніе. – С. Петербургѣ, 1896. – С. 93–117.

221. Гаврилів Б. Прикарпаття в історико-краєзнавчих дослідженнях Івана Вагилевича / Богдан Гаврилів. – Івано-Франківськ, 2003. – 43 с.

222. Гаврилів Б. Давній Галич в пам'ятках історії та культури / Богдан Гаврилів, Ігор Деркач, Володимир Кафарський. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 1999. – 148 с.

223. Георгієвский Г. Христианство въ пониманиі русскихѣ людей въ домонгольскій периодѣ / Г. Георгієвский. – М., 1893. – 177 с.

224. Галицька митрополія // Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – К., 2001. – С. 142.

225. Головацкій Я. Об изслѣдованіи памятниковъ русской старины сохранившихся в Галичинѣ на Буковинѣ / Я. Головацкаго // Труды Первого Археологическаго Сѣзда въ Москвѣ. – М., 1871. – С.219–242.

226. Головацкій Я. Новооткрытый источник для церковной истории Галицкой Руси XIV ст. / Я. Головацкій. – Львовъ, 1889. – 19 с.

227. Головацкий Я. Начало и дѣйствование Львовскаго Ставропигийскаго братства / Я. Головацкій. – Львовъ, 1860. – 48 с.

228. Голубецъ М. Лаврів (Історико-археологічна студія) / Микола Голубецъ // Записки ЧСВВ. – Жовква: вид-во оо.Василіан, 1926. – С.75–88.

229. Голубецъ М. Матеріали до каталогу Василіанських монастирів у Галичині / Микола Голубецъ // Записки чину св. Василя Великаго. – Львів, 1928. – № 1–2. – С.165–170.

230. Голубинскій Е. Історія Русской Церкви / Е. Голубинскій. Видання друге. – М., 1904. – Т. 1. – Ч. 2. – 790 с.

231. Готун І. А. Забудова поселень // Село Київської Русі (За матеріалами південноруських земель) / Готун І. А. – К., 2003. – С. 156–159.

232. Готун І. Типи будівель / Готун І. А. // Село Київської Русі (За матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 159–182.

233. Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть) / Сергій Горін. – Львів: Місіонер, 2007. – 336 с.

234. Грабовецький В. В. Галич – столиця Ростиславичів і Романовичів у міжнародних взаєминах XII–XIII ст. / В.В. Грабовецький // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ – Галич, 1998. – С. 41–46.

235. Гребеняк В. Засноване товариства охорони української старовини / Володимир Гребеняк // Діло. – 1913. – № 216.

236. Гримич М. Метод, методика та методологія в сучасній етнологічній науці // Етнічна історія народів Європи. – К., 2006. – Вип. 21. – С. 5–9.

237. Грицак П. Галицько-Волинська держава / Павло Грицак. – Нью-Йорк, 1958. – 172 с.

238. Грушевський М. Домажири чи Домамири? / М. Грушевський // Записки НТШ. – Львів, 1895. – Т. V. – Кн. 1. – 298 с.

239. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський [ред. кол. П. С. Сохань (голова) та ін.]. – К.: Наукова думка, 1992. – Т. 2. – 633 с.

240. Грушевський М. Чи маємо автентичні грамоти князя Лева? / М.Грушевський // Записки НТШ. – Львів, 1902. – Т. XLV. – С.1–22.

241. Гуньовський І. Печери Поділля та проблеми археології краю // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей / Гуньовський І. – Львів, 1995. – С.22–24.

242. Гупало В. Д. К методике исследования керамических комплексов / Гупало В. Д. // Керамика как источник (подходы и методы изучения). Тезисы докладов научной конференции. – Куйбышев, 1991. – С.47–49.

243. Гупало В. Д. Орнамент давньоруських гончарних виробів з Прикарпаття / Гупало В. Д. // Українське гончарство. – Київ–Опішне, 1993. – С. 213–217.
244. Гупало В. З історії дослідження ранньосередньовічної кераміки Прикарпаття та Західної Волині / Віра Гупало // МДАПВ. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С.353–372.
245. Гуржій О.І., Парахіна М.Б. Етнологічні осередки України в 20-х на початку 30-х років ХХ ст.: Нарис діяльності. – К., 2004. – 248 с.
246. Давиденко В. Монастир / Віталій Давиденко. – Вінниця: ДП “Державна картографічна фабрика”, 2006. – 272 с.
247. Диба Ю. Про результати археологічних досліджень 1933 року в соборі св. Юра у Львові / Юрій Диба // Лавра, 1999. – Вип. V. – С.31–44.
248. Димітрій, патріарх Київський і вся Україна. Печерні монастирі, скити та келії у світі й Україні / Патріарх Київський і вся Україна Димитрій // Основа. – 1995. – № 28 (6). – С. 118–134.
249. Довженок В. И. Селища и городища в окрестностях древнего Галича / Довженок В. И. // КСИА АН УРСР. – 1955. – Вып. 4. – С.12–13.
250. Долинська М. До проблеми складових та джерел соціотопографії / Мар’яна Долинська // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2003. – С.420–433.
251. Дороновичъ М. З. Исторический очеркъ предградья г. Каменец-Подольскаго русских фолварок / М.З. Дороновичъ. – Каменец-Подольский, 1883. – 25 с.
252. Дорош І. Лядівський скальний монастир / Дорош І. // Могилянські читання. Збірник наукових праць. – К., 2001. – С. 116–125.
253. Дубакинъ Д. И. Вліяніе христіанства на семейный бытъ русскаго общества вѣ період до времени появленія “Домостроя” / Д.И. Дубакинъ. // Христианское чтеніе. – С. Петербургъ, 1880. – С. 311–361.
254. Дучиц Л. Сведения о пещерах Беларуси / Дучиц Л. // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів,

2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С.36–37 (124 с.).

255. Егоров І. Печерные храмы трехъ монастырей Кишеневской епархии Жабского, Сахарнянского и Цибавского / І. Егоров // Труды Бессарабскаго Церковнаго Историко-Археологическаго общества. – Кишенёв, 1918. – Вып. 10 – С.11–20.

256. Заклинський К. Нарис історії Краснобрідського монастиря / К.Заклинський // Науковий збірник. – Пряшів, 1965. – С.43–58.

257. Зашкільняк Л. Іван Вагилевич на тлі свого часу та історіографії // Багатокультурне історичне середовище Львова ХІХ і ХХ століття / Леонід Зашкільняк / За ред. Леоніда Зашкільняка і Єжи Матерніцького. – Львів–Жешув, 2006. – Т. ІV. – С.146–153 (496 с.).

258. Зашкільняк Л. Методологія історії від давнини до сучасності / Леонід Зашкільняк. – Львів, 1999. – 229 с.

259. Зімельс Ю. Історія досліджень печер Боршівського району / Юзеф Зільмес // Літопис Борщівщини. – Борщів: Чумацький шлях, 1993. – Вип. 3. – С.38–40.

260. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова /Денис Зубрицький. – Львів, 2002. – 602 с.

261. Жилюк С. І. Монастирі Волині. Історико-краєзнавчий нарис / С.І.Жилюк, Костриця М. Ю. – Житомир, 1996. – 63 с.

262. Исаевич Я. О древнейшей топонимии Прикарпатья и Верхнего Побужья / Я. Д. Исаевич // Славянские древности. – К.: Наукова думка, 1980. – С.72–80.

263. Історія української культури / Під ред. І. Крип'якевича. – К.: Либідь, 1994. – 652 с.

264. Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у ХVІ–ХVІІІ століттях: історичні нариси / Василь Інкін / Упор. та наук. ред. М. Крикуна. – Львів, 2004. – 420 с.

265. Кабанець Є. П. Антоній Печерський та виникнення печерної аскези на Русі / Кабанець Є.П. // Любецький з'їзд князів 1097 р. – Чернігів, 1997. – С. 65–67.
266. Карпович В. Скальний монастир у Розгірчі / Василь Карпович // Записки ЧСВВ. – Львів, 1930. – Т. III. – Вип. 3–4. – С. 562–573.
267. Климов В. В. Соціально-культурна значущість монастирів в Україні / Климов В. В. // Українська православна церква між Сходом і Заходом / За ред. П. Яроцького. – К., 1996. – С.119–134.
268. Климов В. В. Християнське чернецтво України / Климов В. В. // Українське релігієзнавство. – 2008. – № 46. – С.281–302.
269. Кметь В. Документи до біографії першого львівського владика Макарія (Тучапського) в актах Коронної метрики / Василь Кметь // Наукові зошити історичного факультету. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С.18–25.
270. Кметь В. Львівський єпископ Єремія (Тисаровський) у “Життєписах” сучасника / Василь Кметь // Наукові зошити історичного факультету. – Львів, 2001. – Вип. 4. – С.69–82.
271. Коваль І. Церковна археологія / Ігор Коваль. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 1998. – 168 с.
272. Козюба В. К. Південноруське сільське житло (матеріали до реконструкції заглибленого житла XI–XIII ст.) / Козюба В.К. // Археологія. – 1998. – № 1. – С.28–46.
273. Козак Д. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі) / Козак Д., Прищепа Б., Шкоропад В. – К., 2004. – 300 с.
274. Кожолянюк Г.К., Шестаков Ю.П. Методика польових експедиційних досліджень поселень та житла // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2003. – Т.1 (15). – С.236–245.
275. Коструба Т. Лаврівський монастир у списку волинських городів XIV ст. / Теофіль Коструба. – (рукопис – знаходиться у фондах ЦДІАУ у Львові, ф. 684, оп. 2, спр. 131).

276. Корчинський О. М. Нові дані про великі городища у Верхньому Подністров'ї / О. М. Корчинський // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ–Галич, 1998. – С.78–81.

277. Корчинський О. Середньовічні городища на околицях сіл Которини, Старе Село, Цвітова / Орест Корчинський // МДАПВ. – Львів, 2009. – Вип. 13. – С.234–254.

278. Котляр М. Галицько-Волинська Русь / М.Ф. Котляр. – К., 1998. – 336 с.

279. Котляр Н. Ф. К вопросу о генезисе восточнославянских городов (На материалах Галичины и Волыни / Н. Ф. Котляр // Славянские древности. – К.: Наукова думка, 1980. – С.117–133.

280. Кояловичъ М. Исторія базилианскаго ордена / М. Кояловичъ // Христiанское чтение. – С. Петербургъ, 1864. – Ч. 1. – С.12–14.

281. Крак О. В Перемишлі, на Знесенню / Ольга Крак // Галицька брама. 1999. – № 1–2 (49–50). – С. 32.

282. Крашенинникова О. А. Типикон // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия / Крашенинникова О. А. – www. KM. ru.

283. Крест // Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия. – www. KM. ru.

284. Крикун М. Епізод із землеволодільчих відносин шляхти у Брацлавському воєводстві в останній чверті XVI ст. / Микола Крикун // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, ЛНУ ім. І. Франка, 2000. – Вип. 35–36. – С.98–113.

285. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / Іван Крип'якевич. – Львів, 1999. – 220 с.

286. Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу / Іван Крип'якевич // Лавра. – 1999. – № 5. – С.45–64.

287. Крип'якевич І. Княжий Самбір і Самбірська волость / Іван Крип'якевич // Літопис Бойківщини. – 1938. – Ч. 10. – С.26–32.

288. Крип'якевич І. Топоніміка старого Львова / Іван Крип'якевич // Науково-інформаційний бюлетень архівного управління УРСР. – К., 1964. – №5 (67). – С.85–87.

289. Кондратюк К.К. Видатні історики України ХІХ — початку ХХ ст. Історіографічні нариси / К.К. Кондратюк. — Львів, 1996. — 196 с.
290. Крушельницька Л., Бандрівський М. Археологічні розкопки А. Кіркора і Г. Осовського на Тернопільщині 70–90 рр. ХІХ ст. / Лариса Крушельницька, Микола Бандрівський // МДАПВ. Постаті української археології. — Львів, 1998. — Вип. 7. — С.73–75.
291. Курдиновский В. Общій очеркѣ о пещерныхѣ храмах Бессарабіи / В.Курдиновский // Древнейшія типичныя православныя церкви Бессарабіи. — Кишинев, 1918. — Вып. 10. — С.1–9.
292. Кучера М. П. Кераміка // Археологія Української РСР / М.П. Кучера. — К.: Наукова думка, 1975. — Т.3. — С.346–352. (502 с.)
293. Кучинко М. М. Волинська земля Х — середини ХІV ст.: археологія та історія / М.М. Кучинко. — Луцьк: Вежа 2002. — 304 с.
294. Кучинко М. М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї / М.М. Кучинко. — Луцьк, 1996. — 208 с.
295. Л. П. Когда и гдѣ довершилось крещеніе Кіевлянѣ при св. Владимирѣ / Л.П. // Кіевская Старина. — Кіевѣ, 1888. —№ 9. — С. 175–185.
296. Лаба В. Історична топоніміка Перемишлянського району Львівської області / Василь Лаба. — Львів: Камула, 2007. — 152 с.
297. Лаба В. Історія села Страдч та штрихи до історії села Ємельня від найдавніших часів до 1939 року / Василь Лаба. — Львів, 1999. — 36 с.
298. Лаба В. Історія села Шоломия / Василь Лаба. — Львів, 1997. — 96 с.
299. Левченко М. В. Взаимоотношения Византии и Руси при Владимире / Левченко М. В. // Византийский временник. — М., 1953. — Т. VII. — С.194–223.
300. Лесик О.В. Замки і монастирі України / О.В. Лесик. — Львів: Світ, 1993. — 176 с.
301. Ломачинська І. Монастирі між духом і світом / Ірина Ломачинська // Людина і світ. — 1999. — № 11–12. — С.45–48.

302. Лех Я. З історії українсько-польських зв'язків в археології (кінець XVIII–1939 р.) / Яцек Лех // АДЛУ. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2006. – Вип. 9. – С.17–53.
303. Лінч Дж. Середньовічна Церква. Коротка історія / Джозеф Лінч [пер. з англ. В. Шовкун]. – К.: Основи, 1994. – 492 с.
304. Лісовська Є. Кадастрові карти як джерело до історії Галичини XIX століття / Лісовська Є. // Картографія та історія України. Збірник наукових праць Ред. Я. Дашкевич, П. Сохань та ін. – Львів-Київ-Нью-Йорк: Вид-во М.П. Коць, 2000. – С. 243–251.
305. Лосик М. Фізико-хімічні дослідження вогнетривів і скла Унівської Святоуспенської лаври / Марія Лосик // АДЛУ. – Львів: ЛНУ ім.І.Франка, 2002. – Вип. 5. – С. 362–378.
306. Лукань Р. Початки добромильських Василіан / о. Роман Лукань // Альманах Василіанських богословів. – Жовква, 1933. – 46 с.
307. Лукань Р. Василіанські монастирі в Станіславівській єпархії / о. Роман Лукань // Нова Зоря. – 1935. – С.3–37.
308. Лукань Р. Василіанські монастирі на Покутті / о. Роман Лукань // Нова Зоря. – 1938. – № 53.
309. Макарчук С.А. Етнічна історія України: Навч. Посіб. / С.А. Макарчук. – К.: Знання, 2008. – 471 с.
310. Макарій. Русские монастыри въ периодъ монгольской / Макарій // Христианское чтение. – С. Петербургъ, 1861. – С.145–204.
311. Макарчук С. Історичні неписемні джерела / Степан Макарчук. – Львів, 2002. – 200 с.
312. Макарчук С. Писемні джерела з історії України: Курс лекцій / Степан Макарчук. – Львів, 1999. – 352 с.
313. Максимов Є. В. Городище Монастирьок VIII – XIII ст. на Середньому Дніпрі / Є.В. Максимов, В.О. Петрашенко // Археологія. – 1980. – № 33. – С.3–20 (112 с.).

314. Макаров Н. А. Каменные подушки в погребениях древнерусских городских некрополей / Н. А. Макаров // Советская археология. – 1981. – № 2. – С.111–116.

315. Малевская М. К вопросу о керамике Галицкой земли / М.В. Малевская // КСИА. – 1969. – № 120. – С.27–34.

316. Малєєв Ю., Олійник В. Наскельні зображення в печері Кошова біля с. Лисичники / Ю. Малєєв, В. Олійник // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С.52–53.

317. Марчук В. В. Українська греко-католицька церква. Історичний нарис. / Марчук В. – Івано-Франківськ: Плай. 2001. – 164 с.

318. Мартинюк С. Скляна гута кінця XVI–XVII століть в околицях лісових угідь Унівської Святоуспенської лаври / Святослав Мартинюк // АДЛУ.– Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2002. – Вип. 5. – С.344–361.

319. Мацек В. Княже митрополиче Стільсько в Миколаївщині над Дністром // Наша Батьківщина / В.Мацек. – Львів, 1938. – С.129–131.

320. Мацкевий Л. Печерні пам'ятки заходу України – джерела матеріальної і духовної культури / Л. Мацкевий, Л. Тарасенко, В. Юрін, В. Мазур // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С.59–62.

321. Митрополит Іларіон. Аскет українець – старець Паїсій Величковський / Митрополит Іларіон // Слово Істини, 1949. – № 6–7. – С.14–17.

322. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Святий Дмитро Туптало. Його життя і праця / Митрополит Іларіон. – Вінніпег, 1960. – 224 с.

323. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Преподобний Іов Почаївський / Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). – Вінніпег, 1957. – 64 с.

324. Митрополит Іларіон (Іван Огієнко). Життєописи великих українців Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) [упор. М. С. Тимошик]. – К., 1999. – 672 с.

325. Мисько Ю. Про сакральні функції східнослов'янського житла (за матеріалами Пруто-Дністровського межиріччя / Ю. В. Мисько // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Прут, 2000. – Вип. 1. – С.113–120.

326. Михайлина Л. П. Типологія східно-слов'янських жител VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами / Л. П. Михайлина // Археологічні студії. – Київ-Чернівці: Прут, 2001. – Вип. 2. – С.116–131.

327. Мицько І. Про початки Святоонурівського монастиря в Лаврові / Ігор Мицько // Лавра. – 1999. – № 6. – С.27–34.

328. Мицько І. Святоуспенська Лавра в Уневі / Ігор Мицько. – Львів: Свічачо, 1998. – 328 с.

329. Мицько І. Лаврівський монастир та його святий покровитель / Ігор Мицько // Слово Просвіти. – 2003. – № 6.

330. Могаричев Ю. М. Пещерные церкви Качи-Кальена / Ю.М. Могаричев // Античная древность и средние века: Византия и средневековый Крым / Сборник Уральского государственного университета. Научно-исследовательский центр Крымоведения. – Симферополь, 1995. – С.102–106.

331. Могаричев Ю. М. Пещерные церкви Качи-Кальена / Ю.М. Могаричев // Античная древность и средние века: Византия и средневековый Крым. Сборник научных трудов. – Симферополь, 1997. – С.3–14.

332. Могаричев Ю. М. Пещерные церкви Таврики / Ю.М. Могаричев. – Симферополь, 1997. – 384 с.

333. Моця О. П. Костниця в Антонієвих печерах в Чернігові (про деякі особливості християнської обрядовості на Русі) / О.П. Моця, В.Я. Руденюк // 1000 років Чернігівській єпархії. – Чернігів, 1992. – С.31–34.

334. Моця О. П. Підплитові поховання на південноруських могильниках / О.П. Моця // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II половині першого на початку другого тисячоліть н.е. – Чернівці, 1994. – С.31–34.

335. Мудрий С. Нарис історії Церкви в Україні / Софрон Мудрий. – Рим: Українська папська колегія Святого Йосафата, 1995. – 296 с.

336. Мудрий С. По василіанських монастирях Галичини / Софрон Мудрий // Галицька брама. – № 1–2 (49–50). – 1999. – С.2–3.
337. Нагаєвський І. Кирило-Мефодіївське християнство в Русі-Україні / І. Нагаєвський // Записки ЧСВВ. – Рим, 1954. – С.176–209.
338. Назарук О. По наших монастирях / О.Назарук // Америка. – 1954. – № 144–163.
339. Нариси історії архівної справи в Україні / за заг. ред. І. Матяш та К. Климової. – К.: КМ Академія, 2002. – 610 с.
340. Нечитайло П. Буквені знаки і написи у печерних монастирях Середнього Подністров'я / П. Нечитайло // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С.230–237.
341. Нечитайло П. Дослідження печерного монастиря с. Стінка / П. Нечитайло // Матеріали Х Подільської Історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.137–144.
342. Нечитайло П. Печерні монастирі Поділля / П. Нечитайло // Давня і середньовічна історія України (Історико-археологічний збірник). – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.311–319.
343. Нечитайло П. О. Культові християнські печерні споруди в Середньому Подністров'ї / П. О. Нечитайло // Сакральні споруди у житті суспільства: історія і сьогодення. Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції “Софійські читання”. Київ, 27–28 листопада 2003 р. – К., 2004. – С.199–203.
344. Нечитайло П. О. Печерні монастирі-фортеці у Середньому Подністров'ї / П. О. Нечитайло // Магістеріум. Археологічні студії. – К., 2003. – Вип. 11. – С.75–82.
345. Нечитайло П. О. Лапідарні написи Жванецької печери / П. О. Нечитайло // Наукові записки. Спеціальний випуск. – К., 2002. – Т. 20. – Ч. 1. – С.171–176.
346. Нечитайло П. О. Спелеоархеологічні роботи на лівобережжі Дністра / П.О. Нечитайло, Р.В. Забашта, Б.Т. Рідуш // АДУ в 2002–2003 рр. – К., 2003. – С.237–242.
347. Огієнко І. Українська церква. Нариси історії Української Православної церкви / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). – Прага, 1942. – Т.1. – 236 с.

348. Огієнко І. Українське монашество / Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). – К., 2002. – 393 с.
349. Олійник В. Дослідження печер на Заліщанщині / В. Олійник // Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2003. – С.81–91.
350. Острогорський Г. Історія Візантії / Георг Острогорський [пер. з нім. А.Онишко]. – Львів: Літопис, 2002. – 608 с.
351. Павлюк С. Походження українського народу в контексті традиційної культури / Степан Павлюк. – Львів, 2006. – 228 с.
352. Пастернак Я. Археологія України / Ярослав Пастернак. – Торонто, 1961. – 798 с.
353. Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. / Ярослав Пастернак. – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – 347 с.
354. Патрило І. Нарис історії Галицької Провінції ЧСВВ / о. Ізидор Патрило // Записки ЧСВВ. – Рим, 1982. – Т. XI. – С.43–130.
355. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М.: Изд-во Акад.наук СССР, 1950. – 330 с.
356. Пекар А. Чернече життя Київської Руси в домонгольській добі / о. А. Пекар, ЧСВВ // Нарис історії василіанського чину святого Йосафата. – Рим, 1992. – С.19–45.
357. Пекар А. Доба занепаду українського чернецтва (від пол. 13-го до кінця 16 століття) / о. А. Пекар, ЧСВВ // Нарис історії василіанського чину святого Йосафата. – Рим, 1992.– С.70–91.
358. Пеленський Й. З руїн Галича / Йосиф Пеленський // Записки НТШ. – Львів, 1909. – Т. ХСІ. – С. 159–160.
359. Пелешишин М. А. Стародавня Яворівщина. Нариси з історії та археології / М. А. Пелешишин. – Львів: Світ, 1996. – 120 с.
360. Пелешишин М., Берест Р. З історії вивчення печери в с. Страдч на Львівщині / М. Пелешишин, Р. Берест // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С.72–76.

361. Петегирич В., Павлів Д., Принада І. Поселення Х–ХІ ст біля с. Черчика на Яворівщині / Володимир Петегирич, Дмитро Павлів, Ігор Принада // МДАПВ. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С.280–296.

362. Петраускас А. Сільськогосподарські та інші промисли / Петраускас А. В. // Село Київської Русі (За матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С.81–95.

363. Петрашенко В. О. Житла VIII–IX ст. на Правобережному Подніпров'ї / В.О. Петрашенко // Археологія. – 1982. – № 37. – С. 51.

364. Петрашенко В. О. Житла та внутрішня забудова садиб давньоруських поселень Київської Наддніпрянщини / Петрашенко В. О. // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2003. – Вип. 14. – С.92–100.

365. Петров Н. Очеркѣ исторіи базилианскаго ордена в бывшей Польщѣ / Петров Н. // Труды Кіевской духовной академіи. – Кіевѣ, 1870. – С.373–389.

366. Петрушевич А. Жизнь преподобного отца Иова, основателя ставропигиальной Скитской обители чину св. Василия Великого, списана современником иеромонахом Игнатием из Любартова / А. Петрушевич // Зоря Галицкая яко Альбум на 1860 г.

367. Петрушевич А. Историческое известие о церкви св. Пантелеймона близ города Галича / А. Петрушевич. – Львов, 1881. – 118 с.

368. Петрушевич А. О галицких епископах со времен учреждения Галицкой епархии, даже до конца XIII века / А. Петрушевич // Галицкий исторический сборник, издаваемый Обществом Галицко-Русской матицы. – Львов, 1854. – Вып. II. – С.3–81.

369. Петрушевич А. О начатках перваго епископства в Галицко-русском княжестве / А. Петрушевич // Зоря Галицкая. – 1853.– Ч. 7.

370. Петрушевич А. Об уничтоженных львовских монастырях / А. Петрушевич // Галицкий исторический сборник. – Львов, 1853. – Вып. 1. – С.22–28.

371. Петрушевичъ А. С. Критико-историческіе разсужденія о надднестрянском городе Галиче и его достопамятностях / А. С. Петрушевич. – Львов, 1888. – 26 с.

372. Петрушевич А. С. Краткое историческое известіе о времени введения христіанства на Галичской Руси особенно же об учрежденіях святительскихъ столицъ в Галич и Львов и святителяхъ сидевшихъ на упомянутыхъ столицахъ Великоморавской держави еще в X ст. / А. С. Петрушевич. – Львов, 1882. – 24 с.

373. Пивоваров С. В. Культурна спадщина давньоруського населення Середнього Дністра та Попруття / С. В. Пивоваров // Етнічна самосвідомість і національна культура. – К., 1991. – С.138–139.

374. Пивоваров С., Чеховський І. На Дністрі на “оукраинѣ галичской” / Сергій Пивоваров, Ігор Чеховський. – Чернівці, 2000. – 145 с.

375. Пивоваров С. Христіянські старожитності в межиріччі Верхнього Пруту та Середнього Дністра / Сергій Пивоваров. – Чернівці, 2001. – 152 с.

376. Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.) / С. В. Пивоваров. – Чернівці, 2006. – 300 с.

377. Пивоваров С., Чучко М. Святий великомученик Іоанн Новий і перше масове паломництво прочан до Сучави / Пивоваров С., Чучко М. // Світильник. – 2000. – № 5. – С.45–53.

378. Пламеницька О. Новий погляд на початки скельної христіянської архітектури в Україні-Русі (скельні монастирі Наддністрянщини) / О. Пламеницька // Українська академія мистецтв. Дослідницькі та науково-методичні праці. – К., 2000. – Вип. 7. – С.144–151.

379. Площанскій В. А. Добромиль. Монастырь Ч. св. Василя В. и несколько словъ обѣ отношеніяхъ города / В. А. Площанскій // Науковий збірник Галицко-Русской Матицы. – Львовѣ, 1867. – С.211–254.

380. Площанскій В. А. О Монастырѣ и Церквахѣ Дрогобичскихѣ // Науковий збірник Галицко-Русской Матицы / В. А. Площанскій. – Львовѣ, 1867. – С.179–188.

381. Погоральський Я. Житлові комплекси з поселення Черчик 1 на Розточчі / Ярослав Погоральський // МДАПВ. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С.324–336.

382. Покровській А. И. О соборах юго-западной Руси XV–XVII вѣковъ / Покровській А. И. // Богословській вѣстникъ, 1906. – С.108–151.

383. Польшванний Д. И. Культурное своеобразие средневековой Болгарии в контексте византийско-славянской общности IX–XV вв. / Д. И. Польшванний. – Иваново, 2000. – 289 с.

384. Попов А. Царевград Тырнов. Средневековые надписи, монограммы, буквы и знаци от Тырновска “Велика Лавра” / А. Попов. – София, 1984. – 188 с.

385. Порфірій В. Василянський Чин від Берестейського з’єднання 1596 р. до 1743 р. / о. Порфірій В. // Записки ЧСВВ. – Рим, 1988. – Т. XIII. – Вип. 1–2. – С.95–153.

386. Правила для монахів святого отця нашого Василя Великого [пер. схимомонах ЧСВВ Митрополит Андрей]. – Жовква, 1911. – 64 с.

387. Пронштейн А. П. Вопросы теории и методики исторического исследования / А. П. Пронштейн, И. Н. Данилевский. – М.: Высшая школа, 1986. – 206 с.

388. Приселков М. Д. Афтон в начальной истории Киево-Печерского монастыря / М. Д. Приселков. // Известия отделения русского языка в словесности. – С. Петербургъ, 1912. – № 2. – С.186–197.

389. Раппопорт П. Древнерусское жилище (VI – XIII вв.) / Раппопорт П.А. // Древнее жилище народов Восточной Европы. – М.: Наука, 1975. – С. 104–155.

390. Раппопорт П. Жилище / П.А Раппопорт, Б. А. Колчин, Г.В. Борисович // Древняя Русь. Город, замок, село. – М.: Наука, 1985. – С.136–154.

391. Ратич О. Древньоруські археологічні пам’ятки на території західних областей УРСР / О. Ратич. – К.: Вид-во Академії Наук Української РСР, 1957. – 96 с.

392. Решетило С. Коротенький огляд василянських монастирів в Галичині / С. Решетило // Календар “Місіонаря”. – Жовква, 1923. – С.99–120.

393. Рідуш Б. Спелеоархеологічні та спелеїстичні дослідження в Сокілецькому мікрорайоні / Б. Рідуш, В. Захар'єв // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнографії. Збірник наукових статей. – Чернівці, 1997. – Вип. 4. – С.120–126.

394. Рідуш Б. Культові печери Буковинського Подністров'я / Б. Рідуш // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 1996. – Вип. 1. – С. 3–10.

395. Рідуш Б. Непоротівський (Галицький) печерний монастир: стан та перспективи дослідження / Богдан Рідуш // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. Збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. – Т. 1. – С.108–127.

396. Рідуш Б. Печери в урочищі Монастир біля Василева / Богдан Рідуш // Буковина мій рідний край. Матеріали II історико-краєзнавчої конференції молодих дослідників, студентів та науковців. – Чернівці, 1997. – С.29–31.

397. Рідуш Б. Т. Печери Середнього Подністров'я в історії заселення регіону / Б.Т. Рідуш. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07. 00. 04 «археологія». – Чернівці, 2000. – 167 с. (Рукопис зберігається у науковій бібліотеці ЧДУ ім. Ю. Федьковича).

398. Рідуш Б. Субоцький печерний монастир / Богдан Рідуш, Павло Нечитайло // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнографії.: Збірник наукових статей. – Чернівці, 1999. – Т. 2. – С.188–193.

399. Рідуш Б. Т. Печери Середнього Подністров'я в історії заселення регіону / Б.Т. Рідуш. Автореф. дисерт. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: за спец. 07. 00. 04 «археологія». – Чернівці, 2000. – 19 с.

400. Рідуш Б. Печерні монастирі Подністров'я / Богдан Рідуш // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. Матеріали Міжнародної наукової конференції. – Чернівці, 2000. – С.46–51.

401. Рідуш Б. Скельно-печерні природно-антропологічні комплекси в ландшафті Дністровського каньйону / Богдан Рідуш // Річкові долини: природа-ландшафти-людина. Збірник наукових праць. – Чернівці-Сосновець, 2007. – С.281–308.

402. Рожко В. Православні монастирі Полісся / Рожко Володимир. – Луцьк: Надстир'я, 1996. – 210 с.
403. Рожко М.Ф. Карпатські шляхи та їх оборона / М.Ф. Рожко // Український історичний журнал. – К.: Наукова думка, 1990. – № 10. – С.86–97 (160 с.).
404. Рожко М. Проблема вивчення наскельних споруд та методика їх дослідження / М. Рожко // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С.82–84.
405. Рожко М. Археологічно-архітектурні дослідження Лаврівського монастиря / Михайло Рожко // Лавра. – 1999. – № 1. – С.37–43.
406. Рожко М. Про деякі оборонні Преображенські монастирі в Галичині / Михайло Рожко // Лавра, 1999. – № 1. – С. 46–49.
407. Рожко М. Археологічно-архітектурні дослідження церкви св. Онуфрія Лаврівського монастиря / Михайло Рожко // Українське сакральне мистецтво: традиції сучасність перспективи. – Львів, 2001. – С.84–96.
408. Рожко М. Оборонний СпасоПреображенський монастир XIII ст. в с. Спас / Михайло Рожко // Старосамбірщина. Альманах. – Львів, 2001.– С.7–14.
409. Рожко М. Оборонне будівництво Данила Галицького / Михайло Рожко // Галицька брама. – 2001. –№ 9–10 (81–82). – С.24–29.
410. Руденок В. Я. Тайны монастырских подземелий / В. Я. Руденок. – Чернигов, 2006. – 64 с.
411. Русские монастыри на Угорской Руси // Временникъ Института Ставропигийскаго. – Львов, 1872. – С.114–120.
412. Рутський В. Правила для монахів Ч. св. Василя В. / Велямина Рутського [пер. А. Шептицький] // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1924. – Т. 1. – С.56–76.
413. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: Академия Наук СССР, 1948. – 792 с.
414. Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути / Рыбаков Б.А. // История культуры Древней Руси. Домонгольский период. – М.–Л., 1948. – Т.1. – С.147–149.

415. Рыбаков Б. А. Языческое мировоззрение русского средневековья / Б.А. Рыбаков // Вестник истории. – 1974. – № 1. – С.3–30.
416. Рыбаков Б. Язычество Древней Руси / Борис Рыбаков. – М.: Наука, 1988. – 783 с.
417. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 2002. – 592 с.
418. Святоуспенська лавра в Уневі / Відпов. ред. Мирослава Лемик. – Львів: Свічадо, 2010. – 160 с.
419. Свешніков І. К. Звенигород. Краєзнавчий нарис./ І. К. Свешніков. Львів, 1987. – 48 с.
420. Свешников И. К., Гупало В. Д. Керамика датированная кладами монет // Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskiech od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. – Rzeszów, 1994. – S. 139–142.
421. Сегеда С. Основи антропології: навчальний посібник для історичних спеціальностей вузів / Сергій Сегеда. – К.: Либідь, 1995. – 208 с.
422. Сергеева М. С. Про один тип опалювальних пристроїв у ранньослов'янському та давньоруському житлі / М.С. Сергеева // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины. Международная научная конфер., Харьков, 1–3 марта 1993. Тезисы докладов. – Харьков, 1995. – С.90–91.
423. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии / Е. Сецинский // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С.197–354.
424. Сецинский Е. Раскопки Бакотского монастыря в 1892 году / Е. Сецинский // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1892. – № 39. – С.706–708.
425. Сецинский Е. Раскопки древнего скального монастыря в с. Бакоте Ушицкого уезда / Е. Сецинский // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1891. – № 46. – С.1–9.
426. Сиволап М. Культіві підземні споруди на території Черкащини / М. Сиволап, Л. Сиволап, О. Марченко // Християнські старожитності Лівобережної України. – Полтава, 1999. – С.91–96.

427. Ситник О. Деякі проблеми і перспективи дослідження печерних археологічних пам'яток / О. Ситник // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С. 89–92.

428. Ситник О. Постаті археології Львівського університету / Олександр Ситник // АДЛУ. – Львів: Видавничий центр Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. – Вип. 8. – С.11–45.

429. Сілецький Р. Система опалення традиційного житла Полісся I–ї половини ХХ ст. (за експедиційними матеріалами) / Р. Сілецький // Полісся: мова культура, історія. Матеріали міжнародної конференції. – К., 1996. – С.303–304.

430. Сіреджук П. До генези міст Галицької землі у XIV–XVIII ст. / Петро Сіреджук // Книга міст Галичини. Міждисциплінарні дослідження у містознавстві. – Львів, 1999. – № 379. – С.60–66.

431. Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – 124 с.

432. Смирнов А. П. К вопросу об археологической культуре / Смирнов А. П. // Советская археология. 1964. – № 1. – С.3–19.

433. Софроненко К. Общественно-политический строй Галицко-Волынской Руси / К. Софроненко. – М.: Наука, 1955. – 135 с.

434. Стахів М. Христова церква в Україні. 988–1596 / Матвій Стахів. – Львів: “Стрім”, 1993. – 585 с.

435. Сохацький М. Археологічні дослідження в Борщівському районі на Тернопільщині / Михайло Сохацький // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Чернівці, 2000. – Вип. 2. – С.17–23.

436. Сохацький М. З життя і творчого доробку археолога Готфрида Осовського / Михайло Сохацький // МДАПВ. Постаті української археології. – Львів, 1998. – Вип. 7. – С. 75–77.

437. Стародавнє виробництво на території України: Збірник наукових праць [відп. ред. С. В. Паньков]. – К.: Наукова думка, 2002. – 196 с.

438. Стеблій Ф. Чарнецький Адам Зоріан // Довідник з історії України (А–Я) / [за заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста]. – К.: Генеза, 2001. – С.1038–1039.

439. Стецик Ю. Монастирі Дрогобичини (XIV – початок XIX ст.) / Юрій Стецик. – Дрогобич, 2000. – 75 с.

440. Стефанович М. Петроглифи Гуцульщини: Стан і перспективи досліджень / М. Стефанович // Скелі й печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С.101–104.

441. Сулик Р. Скельний монастир в Розгірчі на Стрийщині / Р. Сулик // Скелі і печери в історії та культурі стародавнього населення України. Наукова конференція. Львів, 2–3 лютого 1995 року. Збірник тез, повідомлень і доповідей. – Львів, 1995. – С.108–111.

442. Сулковский И. С. Бакота и освящение пещерной церкви в бывшем здесь скальном монастыре (1 августа 1893 г.) / И. С. Сулковский // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1893. – № 37–38. – С.634–637.

443. Сулковский И. С. Субоч (Ушицкого уезда) и его пещеры / И. С. Сулковский // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1887. – № 26. – С.615–626.

444. Терновскій Ф. Изучение византийской истории и ея тенденціозное приложение в Древній Руси / Ф. Терновскій. – Київ, 1874. – 74 с.

445. Терський С. Лучеськ Х–XV ст. / Святослав Терський. – Львів: Видавництво Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. – 252 с.

446. Тимошенко Л. Невідомий василіанський життєпис митрополита Михайла Рогози / Леонід Тимошенко // Наукові зошити історичного факультету. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка, 2001. – Вип. 4. – С.59–68.

447. Тимощук Б. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. / Б. Тимощук. – М.: Наука, 1990. – 185 с.

448. Тимощук Б. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Б.Тимощук. – К.: Наукова думка, 1982. – 206 с.

449. Тимощук Б. О. Теробовль – місто Галицької Русі / Б. О. Тимощук // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ–Галич, 1998. – С.124–127.
450. Тимощук Б. О. Східні слов'яни VII – X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Б. О. Тимощук. – Чернівці, 1999. – 176 с.
451. Тимощук Б. О. Східні хорвати / Б. О. Тимощук // МДАПВ. – Львів, 1995. – Вип.6. – С.214–218.
452. Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории / П. П. Толочко. – К.: Наукова думка, 1987. – 246 с.
453. Толочко П. Київська Русь / П. Толочко. – К.: Абрис, 1996. – 357 с.
454. Толочко О.П. Київська Русь. Україна крізь віки / О.П. Толочко, П.П. Толочко. – К., 1998. – Т.4. – 352 с.
455. Толочко О. П. Петро Акерович – гаданий митрополит всея Русі / О.П.Толочко // Український історичний журнал. – 1990. – № 6. – С.45–54.
456. Толочко П. П. Галичу 1100 років / П.П. Толочко // Галич і Галицька земля. – Київ-Галич, 1998. – С.4–5.
457. Толочко П. П. Происхождение древнейших восточнославянских городов / П.П. Толочко // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К., 1985. – С.5–19.
458. Томашівський С. Історія церкви на Україні / Степан Томашівський // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1932. – Т. IV. С.83–84.
459. Томашівський С. Боярин чи ігумен? (Причинок до питання про особу митрополита Петра Акеровича) / С. Томашівський // Записки ЧСВВ. – Жовква, 1928. – Т. III. – Вип. 1–2. – С.171–178.
460. Томашевський А. П. Система заселення / Томашевський А. П. // Село Київської Русі (За матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С.4–26.
461. Томенчук Б. Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII – XIII ст. / Богдан Томенчук. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2005. – 166 с.

462. Томенчук Б. Прицерковні кладовища княжого Галича / Б. П. Томенчук // Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць. – Київ–Галич, 1998. – С.127–132.
463. Трегубова Т. О. Реконструкція розпланування середньовічного Львова за письмовими джерелами / Т. О.Трегубова // Архітектурна спадщина України. – К., 1996. – № 3. – Ч. 2. – С.17–31.
464. Успенский Т. Русь и Византия вѣ X в. / Т. Успенский. – Одесса, 1888. – 48 с.
465. Федюк П. Й. Святий Василій Великий і християнське аскетичне життя / П.Й. Федюк // Записки ЧСВВ. – Рим – Торонто, 1978. – Т.39. – С.220–278.
466. Филипчук М. Про появу наземних жител ранньосередньовічної доби в Українському Прикарпатті / Михайло Филипчук // Археологічні студії. – Львів, 2000. – Вип. 1. – С. 244–261.
467. Хавлюк М. Угорницький монастир / Михайло Хавлюк. – Коломия: Вік, 1996. – 31 с.
468. Харламов В. А. Древнерусское жилище / В. А. Харламов // Археология Украинской ССР: В 3-х т. – К., 1971. – Т.3. – С.340–350.
469. Целевич Ю. Історія Скиту Манявського вразь зь Зборникомъ грамотъ, листовъ и деякихъ судовыхъ документовъ дотычныхъ того монастыря / Целевич Ю. – Львовъ, 1887. – 136 с.
470. Чарді Ф. Κοινωνία – Койнонія: Богословсько-духовний путівник монашої спільноти / Фабіо Чарді; [пер. з італ. ієром. М. Гаврилів, В. Сибірного, У. Головацької]. – Львів, 2002. – 255 с.
471. Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII віці у своїх змаганнях до церковної унії / М. Чубатий // Записки НТШ. – Львів, 1917. – Т.123 – 124. – С.3–108.
472. Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні (до року 1353 р.) / М.Чубатий. – Рим-Нью-Йорк, 1965. – Т.1. – 816 с.
473. Чистовичъ И. Очеркъ истории Западно-русской церкви / И. Чистовича. – С. Петербургъ, 1882. – Ч. I. – 358 с.

474. Федотовъ Г. П. Святые Древней Руси (X – XVII вв.) / Г. П. Федотовъ. – Париж, 1931. – 260 с.
475. Шараневич И. Изследование на темы отечественной географии и истории / Шараневич И. – Львов, 1869. – 92 с.
476. Шараневич И. Пам'ятки галицко-русской старины в изображениях / Шараневич И. – Львів, 1886. – Ч. 1. – 14 с.
477. Шафарикъ П. I. Жизнеописание св. Меѳодія / П. I. Шафарикъ. – Прага, 1851. – 136 с.
478. Швед М. Василіанський монастир святого Онуфрія у Лаврові: Історія та культура духовного осередку бойківських Карпат / Михайло Швед. – Львів: Місіонер, 2007. – 112 с.
479. Швед М. Спаський та Лаврівські монастирі. Осередок духовності і культури / Михайло Швед. – Львів, 2000. – 46 с.
480. Швецов М.Л. Архитектурная реконструкция кельи отшельника Скита преподобного Антония / М. Л. Швецов, Т. С. Зарубина // Проблемы археологии и архитектуры. В 2-х т. – Донецк–Макеевка, 2001. – Т.1. – С.172–173.
481. Шкраб'юк П. Монаший чин отців Василіан у національному житті України / Петро Шкраб'юк. – Львів, 2005. – 334 с.
482. Шпирка Г. “Вѣстник Народного Дома” як джерело до вивчення культурно-освітньої діяльності Народного дому у Львові / Ганна Шпирка // Історичні пам'ятки Галичини. Матеріали третьої наукової краєзнавчої конференції 19 листопада 2004 р. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2005. – С. 88–94 (468 с.).
483. Шпідлік Т. Духовність християнського Сходу / Тома Шпідлік: [пер. з італ. М. Прокопович]. – Львів, 1999. – 267 с.
484. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Наталя Яковенко. – К.: Критика, 2002. – 416 с.
485. Abramowicz A. Historia archeologii polskiej: XIX–XX / Andrzej Abramowicz. – Warszawa–Łódź, 1991. – 206 s.

486. Abraham W. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi / W. Abraham. – Lwów, 1904. – T.I.
487. Bartoszewicz J. Szkic Dziejów Kościoła Ruskiego w Polsce / Dzieła J. Bartoszewicza. – Kraków, 1880. – 495 s.
488. Bilczewski J. Maniusz Acyliusz Glabryo. Studium archeologiczne z pierwszych czasów chrześcijaństwa / Bilczewski J. // Kwartalnik Historyczny. – Kraków, 1892. – Z. III.
489. Casey R. Early Russian Monastirism / R. Casey. – Roma, 1953. – 372 s.
490. Chotkowski W. Redukcje monasterów Bazylikańskich w Galicyi / W. Chotkowski. – Kraków, 1922. – 79 s.
491. Chverenchuk M. Natura ed essenza della vita religiosa nel CCEO (cann. 410–411) / Mykhajlo Chverenchuk. – Roma, 2000. – 80 s.
492. Czasopism naukowy księgozbioru publicznego imienia Ossolińskich. – Lwów, 1828. – R. I. – Z. I. – 74 s.
493. Czołowski A. Jak giną nasze zabytki? / A. Czołowski // Protokoły obrad Zjazdu c. k. Konserwatorów i Korespondentów w Przemyślu. – Lwów, 1904. – S.146–152.
494. Czołowski A. Ruś Czerwona. Pogląd na jej zabytki przedhistoryczne i pomniki sztuki / A. Czołowski // Biblioteka Warszawska. – Warszawa, 1887. – T.II. – S.23–39.
495. Daszkiewicz M. Badania fizyko-chemiczne ceramiki zabytkowej na przykładzie późnośredniowiecznej ceramiki płockiej / Małgorzata Daszkiewicz // Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. – Rzeszów, 1994. – S.245–247.
496. Demetrykiewicz W. Groty wykute w skałach Galicji Wshodniej pod względem archeologicznym / W. Demetrykiewicz // MAAE. – Kraków, 1903. – T. VI. – S. 51–91.
497. Demetrykiewicz W. Konserwatorstwo dla zabytków archeologicznych / W. Demetrykiewicz. – Kraków, 1886. – 74 s.

498. Demetrykiewicz W. Opieka prawna w Austrii dla zabytków sztuki i pomników historycznych, ze szczególnym uwzględnieniem stosunków galicyjskich / W. Demetrykiewicz. – Kraków, 1885. – 18 s.

499. Dolenga-Chodakowski Z. O Sławiańszczyźnie przed chrześcijaństwem / Z.D.Chodakowski // Ćwiczenie Naukowe. – Warszawa, 1818. – T.II. – № 5. – S.17–48.

500. Fontes rerum Bohemucarum “Prameny dějin českých” wydawane z nadani Palackiego [Vydal Josef Kolar]. – Praha, 1874. – 374 s.

501. Goetz I. Kirchengeschichtliche und Kulturgeschichtliche Denkmäler Altrussland nebst Geschichte des russischen Kirchenrechts / I. Goetz. – Stuttgart, 1905. – 403 s.

502. Goetz I. Staat und Kirche in Altrussland. Kiever Periode 988 – 1240 / I. Goetz. – Berlin, 1908. – 241 s.

503. Gruszeckij A. O Jaskiniach na przestrzeni od Karpat po Baltik / A. Gruszeckij // Biblioteka Warszawska. – 1878. – T. IV. – S.329–352.

504. Gusta F. Historia Kościoła Ruskiego/ F. Gusta.– Kraków, 1857. – T.1.– 240 s.

505. Janusz B. Kultura przedhistoryczna Podola galicyjskiego / B. Janusz. – Lwów, 1919. – 171 s.

506. Janusz B. Z pradziejów ziemi Lwowskiej / Bogdan Janusz. – Lwów, 1913. – 92 s.

507. Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyji Wschodniej / Bogdan Janusz. – Lwów, 1918. – 310 s.

508. K. Pieczary pod wsią Straczem w Galicyi, w cyrkule lwowskim / K. // Przyjaciół Ludu. Czyli Tygodnik potrzebnych i pożytecznych wiadomości. – Leszno, 1841. – № 30. – R. VII. – S.235–238.

509. Kirkor A. H. Pokucie pod względem archeologicznym / A. H. Kirkor // Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności. – Kraków, 1876. – T. V. – S.209–315.

510. Kirkor A. Wycieczka na Podole Galicyjskie / Adam Kirkor // Kłosy. – Lwów, 1877. – T. XXIV. – S.378–396.

511. Kirkor A. Zabytki bałwochwalcze w Galicji / Adam Kirkor // Kłosy. – Lwów, 1879. – T. XXVIII. – S.268–312.

512. Kostrzewski J. Dzieje polskich badań prehistorycznych / Józef Kostrzewski. – Poznań, 1949. – 221 s.

513. Kronika czynności Koła c. k. Konserwatorów i Korespondentów Galicyi Wschodniej // Teka konserwatorska. – Lwów, 1892. – R. I. – S.148–163.

514. Kunasiewicz S. Kilka słów o “Rocznikach dla archeologów, numizmatów i bibliografów polskich” – i o wydawcy tychże: O D-rze Stanisławie Krzyżanowskim. Odbitka z odcinku “Gazety Narodowej” / Stanisław Kunasiewicz. – Lwów: Z drukarni Karola Budweisera, 1872. – 35 s.

515. Lippoman J. Zastanowienie się nad mogiłami, pustemi siedliskami, zamczyskami, okopamy, źmijowemi wałami / J. Lippoman J. – Wilno, 1832. – 16 s.

516. Liske K. Modeli archeologiczne / Liske K. // Przewodnik Naukowo-Literacki. – Lwów, 1873. – Z. I.– S.294–300.

517. Materiały do historii miasta Sambora. 1390–1795 [Wyd. A. Dörflerówna]. – Lwów, 1936. – 498 s.

518. Müller L. Zum Problem des Hierarchaischen Status und der Jurisdiktionalen Abhängigkeit der ruischen Kirche von 1039 / L. Müller. – Köln, 1959. – 84 s.

519. Nosek S. Zarys historii badań archeologicznych w Malopolsce / Stefan Nosek. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1967. – 268 s.

520. Ossowski G. Zjazd archeologiczny we Lwowe / Gotfrid Ossowski // Biblioteka Warszawska. – 1885. – T. IV. – S.419–428.

521. Pauli Ż. Starożytności Galicyjskie / Żegota Pauli. – Lwów, 1840. – 49 s.

522. Pełeński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej (na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych) / Józef Pełeński. – Kraków, 1914. – 207 s.

523. Poppe A. Państwo i Kościół na Rusi w XI wieku / A. Poppe. – Warszawa, 1968. – 252 s.

524. Przedzieckij A. Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów / A.Przedzieckij. – Wilno, 1841. – 158 s.

525. Rodlej L. Cave monasteries of Bizantine Cappadocia / L. Rodlej. – New York, 1985. – 266 s.

526. Schneider A. Sprawozdanie z odbytego w Buda-Peszcie kongresu Archeologicznego w r. 1876 / Ant. Schneider // Przegląd Archeologiczny. – Lwów, 1877. – T. I. – Z. 4. – S. 117–127.

527. Szaraniewicz I. Muzeum Instytutu Staupigijskiego we Lwowie / Izidor Szaraniewicz // Teka konserwatorska. – Lwów, 1892. – R. I. – S. 55–60.

528. Szaraniewicz Izidor. Trzy opisy historyczne staroksiążęgo Halicza w r. 1860, 1880, 1882, skreslone przez d-ra Iz.Szaraniewicza / Iz. Szaraniewicz. – Lwów, 1883. – 36 s.

529. Ślawcy T. i G. Garncarstwo i kaflarstwo w Bieczu od późnego średniowiecza do czasów współczesnych / Gabriela i Tadeusz Ślawcy // Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych. – Rzeszów, 1994. – S.211–232.

530. Udziela M. Janów pod względem historycznym i jako latowisko przyszłości / M. Udziela. – Lwów, 1896. – 26 s.

531. Verdiere Ch. Katholische Anfänge der russischen Kirche bis zum 12 Jahrhundert. Russischen Studien zur Teologie und Geschichte / Ch. Verdiere. – Múnster, 1858. – 338 s.

532. Wagilewicz J. Berda w Uryczu / J. Wagilewicz // Biblioteka naukowego zakładu Ossolinskih. – Lwów, 1843. – T. 6. – C.151–168.

533. Wrońska J. Archeologia w periodykach warszawskich w drugiej połowie XIX wieku / Jolanta Wrońska. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1989. – 256 s.

534. Zajikin W. Chrześcijaństwo w Europie Wschodniej od czasów apostołskich do księcia Igora Starego / W. Zajikin. – Warszawa, 1926. – 30 s.

535. Zieliński L. Pamiątki historyczne krajowe / L. Zieliński. – Lwów, 1841. – 146 s.

536. Ziemecki T. N. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1885 dokonanej / T. N. Ziemecki // ZWAK. – Kraków, 1886. – T. X. – S.15–16.

537. Zigler A. Die Union des Konzils von Florenz in der russischen Kirche / A.Zigler. – Würzburg, 1938. – 158 s.

538. *Život sv. Ivana // Fontes rerum Bohemucarum “Prameny dějin českých”* vydawane z nadani Palackiego [Vydal Josef Kolar]. (праця знаходиться у відділі україніки Львівської Національної бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, її вихідні дані відсутні – *Р. Б.*). – S.111–139.

Довідникова література

539. Аверинцев С. Софія-Логос. Словник / С. Аверинцев. – К., 2004. – 636 с.
540. Берест Р., Пелешишин М. Довідник з археології Західної Європи / Роман Берест, Микола Пелешишин. – Львів, 1998. – 64 с.
541. Библейский энциклопедический словарь. Составил Эрик Нюстрем [пер. с шведского И. Свенсон]. – Торонто, 1989. – 521 с.
542. Брей У., Трамп Д. Археологический словарь / У. Брей, Д.Трампа; [пер. с англ. Г.А. Николаева]. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
543. Довідник з історії України (А-Я) / За заг. ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К.: Генеза, 2001. – 1137 с.
544. Мала енциклопедія етнодержавознавства / Римаренко Ю. І. (відп. ред.), Андрущенко В.П., Бабкін В. Д. та ін. – К.: Генеза, 1996. – 944 с.
545. Энциклопедический словарь / Издатели Ф. Брокгаузь, И. Ефрон. – С.Петербургъ, 1896. – Т. XIX. – 962 с.
546. Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні / Гол. ред. В.Кубійович. – Львів, 1993. – Т.1. – 400 с.
547. Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні / Гол. ред. В.Кубійович. – Львів, 1993. – Т.2. – 401-800 с.
548. Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні / Гол. ред. В.Кубійович. – Львів, 1993. – Т.3. – 801-1200 с.
549. Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні / Гол. ред. В.Кубійович. – Львів, 1994. – Т.4. – 1201-1600 с.
550. Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні / Гол. ред. В.Кубійович. – Львів, 1996. – Т.6. – 2001-2400 с.

551. Енциклопедія Українознавства. Перевидання в Україні / Гол. ред. В.Кубійович. – Львів, 2000. – Т.8. – 2801-3200 с.
552. Нумізматичний словник / Автор-укладач В.В. Зварич. – Львів: Вид-во Львівського університету, 1972. – 147 с. + 54 вкл.
553. Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник / Володимир Зварич, Роман Шуст. – Тернопіль, 1998. – 464 с.
554. Короткий тлумачний словник української мови / За ред. Д. Гринчишина. – К., 1988. – 320 с.
555. Павлюк С. Словник основних понять і термінів з теорії етнології / Степан Павлюк. – Львів, 2008. – 256 с.
556. Пуряєва Н. Словник церковно-обрядової термінології / Н. Пуряєва. – Львів, 2001. – 160 с.
557. Свешников І. К. Довідник з археології України. Львівська область / І.К. Свешников. – К.: Наукова думка, 1976. – 95 с.
558. Словник біблійного богослов'я / За ред. Ксав'є Леон Дюфура, Жана Люпласі та ін. [пер. з фр. влад. С. Мудрого, ЧСВВ]. – Львів, 2010. – 952 с.
559. Словник-довідник з археології / Ред., укладач та кер. авт. кол. Н. О. Гаврилюк. – К.: Наукова думка, 1996. – 430 с.
560. Словник іншомовних слів / За ред. ак. О. С. Мельничука. – К., 1985. – 966 с.
561. Словник української мови (А – В) / За ред. В. Л. Мандрика. – К., 1970. – Т. 1. – 799 с.
562. Словник української мови (Г – Ж) / За ред. В. Л. Мандрика. – К., 1971. – Т. 2. – 550 с.
563. Словник української мови (З) / За ред. В. Л. Мандрика. – К., 1972. – Т. 3. – 744 с.
564. Словник української мови (І – М) / За ред. В. Л. Мандрика. – К., 1973. – Т. 4. – 840 с.
565. Словник української мови (Н – О) / Ред. В. О. Винник, Л. А. Юрчук. – К., 1974. – Т. 5. – 840 с.

566. Словник української мови (П – Поїти) / Ред. А. В. Лагутіна, К. В. Ленець. – К., 1975. – Т. 6. – 832 с.

567. Словник української мови (Поїхати – Приробляти) / Ред. кол. І. К. Білодід, А. А. Жайворонок та ін. – К., 1976. – Т. VII. – 723 с.

568. Словник української мови (Природа – Ряхтливий) / Ред. В. О. Винник та ін. – К., 1977. – Т. VIII. – 927 с.

569. Словник української мови (С – Т) / Ред. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. – К., 1978. – Т. IX. – 534 с.

570. Словник української мови (Т – Ф) / Ред. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк. – К., 1979. – Т. X. – 658 с.

571. Словник української мови (Х – Ъ) / За ред. С. І. Головащук. – К., 1980. – Т. XI. – 699 с.

572. Хуторян Н. М. Короткий юридичний словник / Н. М. Хуторян, І. В. Зуб. – К., 1989. – 189 с.

573. Філософський словник / За ред. акад. В. І. Шинкарука. – К., 1986. – 798 с.

574. Українська минувшина. Ілюстрований етнографічний довідник / Гол. ред. С. Головка. – К., 1993. – 256 с.

575. Deutsch-Ukrainisches Wörterbuch / Herausgegeben von E. I. Lyssenko. – Kiew, 1986. – 527 s.

576. Stypuła R., Kowalowa G. Słownik polsko-rosyjski / Польско-русский словарь / Stypuła R., Kowalowa G. – Москва-Варшава, 1975. – 840 s.

577. Lochowiz A. B. Russisch-Deutsches Taschen Wörterbuch / A. B. Lochowiz. – Moskau-Leipzig, 1983. – 320 s.

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Львівський інститут економіки і туризму

На правах рукопису

БЕРЕСТ РОМАН ЯРОСЛАВОВИЧ

УДК 27-523.4(477.83/.86)''04/14''

**СЕРЕДНЬОВІЧНІ
МОНАСТИРІ ГАЛИЧИНИ
(житло і побут)
ДОДАТКИ**

Спеціальність 07.00.05 – етнологія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
Макарчук Степан Арсенович,
доктор історичних наук, професор

Львів – 2011

Додаток А

(Короткий термінологічний словник)

Акультурація етнічна – втрата етнічних ознак і рис етнічною спільнотою та набуття ознак та рис панівного етносу.

Аналіз компонентний (від лат. *componentius*) – науковий комплексний підхід, основу якого становить з'ясування великоформатних етнологічних питань і суспільних відносин, побутово-культурний аспект і т.д.

Анахорет (від гр. *αναχωρησις*) – чернець, який живе у відлюдному місці – в пустелі, печері.

Антропологія етнічна – наукова галузь, яка вивчає людину – представника етнічної спільноти.

Артефакт – будь-який матеріальний предмет, виготовлений в минулому людиною.

Аскет – християнський подвижник, який виснажував себе постом; пустельник.

Аскетизм (від грец. *άσχητής*) – релігійно-етичне вчення, що полягає в проповіді зречення радощів та принад життя, відлюдництва, у крайньому обмеженні потреб людини, самозреченні, у відмові від благ з метою самовдосконалення, досягнення морального та релігійного ідеалу.

Ареал етнокультурний (від лат. *area*) – географічний простір, заселений народами однієї чи кількох етносистем.

Архетип національний – сукупність визначальних поведінкових рис людської спільноти, яка склалася тривалого буття в певному природно-кліматичному середовищі, наповнивши життєвий простір духовно-культурними цінностями.

Відлюдник – людина (чернець), що відмежовується від суспільства (з релігійних причин).

Галерея (від фр. *galerie*) – підземний хід, що з'єднує окремі споруди; довге, вузьке крите приміщення та ін.

Господарсько-культурний тип – форма класифікації буття етносів за ознаками основних видів діяльності.

Графіті – давні написи, зроблені на стінах пам'яток, виробках тощо.

Грот (від фр. *grotte*; італ. *grotta*) – невелика печера, яка має широкий вхід та склепінчасту стелю.

Девергенція етнічна – виникнення структурних або функціональних змін етнічних утворень в процесі історичного розвитку.

Дедуктивний метод – спосіб дослідження, при якому окремі положення логічно виводяться із загальних положень (аксіом, постулатів, законів).

Дисиміляція етнічна (від лат. *dissimilatio*) – виділення з поміж етнічного утворення однієї або більше етнічних груп, які претендують на розвиток.

Дисперсія етнічна (від лат. *dispersus*) – якісне і кількісне розпорошення етносу в межах ландшафтної системи або етноареалу, котре супроводжується втратою компактною осілості представників одного і того ж самого народу.

Дифузія етнічна (від лат. *diffusio*) – форма етнокультурних процесів, коли з одного боку відбувається добровільне (природне) збагачення через засвоєння етносом культурних інновацій сусідніх народів і з іншого – примусове нав'язання тих чи інших елементів іноетнічної культури.

Діаспора (від грец. *διασπορά*) – назва частини народу (етнічної спільності), що проживає за межами рідної країни.

Експедиція (від лат. *expeditio*) – відрядження групи людей з спеціальною метою, завданням.

Епіграфіка (від грец. *ἐπιγράφων*) – допоміжна історична і філологічна дисципліна, що вивчає стародавні написи, вирізьблені на твердих матеріалах (камінь, метал та ін.).

Ерозія (від лат. *erosio*) – руйнування ґрунту, каменю, скла та інших матеріалів під дією природних чинників.

Етнічна група – спільність людей споріднених між собою етноісторичним походженням, мовою, спілкуванням, територією проживання, рисами матеріальної та духовної культури, побутовими звичаями, обрядами тощо.

Етноархеологія – дослідження етнокультурних явищ та їх процесів на міждисциплінарному рівні етнології та археології.

Епітимія (від гр. ἐπιτιμία) – релігійне покарання за гріхи.

Етнографія польова – виявлення та фіксація явищ культури та побуту етноісторичних спільнот, шляхом виконання етнографічних досліджень.

Жертовник – стіл зліва від престолу.

Ігумен (від гр. ἡγούμενος) – титул управителя або помічника управителя чоловічого монастиря.

Ідіоритми (від лат. idiorhythmoi) — особливий тип організаційного устрою середньовічних монастирів у яких була поширена приватна власність, особиста свобода дій.

Ієрархія (від гр. ἱεραρχία) – поділ на вищі і нижчі посади, чини: порядок підлеглості нижчих за посадою або чином осіб вищим.

Іконостас (від гр. εἶχων і στάσις) – стіна, що відокремлює вівтарну частину від приміщення храму.

Інвентар (від лат. inventarium) – сукупність різних предметів господарського вжитку та виробничого призначення.

Інвентарі (від лат. inventarium) – господарські описи міст, замків, монастирів, королівських, старостинських та інших маєтностей на землях Литви, Польщі, Правобережної України в XV – першій пол. XIX ст.

Індуктивний метод – спосіб дослідження, при якому загальні положення логічно виводяться із окремих вибірковогодиничних положень (аксіом, постулатів, законів).

Ісихазм (від гр. ἡσυχία) – одна з форм анахоретства. В основі лежить пізнання Бога шляхом отримання божественної енергії.

Кіновія (від гр. κοινοβίος і βίος) – форма общинного організаційного устрою монастирів, у яких дотримувалися вимог Типікону. Їжу, одяг, виробничий інвентар ченці отримували від монастиря, за розпорядженням настоятеля, а зі свого боку, усю свою працю віддавали на загальну потребу чернечої общини.

Келія (від гр. κελλον) – житло ченця або черниці в монастирі.

Келіюство (від гр. κέλλιον) – форма общинного організаційного устрою середньовічних монастирів, у яких існувала приватна власність, спільне проживання кількох осіб в келії; братія самостійно здобувала їжу, одяг, кошти, мала власний виробничий інвентар тощо.

Лавра (від гр. λαύρα) – назва окремих великих чоловічих православних монастирів.

Монастир (від гр. μοναστήριον) – основна форма організації чернецтва; чернеча громада, яка володіє власністю (побутовими, культовими господарськими та іншими приміщеннями), керується єдиними правилами життя (статутом).

Петрогліф – наскельний малюнок, напис.

Побут – загальний уклад життя; сукупність звичаїв, властивих будь-якому народові, певній соціальній групі.

Скит (від грец. ἀσκητής) – келія відшельника; невеликий монастир з строгим дотриманням положень аскетизму та вимог Типікону.

Схизма (від гр. σχίσμα) – розкол в православній та католицькій церквах, характерний для середніх віків.

Схизмат (від гр. σχίσματος) – розкольник середньовічній православній або католицькій церкві. У феодальній Польщі – поширена назва православних українців.

Схима (від гр. σχήμα) – чернеча обітниця на дотримання вимог монашого життя.

Схимник (від гр. σχήματος) – чернець, що прийняв схиму.

Типікόν (від гр. τυπικόν) – дисциплінарний документ (статут, устав), який містить порядок, норми, правила та вимоги до чернечого життя.

Топоніміка (від гр. τόποςὄνομα) – розділ ономастики, що вивчає власні географічні назви.

Трапезна – місце харчування ченців монастирів кіновіального типу.

Чернець – людина, що вступила до релігійної обителі (монастиря).

Чорне духовенство – духовенство, яке відмежувалося від світського життя, проживало общинами на підставі вимог та положень чернечого Статуту.